

Zalán Tibor

Fáradt kadenciák 2.

*Imára kulcsolt két álnok kézzel
emléket kérek sok feledéssel
Szólítom Istent vigyen vagy adjon
fordítson hátat rám ne virrasszon*

*(s ha elérne téged átok vagy ima
ne kérdezd kinek szabad majd sírnia)*

*

*Vonatok járnak életem fölött
fülke-magányomba beköltözök
én is végül vagy tán mindörökre
Pereg a nyár Kivérzik a zöldje*

*

*Távrolról hívogat s küld el hangja
amit akart már máshogy akarja
történetében én nem vagyok benne
pedig velem hál el minden este*

*ha üres ágyon árnyékok nyúlnak
keresztül emésztve jelent múltat*

*

*Megbántottam bár más volt a szándék
Bűnök közt élek Nincs kit megbánnék*

*

*Megaláz ahogy s amiért hallgat
festettem vérzést most kitakarnak
igazi sebek zsibongva égnek
meg fogom tanulni mi a végzet*

*vagy meg fogok halni csak úgy végül
kihűl majd a szám Lelkem belekékül*

*

*Arra riadok kezem tördelem
hirtelen nem tudom mi lett velem
Nem értem honnan a riadalmam
mikor én csak adtam adtam adtam*

*lehet hogy rosszul lehet hogy rossznak
Hajnali égben átkok kavarnak*

*

*Nézik a kezemet ezzel írok
üres szemem alatt mélyülő árok*

*

*S hogy leszámoltam a boldogsággal
nincs már ki ellenem s nincs ki rám vall
Kallódó világban árvacsalán
szétpergő könnyed ma még vacsorám*

*

*Rám szól egy hang de nem látom kié
elfogyok lassan a csontom kiáll
Egyedül lettem bolond s már tudom
semmi felé lök magányos utam*

*

*Tegnap telihold volt Sárga vagon
tolatott át lázas teraszomon
Minden porcikám utána kiáltott
A falióra verejtékben ázott*

*

*Tartozom talán egy vallomással
nem vagyok magam s nem vagyok mással
talán úgy pontosabb: már nem vagyok
Húsomban laknak férgek és fagyok*

*

*Kocsmába vinne léptem ha lenne
aki kezembe poharat adna
halkan törölné meg bénuló számat
s szétnyíló egekben vetné ágyam*

*heverjek mocsokban tisztaságban
higgyem van még utam a halálban*

*

*Színek és éjek s támadó éhek
messzire szökött minden ígéret
egyszerre nagy csönd lett körülöttem
Senki sem várja többé a jöttöm*

*

*Szólítom Istent vigyen vagy adjon
fordítson hátat rám ne virrasszon
imára kulcsolt két álnok kézzel
emléket kérek sok feledéssel*

Füzi László

Megérkezés*

„Válasz nincsen csak állapot”

Buda Ferenc

I.

Az életem, miként mások élete is, egyetlenegy történet, de azt, hogy elmondható-e egyetlen történetként, nem tudom. Nem tudom, mert, ahogyan nyilván mások is, úgy én is ezernyi változatban őrzöm magamban azt, amit a magam életének, élettörténetének gondolok. Nem folyamatként őrzöm magamban azt, ahogy végül is az élet eddig megtörtént velem, mert egyes pillanatokot nyilvánvalóan felnagyítottam a gondolkodásomban, másokat elhagytam, nem beszélve arról, hogy később a gondolkodásom, lehet, hogy ezt már emlékezetnek is nevezhetjük, a megőrzött pillanatokat is a maga törvényei szerint rendezte el.

W. G. Sebald, akit nem csupán az általa választott külsőségek miatt egyfajta új realizmus megteremtőjének látok, A Szaturnusz gyűrűi című regényében(?) példát hoz arra, „hogyan próbálunk meg másod- és harmadlagos világokat kifundálni”. Egy uruguayi szerző írását idézi, melynek elbeszélője a barátjával a regényírás titkairól beszélget, arról, hogy írnak egy regényt, „de úgy, hogy szemben álljon a nyilvánvaló tényekkel és mindenféle ellentmondásokba bonyolódjék, és ebből csak néhány olvasó – nagyon kevés olvasó – legyen képes megsejteni az elbeszélés mögött meghúzódó, részint borzalmas, részint teljesen köznapi valóságot”. Szó esik a tükrökről, s előkerül egy eretnek mondása is, miszerint „a tükrökben, ahogy egyébként a párosodásban is, az a hátborzongató, hogy megsokasítja az embert”.¹

Vajon a régi, valamikori világom „megsokasodik-e”, más lesz-e azáltal, hogy írok, beszélék róla? Más lesz-e azáltal, ahogyan írok, beszélék róla, mint ahogyan a Sebald által idézett szerző által teremtett világ is más lett, mint amilyen volt, nem is véletlenül, hiszen „nem az-e a lényeg, hogy a tiszta irrealitáson keresztül idővel valamilyen új valósághoz jussunk”?

A teremtett világokhoz nincs közöm, új valóságot sem keresek magamnak, így azt bemutatni sem akarom, mégis lehet, hogy más lesz az, amit írok, mint amit a hozzám közelállóak a közelemben megéltek, gondoltak.

Más, mert amit leírok, azt a magam életének fénytörésében írom le. Ezért lett fontos számomra, annyi más mellett, a folytonosság és a mozaikosság kérdése is. Létezik-e

* Részlet a *Világok határán* című könyv folytatásából.

¹ W. G. Sebald: *A Szaturnusz gyűrűi. Angliai zarándokút*. Európa Könyvkiadó, 2011, fordította: Blaschtk Éva, 87., 88.

folytonosság az életünkben, vagy csak apró mozaikdarabkák élnek bennünk a valamikor történeteiből, s ezekből a mozaikokból rakódik ki, ha kirakódik egyáltalán egy-egy ábra történéssort?

Sokáig a mozaikosság mellett foglaltam volna állást. A huszadik századnak az utolsó, a korábbiaknál jóval békésebb, s mégis irgalmatlan változásokat hozó harmada mintha magát az autonómia igényét is felszámolta volna, nem csupán magát az autonómiát. Ezért gondoltam azt, hogy minden törekvésem ellenére a mozaikosság uralkodik az én életemen is. A gondolkodásnak az a több éves folyamata, amelynek lenyomata ebben a könyvben őrződik, azonban mást mutatott. Azt, hogy az életutamban megmutatkozó pár fontos váltás, döntés mellett alapvetően a folytonosság jutott meghatározó szerephez.

A nem biztosan kellemes élményeket adó folytonosság.

Igaz, a váltások egyértelműek, a tanulás, az otthonról való kilépés egymást követő lépcsői egyaránt a radikális, s vissza nem fordítható váltásokról beszélnek. Mindezek előtt pedig ott volt a váltásokat előkészítő, kilépésre ösztönző készlet. Talán a mindenkori jelen megismerésének vágya is a váltásokra ösztönzött, ám miután az életem vagy a gimnáziumba, vagy az egyetemre menetellel bekövetkezett váltással új, a megörökölttől különböző irányba állt, az értékrendemben, a világhoz való viszonyomban már nem következett be változás.

Miközben a külső világ szinte minden összetevőjében átalakult.

Valójában ezért nehéz megválaszolni a magam hogyan éltem? kérdését. A kérdés valódi súlya nem a történet elmondásának kényszeréből következik, ismétlem, ismét csak magamra vonatkoztatva, hanem abból, hogy az a kor, amelyikben élek, a számomra adott-ságként létező kultúrát kizárja magából, én pedig a megörökölt, vagy éppen a magam számára kivívott kultúrában élek továbbra is. Ugyanakkor a körülöttem zajló fantasztikus változások hatására az, ahogyan ma élem az életemet, már nem abból következik, ahogyan régebben, húsz-harminc, vagy akár öt-tíz évvel ezelőtt éltem.

Ha radikálisan akarnék fogalmazni, akkor azt kellene mondanom, hogy a folyamatosság az értékek megőrzésének vágyából következik.

Az írás vonatkozásában is a korábban nem tapasztalt átalakulás-hullámból következik minden, az emlékezés, a forma keresése, a vallomásos hang.

S talán az egzisztenciális nehezék is.

Önmagam megfigyelőjeként arra gondolok, hogy ez a fajta, gyerekkoromra visszanezve talán nagyképcsőség ezt mondani, egzisztencialista életfelfogás és életfigyelés a kezdetektől ott élt bennem, s már a kora fiatalságomban a magamnak vagy a magam elé mondott mondatokban is a mostani számvető hajlam élt. Most sem teszek mást, mint amit akkor tettem, a naponként magam elé mondott-elmotyogott mondatokat, egykori vágyaimat az életemre vetítem rá, mostani magamat a valamikori önmagammal hozom kapcsolatba.

1.

Ha valahonnét kilépünk, akkor meg is kell érkeznünk valahova.

Másképpen mondom, a korról beszél az, ha az egyik társadalmi csoportból kilépve nem léphetünk be egy másikba.

Az, ha a korábbi társadalmi csoportok megváltoztathatatlanok gondolt körvonalai eltűnnek, az újak körvonalai pedig még nem is sejlenek fel.

Korán megértettem, hogy a megérkezés szellemi vonatkozásban megvalósíthatatlan, azt is tudtam azonban, hogy társadalmi, még inkább lokális vonatkozásban nem ennyire egyértelmű a helyzet. A szellem mozgása megállíthatatlan, ha valaki ezen a területen megérkezik valahova, akkor azonnal tovább is kell lépnie, másképpen méltatlanná válik önmagához, élünk azonban nem elvontan, hanem konkrétan kell, a számunkra adott térben.

Tudtam, hogy művek, felfedezések alapozódhatnak egy-egy pillanat alatt megteremtődő felismerésre, villanásra, a hosszú távú munka viszont biztos társadalmi háttérrel követel magának, bizalmat, és az életfeltételek elrendezését, ezt is mondhatnám.

Talán soha nem éreztem, hogy a körülményeim megfelelő háttérrel jelentenek ahhoz, amit tenni szeretnék.

2.

Otthonról, majd az egyetemről kilépve a biztonságot sem éreztem soha.

Nem éreztem az engem körülvevő világnak a korábban tapasztalt állandóságát, megváltoztathatatlanságát.

Nem éreztem, hogy a munkámmal bármikor biztosnak tudott körülményeket teremtettem volna magamnak.

Ismét azt mondom, hogy annak a korábbi világnak el kellett múlnia, s azt is megértem, hogy a korábbi biztonság helyére egy-két évtized elmúltával nem kerülhetett újabb biztonság. Gondnak azt érzem, hogy mintha az elkövetkezendő évtizedek sem tudnék a korábbihoz hasonló biztonságérzetet megteremteni.

Azt nem tudtam, nem is éreztem, hogy a Kádár-rendszer nyugalma, sőt maga a rendszer is, eltűnik.

Akkor, mondjuk a hetvenes évek végén is azt tudtam, hogy mindent, ami körülvesz, meg kell változtatni, jobbá kell tenni, de a rendszer megváltoztatására nem gondoltam. Igaz, ideológiákat sem teremtettem magam számára a változtatásokra, nem képzeltem azt, hogy belülről lehet igazán megváltoztatni a rendszert, nem gondoltam, hogy mozgalmakat kellene létrehoznom, az engem körülvevő világ gyakorlati jobbítása viszont erősen foglalkoztatott.

Talán a legideologikusabb megnyilvánulásom az első publikálásra szánt Németh László-tanulmányomban mutatkozott meg. „Németh gondolatrendszerének egyes elemeit a történelmi változások hatálytalanították, más része – a jelenségek fölé rajzolt eszmével – máig kísérti életünket. Irányokat jelölve: a Magyarok Romániában folytatása még mindig megíratlan, a közös közép-európai folyóirat igénye is újra és újra megfogalmazódik. Az oktatás, művelődés helyzete szintén a Németh László-i minőségelv jegyében oldódhat meg.

A társadalom átalakulása, a közösségi élet kereteinek tágulása közepette pedig a minőségre, az egyéni változatokra, hajlamokra alapozódó gondolkodás tűnik elveszítethetlennel. A harmincas években megfogalmazódott – s az írói pálya törvényei szerint folyton átalakuló, megújuló, de az emberi méltóságot mindig szem előtt tartó –, jövőre nyitott gondolkodás aktuális tartalmakat közvetít ma is. S ha kötődik a valósághoz – újabb távlatokat is nyer általa² – írtam akkori önmagamhoz képest talán túlságosan is ideologikus hangoltsággal, azzal a szándékkal, hogy Németh gondolkodásának aktuálpolitikai használhatóságára utalhassak. Vagy talán azért, hogy a megvalósult szocializmus világát a minőségszocializmus irányába tágítsam, ha ez egy tanulmánnyal egyáltalán megtehető lett volna.

Az idézett rész jelzi, hogy valóban a gyakorlatban képzeltem el a változtatásokat, területenként, lépésenként. Hogyan kell jól tanítani, mit kell tanítani, hogyan lehet tájékozódni, ezek voltak az én akkori kérdéseim.

Ebben a jegyzetben ismét visszatérek a biztonsághoz. A biztonságérzet a rendszerváltás után sem állt helyre, a társadalmi-történelmi körülményeket tekintve érthetően, hiszen a kialakuló versenyen alapuló társadalom eleve kódolta magába a veszteseket, miközben sem a veszteseknél, sem a társadalom egészében nem alakultak ki olyan tartalékok, amelyek elviselhetővé tennék a kockázatok kínos következményeit.

3.

Bármit olvasok, azt a magam világára vetítem rá.

Most éppen Olga Tokarczuk regényét szembeítem azzal, amit megéltem.

A regény számomra való nagy újdonsága az idő és a tér összekapcsolása. *Őskor* a regény címe, ez a kifejezés a műben egyaránt jelenti azt az időt és azt a helyet, amikortól és ahonnan a hősök élete elindult.

Ez az idő az első világháború időszaka, ez a hely mindegyikünk örök helye, ahonnan az életünk ered, ahol a világra rádöbentünk.

A huszadik századi történetek így kezdődnek, a hellyel és az idővel, a kire-kire kirótt hellyel, s leginkább az első világháború idejével.

A mi történetünk már megkésett huszadik századi történet, az eredőjét, a század kezdetéhez visszavezető eredőjét nem látjuk.

A végpontját sem. Hivatkozhatnék arra, hogy már a huszonegyedik században élünk, de nem teszem, ennek az újabb századnak a karakterét még nem érezzük, a mi életünk még a huszadik század meghatározottságait viseli magán.

A végső pontot, annak a századnak a végleges elmúlását sem tudjuk elképzelni, benne élünk még mindig.

Azt, hogy a valamikori régi világok önmagukban léteztek, Olga Tokarczuk pontosan érzékelteti. Ruta, a szerző egyik hőse határozottan állítja: „Nincs semmiféle Kielce; Wola és Taszów meg Őskorhoz tartozik. Itt véget ér minden.” Később hozzát teszi mindehhez: „Elindulnak, eljutnak a határig, s itt megmerevednek. Nyilván azt álmodják, hogy

² Füzi László: *A minőség jegyében. A Tanú kialakulása és programja.* Forrás, 1982. 9. 50–57.

utaznak tovább, hogy van Kielce és Oroszország. Anyukám egyszer mutatott ilyen kővé dermedt embereket. A kielcei úton állnak. Mozdulatlanok, nyitva a szemük és rettenetesen néznek ki. Mintha halottak lennének. Aztán egy idő után felébrednek, hazamennek, az álmaikat meg emlékeknek gondolják.”³

A regény egyik szereplője, Popielski földbirtokos játékot kapott ajándékba, érdemes elolvasnunk a játék leírását: „A vászonra rajzolt labirintus nyolc körből vagy szférából állt, melyeket Világoknak neveztek. A belsejéhez közeledve egyre sűrűbbnek tetszett a labirintus, egyre szaporodtak benne a zsákutcák és sehová nem vezető sikátorok. S fordítva – a külső szférák világosabb, tágasabb benyomást keltettek, a labirintus ösvényei pedig szélesebbnek és kevésbé kaotikusnak tűntek – mintha vándorolni hívnának. A labirintus közepét alkotó szférát – a legsötétebbet és legkuszábbat – Első Világnak hívták. Egy gyakorlatlan kéz másolóceruzával egy nyilat rajzolt e mellé a világ mellé, és odaírta: »Őskor«. »Miért Őskor – csodálkozott Popielski földbirtokos. – Miért nem Kotuszów, Jeszkotle, Kielce, Krakkó, Párizs vagy London?« Az utacsákák, kereszteződésék, elágazások és mezők bonyolult rendszere valamilyen úton-módon egy átjáróhoz vezetett, amelyen át lehetett jutni a következő kör alakú övezetbe, amelyet Második Világnak hívtak. A centrum őserdejéhez képest itt kicsit tágasabb volt. Két kijárat vezetett a Harmadik Világba, és Popielski földbirtokos hamar rájött, hogy minden Világban kétszer annyi a kijárat, mint az előzőben. A golyóstolla hegyével pontosan megszámlolta a labirintus utolsó szférájának kijáratait. 128 volt.”⁴

Azon túl, hogy ebben a játékban is a legmélyebbről a legnehezebb kijutni, arra is érdemes felfigyelnünk, hogy visszafelé vezető utakkal nem találkozunk a leírásban, s a bárhova való megérkezésről sem esik egyetlen szó sem.

4.

A katonaság és az egyetem éveit nélkülözték a sorsomról, az eljövendő életemről való meditációt. A katonaság időszakában minden egyszerű volt, túl kellett esni azokon a hosszú hónapokon, s el kellett felejtennem az ott történeteket.

A felejtés nem sikerült. Talán azért, mert ott már tanultam a külső világot.

Az egyetemen is azt tanultam. Sokszor éreztem kiszolgáltatottnak magam, sokszor nagyon egyedül voltam. Sokszor jött elő a régi kérdés, mi lesz velem.

Amikor Agit megismertem, az egyedüllét érzése eltűnt, el a városból, s el a világból, akkor tanultuk a szerelmet, a másokra való figyelmet.

Azt, hogy megoszthatjuk a világunkat a másikkal.

5.

Ha tehetném, meghallgatnám az akkori hangomat.

Nem azt a hangot, amelyikkel a világhoz beszéltem, azt akár rögzíteni is lehetett volna, hanem azt, amelyikkel a világhoz való viszonyomat fejeztem ki.

3 Olga Tokarczuk: *Őskor és más idők*, fordította: Körner Gábor, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011, 114–115.

4 U. o. 87.

Azt hiszem, ez a hang egészen más volt, mint amilyen a mostani hangom. Mostani hangomat a meditáció, a jelenségek értelmezése, rögzítése jellemzi. Akkor el akartam érni valamit, nem a szöveggel akartam megteremteni a világot, hanem a világban akartam megteremteni a magam helyét.

Megteremteni?

Nem, megteremteni már nem lehetett, legföljebb megkeresni.

Nem is tehettem mást, huszonéves voltam, talán hirtelen, gyorsan, minden számítás nélkül döntöttem akkor mindenben.

Nem a világot, az akkori időszakot akartam érteni.

Hiába, otthonról kilépvé azt a kort is meg kellett értenem, amelyikbe be akartam lépni.

Olvastam, olvastam, állandóan olvastam, újságokat, folyóiratokat, könyveket, regényeket, történeti munkákat. A hetvenes évek vége a történelem újrafelfedezését hozta, a valóságirodalmat, a másik oldalon az új magyar prózát, a történetiség hiányát megmutató új magyar prózát, olvastam mindent, ami a kezembe került.

6.

A hetvenes évek végén szinte alig voltak lehetőségeink, zárt társadalomban éltünk, küzdenünk kellett, hogy állást találjunk magunknak, s mégis célra törőek, határozottak voltunk.

Mondjam azt, nekünk akkor és ott nem volt miért alkalmazkodnunk? Akár ezt is mondhatnám, de olcsó szónoki fogás lenne ez a kijelentés.

Lehet, hogy írtam már, az a kor a kisszerű alkalmazkodást s a kisszerű kiszámíthatóságot várta el az emberektől. De ha az előzőeket írtam is már, most hozzá kell tennem a leírtakhoz azt, hogy a mi időnkre a rendszer által megkövetelt és felkínált kisszerű kiszámíthatóság háttere, a biztonságérzet is eltűnt.

Az az évszázados állandóság, amelyikből jöttem, a világ elrendezését követelte magának. A Kádár-rendszer állandósága is ennek szükségességét sugallta.

De már csak sugallni tudta mindezt, a kisszerű kiszámíthatóságért már nem tudott semmit sem cserébe adni.

Sem lakást, sem biztos megélhetést, sem ingyenes szolgáltatásokat, merthogy a fizetéseket azért tartották alacsony szinten, legalábbis a hivatalos ideológia szerint, mert az állam számos szolgáltatást úgymond ingyen biztosított az embereknek.

Az ingyenesség is megkérdőjelezhető, és a minőség is.

Az alkalmazkodás ellentett oldala az, amiért alkalmazkodnak az emberek. Az egyetemet befejezve a jövőnkkel kapcsolatban nem láttunk magunk előtt semmi megfogható lehetőséget. Amikor állásunk lett, akkor azt éreztem, hogy hosszú évekig az adott város szélén lévő lakótelep egyik albérleti szobája juthat nekünk, más nem, mint ahogyan egy másik városban is a városzéli lakótelep egyik szobája, jobb esetben egyik lakása jutott volna nekünk, ahogyan az később, a másik városban meg is történt.

Lehet, hogy azért voltunk határozottak, mert alig veszíthettünk valamit. Képességeink, eredményeink, a munkánk, ezek senkit nem érdekeltek, kíváncsi sem volt ránk senki, magunkat kellett a világra erőszakolnunk ahhoz, hogy dolgozhassunk.

Induló nemzedékek hosszú sora járt így.

Induló nemzedékek hosszú sora jár így azóta is.

7.

Ma már könnyen mondjuk ki, hogy a Kádár-rendszer hamis alkut kötött azokkal, akik alája tartoztak, mert már maga a helyzet is magában hordozta a hamisságot.

A bűn is, s a diktátum is, de hát akkor a bűnről és a diktátumról is suttozva beszélt az, aki egyáltalán beszélt róla.

Akkor sem a bűnt és a diktátumot nem nevezték annak, ami valójában volt.

S mégis, az alkut mintha éreztük volna. Tudtuk, hogy a fizetésünk, ha lesz, azért nem lesz majd nagy, mert számos „juttatást”, egészségügyi ellátást ingyen kapunk meg. A lakások is olcsóbbak, mintha a bekerülési költségükön kellene magunknak közülnük egyet megvásárolnunk.

Ehhez képest tudtuk, de ha nem tudtuk volna, munkába állásunkkor azonnal megtapasztalhattuk, hogy a fizetések valóban alacsonyak, albérletet is nehéz belőlük fizetnünk, a szolgáltatások pedig egyre kevésbé ingyenesek.

Azt mondom, mire mi belenőtünk volna ebbe a világba, már szinte csak az árnyéka létezett. Felélte tartalékait, erőlködött, hatalmi rendszere is kisszerűvé vált.

Az alku részeként elvette alattvalóitól a kötöttségektől mentes gondolkodást, de a cserébe felkínált gondoskodást sem tudta biztosítani.

Az általa felkínált gondoskodás a világ sok-sok pontján nevetségesen jelentéktelennek tűnt volna.

Az általunk megszerzett tudás sem kapcsolódott a világ más pontjain megszerzhető tudáshoz.

S mégis mennyi erő, munka kellett minden apró eredményhez, csak utólag, s leegyszerűsítve tűnik minden egyetlen irányba mutatónak, akkor másképpen érzékeltünk mindent.

Könyvében György Péter elemzi az 1957. május elsejei nagy felvonulást, a Kádár melletti szimpátiatüntetést, talán mondani sem kell, hogy alig fél év telt el 1956 vérbefojtása óta. „Sem az árulás, sem a felejtés, sem a nyers érdek nem tűnik olyan hipotézisnek, amely értelmezhetővé tenné, hogy miért is ment el mintegy félmillió ember. Sem a megvetés, sem a lenézés, sem a direkt cinizmus nem írja le azt a bonyolult módon felépült tudást, azt az utat, ami oda vezette őket, a Hősök terére, bár e tudásban volt persze felejtés – jócskán –, cinizmus és árulás is, de volt még benne valami más. Mindenekelőtt, az emberek, ott a téren, biztonságban hitték, illetve remélték magukat.”

Ez volt a Kádár és a társadalom közötti kiegyezés egyik tartalma. A másik az egymástól való kölcsönös félelem. „Beléphettek egy új, ott és akkor általuk is meghatározott

társadalomba, amely ott és akkor úgy tűnt, végképp lezárta az összes közelmúltat, így elzárta a kísérteteket, a bűntudatot, a gyászt, a félelmet – mindentől és mindenért. Ott álltak, szemben az árulóval, azzal a férfival, aki napról napra, előbb kényszerűen, aztán tudatosan a szemükbe hazudott, ugyanazzal az emberrel, aki börtönben ült Rákosi alatt, akitől még akkor is éppúgy rettegték, mint maga Kádár. Ez az ember ajánlott nekik tiszta lapot, új kezdetet, és félelmekkel teli bűnös személye volt a garancia arra, hogy komolyan beszél.”

Pontos megfigyelés az is, hogy Kádár a Rákosi-diktatúra forradalmának konszolidációját valósította meg. Ez az alku tartalmazta a felejtést is, s ez adott alkalmat a felejtésre. „A XX. század magyar történelmét együtt alakító, egymással szoros összefüggésben lévő traumái: Trianon, 1944, 1956 együtt tűntek el a mindennapi életből, hogy aztán a XXI. századra átalakult, demokratikus magyar társadalomnak kelljen megoldania az emlékezet-politikai csőd problémáját.”⁵

Elemzésében György Péter is utal a Kádár-rendszer továbbélésére, arra, hogy az akkor megtapasztalt gondok, problémák, jelenségek, dilemmák, megoldási javaslatok, hatalmi ösztönök itt vannak körülöttünk. Ezt a jelenségekört, éppenséggel a Kádár-rendszer alkuít középpontba állítva, Tandori Dezső mutatta be. Akkor, amikor hosszan gondolkodunk, s még többet írunk arról, hogy milyen változások zajlottak le akár a mi életünkben is, Tandori sorait szoktam idézni, nem rövidre zárva, csak a politikára vetítve, de arra is: „Nem a rakodópart alsó kövén ültem tehát, hanem a buszmegállóban álltam. És beugrott ez. Az ántivilágban volt alku, s annak jegyében az emberek tömegei megalkudtak. Ma nincs alku, eleve meg kell alkudni (pl. ezzel). Nem hazánkra értem ezt, nem az egymást váltó kormányzatok rendjére, hanem a világnak az ő rendjére, sajnos, mese nincs.”⁶

8.

A rendszer csapdája az volt, hogy nem hagyta magát leleplezni.

Kívül kerülni lehetett rajta, de ha egyszer valaki közel került hozzá, azt magához rántotta.

Értetni csak az értette, aki kívül volt rajta.

Sokat olvastam arról a világról, amelyikben benne éltünk, az irodalomhoz is az vezetett, hogy érteni akartam, milyen világ vesz körül bennünket.

S bármennyit is olvastam, bármennyi jelenségről is szereztem tudomást, éreztem, mindig azt éreztem, hogy van tovább. A megszerzett ismeret, információ, bármennyit is küzdöttünk érte, hirtelen eljelentéktelenült, mert mögötte ott volt egy másik, fontosabb információ, súlyosabb történés.

Valószínűleg a rendszer önvédelmi mechanizmusa alakította ki a lényeg elfeledésének jelenségét, a rendszernek valóban védenie kellett magát, hiszen az adott hatalmi berendezkedés összedőlése a rendszert is magával rántotta volna.

5 György Péter: i. m. 56., 57., 61., 67.

6 Tandori Dezső: *Csodakedd, rémszerda*. Tiszatáj-könyvek, 2010, 183.

Nyugaton megjelent munkákat, később szamizdat újságokat, könyveket olvastam, s hiába tudtam egyre többet a bennünket körülvevő világról, a hatalomról magáról, működéséről, létformájáról semmit nem tudtam.

Meglehet, nemcsak az én hibám volt ez, hanem a kelet-európai, még hozzá a tizenkilencedik századig visszaforduló kelet-európai értelmiség gondolati hibája, az ismeretet, tudást akartuk szembeállítani a hatalommal és az erővel.

9.

Az ország vezetői a lényegre tekintve ezerkilencszázhetvenháromtól egyetlen szólamot ismételtek, azt, hogy a világhoz alkalmazkodni kell, s ha éppen most alkalmazkodunk, akkor majd később jobb lesz.

Aztán jött a »látjuk már az alagút végét« jellegű mondat, s mentünk tovább, mintha nem történt volna semmi, csak a megszorítások jöttek mindig, a leépítések rendszerváltáson is innen és rendszerváltáson is túl, egészen addig, hogy a mai fiatalok már külföldön keresnek maguknak munkát.

Közben mégis történt valami, maga az élet lett egyre nehezebben elviselhető.

Az, hogy az életet egyre nehezebben lehetett elviselni, a mi Szegedről való elindulásunk után jó egy évtizeddel később vált a társadalom közös tapasztalatává.

Erre a pontra eljutva ismét szólnom kell arról, hogy a magunk életének fontos fordulói egybeestek jó néhány történelmi súlyú történésszel. 1978–79-ben, amikor az egyetemen végeztünk, újabb gazdasági válságjelenségek mutatkoztak, az iskolákban-egyetemen létszámstopot vezettek be, legfőképpen a párttagokkal tettek kivételt. A hetvenes évek első és utolsó harmadának gazdasági válságjelenségei kapcsán Romsics Ignác elemzését idézem: „Az 1973-as olajárrobbanás, amely néhány év alatt ötszörösére növelte az olaj világpiacon az árát (...) katasztrofális következményekkel járt. Az olcsó tömegáru, amelyet a magyar ipar gyártott, a világpiacon leértékelődött, a nyersanyag- és energiaárak pedig felemelkedtek. Az 1973 utáni fél évtizedben ennek következtében a Magyarország által importált áruk árai átlagosan 70%-kal, a magyar exportcikkéé viszont csak 30-40%-kal emelkedtek. A cserearányok 20, majd 30%-os romlása a korábbi export-import egyensúlyt felborította, s a magyar külkereskedelmet deficitessé tette. (...) A világ piacgazdaságai erre a helyzetre az energiaigényes ágazatok leépítésével, innovációval, takarékosági intézkedésekkel, elbocsátásokkal és a bérek átmeneti befagyasztásával, sőt csökkentésével reagáltak. A teljes foglalkoztatottsághoz és az életszínvonal emeléséhez mint legitimációs eszközhöz ragaszkodó kádári vezetés számára azonban, amelyet a reformellenes erők is éppen ezekben az években támadtak sikeresen, mindeme módszerek elfogadhatatlanok voltak. Ehelyett kölcsönöket kezdtek felvenni a nyugati pénzpiacon, s az évről évre újratermelő egyensúlytalanságokat ezekkel próbálták kiegyensúlyozni. Az ország adósságállománya 1970-ben 0,8 milliárd dollárt tett ki. 1975-re ez 3,1, 1980-ra pedig 9,1 milliárdra emelkedett, tehát több mint megtízszereződött. A felvett kölcsönöket részben új beruházásokra, részben a veszteséges iparvállalatok finanszírozására, részben közvetlenül az életszínvonal emelésére, majd szinten tartására használták fel. Az 1970 és 1980 között fogyasztásra és beruházásokra fordított összegek évi átlagban 2,2%-kal múlták felül azt, amit a gazdaság megtermelt. (...) Az adósságspirál, amelyről a lakosság mit sem tudott, változó ütemben,

de megállíthatatlanul kúszott felfelé. (...) A hetvenes évek végére kialakult válsághelyzettel szembesülve a politikai vezetés drasztikus gazdaság- és szociálpolitikai változtatásokra kényszerült. Ennek egyik eleme az életszínvonal folyamatos felemelkedésének feladása, a másik az 1968-asnál is radikálisabb, a piacgazdálkodás irányába mutató reformoknak a bevezetése volt. (...) Az 1968-as szellemhez való visszakanyarodást a falvakban virágzó »második gazdaság« működési lehetőségeinek további bővítése vezette be 1977–78-ban. (...) E lépéseket 1979–1980-ban egy radikális árreform követte. Ez a hazai és a világpiacon árszinkronba hozatalát célozta. Ennek érdekében a fogyasztói termékek mintegy 70%-a szabadárúvá vált, s a továbbiakban már csak a legalapvetőbb élelmiszertermékek árát próbálták alacsonyan tartani. A termelői árak folyamatos emelkedése és az addig igen lassú, lényegében érzékelhetetlen infláció felgyorsulása miatt ez sem sikerült azonban. Az 1950-es évek vége és 1980 között 1 kg kenyér 3, illetve 3,60 Ft-ba került. 1980 és 1990 között viszont 30 Ft fölé emelkedett.⁷

A Kádár-rendszer, s maga a kádárizmus ebben a minden irányba való alkalmazkodási kényszerben, s a kényszer általi kiszolgáltatottságában számolódott fel. Akkor, amikor mi munkát kerestünk, talán az utolsó előtti nekifutásához készülődött, hogy megőrizze magát. A történelem a nyolcvanas évek közepén még egy újabb nekifutásra adott neki lehetőséget, aztán elsodorta mindenestül, csak az anyagi és erkölcsi következményeit hagyta ránk.

10.

Amikor mi indultunk, akkorra már az alku is kiüresedett.

Nemcsak abban a vonatkozásban, hogy az állam egyre kevésbé volt képes ellátni a magára vállalt feladatait, miközben a polgárainak megélhetését sem biztosította, hanem, s most már magunkról beszélek, a korábbi időszakok által biztosított műveltség megszerzésére sem volt lehetőségünk.

Nyelvet gyermekként-fiatalként nem tanulhattunk, s a klasszikus műveltség megszerzésére sem volt lehetőségünk. Nem a munkához kötődő tudásra, ismeretanyagra gondolok, hanem arra, ami ezen túl van, az életszemléletet meghatározó, a különböző szakterületek fölött meghúzó tudásanyagra.

Sokat olvastam Cs. Szabó László írásait, ő még a Monarchia iskolájában szerezte meg a széles körű műveltségét meghatározó tudását. Bármerre ment, nyelvben, történelemben, múltismeretben otthon volt. Ez a műveltséganyag teremtette meg számára annak lehetőségét, hogy egész Európában otthonosan mozogjon. Márai is otthon volt Európában, az idegenségtudat majd amerikai tartózkodása idején alakul ki nála.

S otthon volt Európában Zbigniew Herbert is, akinek a latintanára „felrajzolta a táblára a Forum Romanum alaprajzát, Septimus Severus diadalívétől egészen Constantinus basilicájáig és Néro Criptoporticusáig. Röpködtek a titokzatos nevek: Curia, Lapis Niger, Rostra, Basilica Iulia, Via Sacra, Juturna forrása, a gyöngyök Oszlopcsarnoka. Engedelmesen lemásoltuk füzetünkbe a Forum alaprajzát, bár édeskeveset értettünk belőle”. Jó húsz évvel később Herbert Rómába érkezve azonnal a Forumhoz sietett. „Éjszaka volt – írja – a Forumot zárva találtam. A Capitoliúmról néztem a diadalíveket, az osz-

⁷ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, 1999, 450–452.

lopocsarnokok maradványait, az idő koptatta köveket. Kísérteties látvány volt. A reflektorok hideg fényében az ókori világ központja tiszteletet parancsoló lomtár, a civilizáció eszkatalógiája. Legalja, minden gőg és hatalom végső formája volt. Az éjszakából kimetszve fotográfiaként, vagyis valószerűtlenül hatott; körülölelte az aszfalt lávája, melyen lármásan, nagy robajjal, ragyogó fényszórókkal száguldoztak az autók. Nem volt vitás, ki nyeri ezt a párbajt. Másnap elmentem a Forumra, hogy alaposan megnézzem nappali fényben. Latintanárom érdeme, hogy nem éreztem magam elveszettnek a kövek közt.”⁸

Valamikor, mondjuk jó negyedszázaddal Egerbe érkezésünk után, Ágival én is ott álltam a Capitoliumon, néztünk visszafele a Forum Romanumra, s bizony elveszettnek éreztem magam, nem emlékezhettem nem volt latintanárom magyarázatára, rajzára, én Herbert írására emlékeztem, de annak segítségével már nem rajzolhattam le akárcsak képzeletben a Forum alaprajzát. A műveltség elvesztésének társadalmi eredetére utalt Herbert is, ez az újabb időkből még egyértelműbbé vált.

11.

Azok a hitek, amelyek valamikor a társadalomban éltek az igazságossággal, az új világgal kapcsolatban, akkorra, amikor mi indultunk, már eltűntek.

Ami bennem megmaradt, az az öröklött naivitás volt, s a munka tisztelete.

Hittem az értelmesnek gondolt munkában, ma már tudom, ez a hit ajándék is lehet, s csapda is lehet. A munka elfogadása, keresése segítette a számomra éppen adott világhoz való kapcsolódást, miközben tudtam, hogy valójában a kilépéseim folytatódottak.

Új terek, új emberek, új barátok, alkalmasint új ellenségek következtek, mégis mintha idegen lett volna számomra minden.

Legfőljebb azokat, akiket nagyon szerettem, engedtem közel a magam világához.

12.

Ezzel együtt ezerkilencszázhetvenkilenc nyaráig nem kerestünk állást magunknak. Ágival hetvenkilenc nyarán végeztünk, csak az államvizsga után kezdtünk el gondolkodni azon, hogy ősztől valahol dolgoznunk kell majd.

Addig a nyárig kivártunk. Húztuk az időt, nem akartunk semmi biztosat tudni a jövőnkéről.

Vártunk.

Vártuk, hogy valami csoda folytán Szegeden maradhatunk.

Szerettük volna, ha benne maradunk abban a világban, amelyikben addig éltünk.

Szerettük volna, ha az akkorra kialakult világunk megőrződik úgy, ahogy addig volt.

Mozdulni sem mozdulhattunk, pénzünk nem volt, s esélyünk sem arra, hogy Ágival ketten egy városban elhelyezkedhessünk.

8 Zbigniew Herbert: *Latinóra*. Zbigniew Herbert: *Labirintus a tengerparton*. Európa Könyvkiadó, 2003, fordította: Mihályi Zsuzsa, idézett részek: 271–272.

13.

Most kérdezem meg, megérkezhattünk-e bárhova is, ha nem tudtuk, merre induljunk el?

Azt gondolom, mi már azért nem érkezhettünk meg sehova, mert már nem volt hova megérkeznünk.

Megérkezni végül is a saját életünkbe érkeztünk meg, akkor, amikor családunk lett, ez adja létezésünk egyetlen bizonyítékát.

Nem a tér, s nem az idő, hanem a család.

Nem az elődeim által a térből kihalított táj, amelyik lehetőséget ad a tájnak a „mi világunkként” való megélésére, s nem az idő, amelyik általunk teremődik.

A „mi világunk” már nem létezik, s az idő sem általunk teremődik.

A védőernyőt nyújtó, állandóan körbefonó, minden lépésünkről tudó nagycsalád eltűnt az életünkből, helyére az általunk megteremtett család kerül majd.

Az idő mozgása, átalakulása minden valamirevaló regény legfontosabb témája. Sokszor érzem azt, hogy csak játékszerek vagyunk az idő kezében, azt hisszük, hogy mi lépünk egyet, pedig csak az idő lép valamennyit is a mi képünkben. Ha az emberi életben van állandóság, akkor van változás is, a változást az idő nehezen értelmezhető mozgása teremti meg. Közben nemcsak a felnövésünk, önállóvá válásunk, hanem az elmúlásunk is végbemegy.

A miénk is, s a korszakoké is. Legújabb olvasmányomból, Michel Houellebecq A térkép és a táj című regényéből másolom ide a következő részletet. A regény zárásakor a festő, Jed Martin életének szétesését kísérik a következő sorok. „Vagy harminc évvel ezelőtt (az ArtPress-interjúban ez az egyetlen olyan utalás, amelyben Jed Martin nem technikai részletekkel foglalkozik) Jed rövid utalást tett Ruhrgebietben, ahol nagy retrospektív kiállítást rendeztek műveiből. Duisburgtól Dortmundig, Bochumon és Gelsenkirchenen át a legtöbb régi vasgyárat kiállítóhelyé, színházi és koncertteremmé alakították, az önkormányzatok pedig komoly erőfeszítéseket tettek a XX. század első éveinek, a munkások életmódjának és életkörülményeinek rekonstrukciójára épülő ipari turizmus előmozdítására. És valóban. Kohóival, meddőhányóival, a használaton kívüli vágányokon rozsdásodó tehervagonokkal, egyforma, takaros házacskaival, a munkásterkek nadrágszíjparcelláival az egész vidék leginkább az ipari kor rezervátumára hasonlított. Jedre nagy hatással volt, hogy alig egy évszázaddal a gyárak bezárása után milyen sűrűn, fenyegetően veszi körül az erdő az épületeket. Csak azokat a gyárakat újíttották fel, amelyek megfeleltek új kulturális hivatásuknak, a többi szép lassan szétmállott. Ezek a monstrumok, amelyekben valaha a német ipari kapacitás lényege összpontosult, elrozsdáltak, romokban heverték, a növények elfoglalták a hajdani műhelyeket, elburjánzottak a romok között, és szép lassan áthatolhatatlan dzsungellé változtatták a területet.”

A regény elbeszélője hasonló átélessel figyel a Jed Martin munkáinak a szétesését is. „És ugyanez a mély szomorúság tölt el minket, amikor látnunk kell, hogy azoknak az embereknek az ábrázolásai, akik Jed Martint földi élete útjain kísérték, az időjárás viszonyosságok hatására szétmállanak, majd darabokra esnek – az utolsó videogramokban mintha az emberi faj általános megsemmisülését jelképeznék. Az alakok elmerülnek, egy ideig mintha hadakoznának, majd elnyelik őket az egymásra halmozódó növényi rétegek.

*Ezután minden elnyugszik, nem látszik más, csak a szélborzolta mező. A növényvilág teljes győzelmet aratott.*⁹

14.

Ha regényíró lennék, akkor az időről írnék regényt.

Arról, ahogy az emberek életében megmutatja magát.

Arról, ahogy az emberek megértik az időt, s a maguk életébe ültetik át azt, amit az idő lényegének gondolnak.

A társadalom légköre nem egy-egy ember vagy generáció felől épül fel, a légkör a társadalomban adottság, kialakul, öröklődik, aztán megszűnik, feltehetően a közös társadalmi tapasztalatok következtében, s a magatartás, gondolkodás, világlátás terén újabb meghatározottságok keletkeznek.

15.

Nem történelmet írok, mondtam, nem korrajzot, hanem inkább Én-könyvet.

Talán Én-könyvet, azt akarom megmutatni, hogyan formálódott az az ember, aki ma én vagyok.

Még a szándék szintjén sem biztos, hogy valóban erről van szó ebben a könyvben.

Ha erről lenne szó benne, akkor fejlődésregényt írnék.

Fejlődésregényt vagy, visszafogottabban, változásregényt. Leírnám, hogy milyen változásokon ment keresztül az az ember, aki most éppen vagyok.

De ezeket a változásokat sem tudom követni, talán inkább a hatásokat, az életem körülményeit szeretném összerakni, egymás mellé illeszteni ebben a könyvben.

Az Én itt nem úgy születik, mint mondjuk Viktor Pelevin T. grófja, nem irodalmi szöveg hőse, ennek a szövegnek mégiscsak több köze van a világhoz, mint az irodalmi szövegeknek általában.

Abban, hogy többet mond-e a világról, mint amennyit az irodalmi szövegek mondani tudnak, egyetlen pillanatilag sem vagyok biztos.

Viktor Pelevin T című regényének hőse, T. gróf azt követeli regénybeli vezetőjétől, Arieltől, hogy végre tárja fel előtte, ki ő, s azt is, hogy mi történik vele, mire ezt a választ kapja: „Őn egy elbeszélés hőse, gróf úr. Nevezhetném irodalmi hősnek, de komoly kéte-lyeim vannak, hogy a szöveget, melynek köszönhetően maga létezik, joggal nevezhetjük-e irodalomnak.”¹⁰

A mű fikcióhoz való kötődését soha senki nem mutatta meg ilyen természetes módon.

9 Michel Houellebecq: *A térkép és a táj*. Magvető Kiadó, 2011, fordította: Tótfalusi Ágnes, idézett részek: 357–358.

10 Viktor Pelevin: *T*. Fordította: M. Nagy Miklós, Európa Kiadó, 2011, 116.

16.

Azt mondtam, nem fejlődésregényt írok.

Nem is írhatok fejlődésregényt, mert nem érzem a fejlődést.

Látom, tapasztalom a technikai fejlődést, érzékelem az élet kényelmesebbé válását, legalábbis azoknál, akik bekapcsolódhatnak a változások, átalakulások folyamatába, közben pedig látom az élet leszűkülését, a terek elvesztését, a körülöttünk kinövő virtuális terek burjánzását, és tapasztalom az időből való kizáródásunkat.

Azt érzem, hogy az idő már nem velünk történik meg.

17.

Hős, megérkezés, külső világ, valóság; mintha a tizenkilencedik századra visszautaló fogalmak lennének ezek.

Mintha egyértelmű meghatározást követelnének ezek a fogalmak, miközben már nem lehet meghatározni, hogy milyen tartalmat is jelölnek.

Ha a számomra értelmezhető megérkezést veszem példaként, igaz, ez az értelmezés is csak olvasmányélményeimen alapszik, akkor a tizenkilencedik század végéhez és a huszadik század elejéhez kell visszafordulnom, de hát tudjuk, hogy mi jött azt követően.

Akkor az egyik osztályból kilépve egy másikba még megérkezhetett valaki.

Hogy aztán elveszítse azt is.

Nálunk írói életművek szólnak a megérkezésről és az elvesztésről is.

A világ más pontjain biztosan voltak más évek és más évtizedek, akár hosszabb időszakokat kitöltő zárványok is, miközben láttuk, de leginkább csak olvastuk, hogy a tradicionális polgárság szinte mindenütt eltűnt.

Mégsem tudom elképzelni, hogy Bécs vagy London tradicionális társadalma hogyan, miképpen változott, alakult át a huszadik század rettenetes forogtagában.

18.

Akkor, amikor Ágival elindultunk állást, munkát keresni magunknak, keveset, nagyon keveset tudtunk a világról, legalábbis a számunkra adott világ történeti háttéréről, működéséről, működésének mozgatóiról.

Tudtunk Kádár uralmának a kialakulásáról, magát a Kádár-rendszert azonban aligha tudtuk volna leírni, tudtunk arról, hogy a Szovjetunióban a tizenhatodik köztársaságként tartották számon Magyarországot, ugyanakkor hallottuk a legvidámabb barakk kifejezést is, tudtuk, hogy a párt mindenbe beleszól, tudtuk azt is, hogy aki belépett a pártba, az minden létszámstop ellenére bent maradhatott az egyetemen, de nem láttuk a párt működésének módját, a különböző területek irányításának gyakorlatát.

Mi ott és akkor dolgozni akartunk.

Végül sikerült munkát találnunk magunknak.

Pár év alatt az akkori világ működését is megtapasztaltuk.

19.

Szegedről előbb Egerbe, majd Kecskemétre kerültünk. Számunkra Kecskemét a megérkezés tere.

Egerben, majd Kecskeméten igyekeztünk magunknak Ágival otthont teremteni, Egerben nem sikerült, rövid időt is töltöttünk ott, három évet, Kecskeméten viszont gyökeret vertünk, immáron közel harminc éve élünk ebben a városban.

Több időt éltem meg itt, mint másutt, otthon, Szegeden és Egerben együttvéve.

Egerben tanítottam, középiskolában, Kecskeméten ideérkezésünk pillanatától lapot szerkeszték, nem tudom, meddig még, s hogyan a továbbiakban. Ági Egerben régész volt, s most Kecskeméten is régészként dolgozik, közben nehéz éveit adódtak, volt, hogy nem látszott, lesz-e a végzettségének megfelelő munkahelye.

Az első szegedi sétánk óta együvé tartozunk, ez az ösztön, a másakra figyelés ösztöne azóta él bennünk, s nem tompult el egyetlen pillanatra se. Egerben Ági kapott állást, nekem kerestük a munkahelyet, Kecskeméten nekem ajánlottak munkát, Áginak kellett keresnünk munkát, állást.

Eldöntendő, meddig tartott a kilépés, s mikor kezdődött a megérkezés.

Nehéz két egymástól különbözőbb várost találni Egernél és Kecskemétnél. Igaz, megyeszékhely mindkettő, de méreteikben, hagyományaikban, lehetőségeikben nagyon különböznek egymástól, még akkor is, ha a történelem erősen, talán máig hatóan meghatározza a két város életét.

Hegyek közti az egyik város, ha a Felvidék kifejezéssel nem a határ túloldalára került országrészt neveznék meg, akkor Eger városát nevezhetnék felvidékieknek is, vagy éppen felső-magyarországinak. Síkvidéki a másik város, Kecskemét, s mintha fürgébb is lenne, alkalmazkodóbb az elsőként jellemzettnél. Már akkor is, amikor pár évnyi különbséggel a két városba beléptünk, Kecskemét volt a nagyobb, százezer lakosa volt, Egernek hatvan. Azóta tudom, hogy Kecskemét felduzzadása mögött ott állt a megye, felduzzadó népességét Bács-Kiskun falvaiból és tanyáiból merítette. Eger lakosságának a felduzzadását fekvése is akadályozta, völgybe, hegyek közé szorítva élt az a város.

Kecskemét vasúti fővonalon feküdt, keresztülhaladt rajta a nemzetközi főútvonal, ma már autópálya kapcsolja a világhoz, Eger szárnyvonalal kapcsolódott a Budapest–Miskolc közötti vasútvonalhoz, az autópályáról ma is egy bevezető úton érhető el a város. Annak a szemlélőnek, aki az első benyomásait igyekezett rögzíteni a két várossal kapcsolatban, Kecskemét tűnt a nyitottabb, Eger a zártabb városnak. A hetvenes évek végén s a nyolcvanas évek elején Eger környékén, s Heves megyében, ahogy Szolnok megyében is, még az ötvenes évekre visszautaló feliratokkal találkoztunk: Tovább a lenini úton! stb. A város lakótelepét a csuvas fővárosról Csebokszárinak nevezték, a naiv népetimológia ezzel nem tudott mit kezdeni, ezért az öregebbek a csibukszár kifejezéssel illették, a házaknak egy nagyobb tömbjét a CCCP-formában helyezték el, utalva a Szovjetunió hivatalos nevének rövidítésére.

Eger építészetét a barokk uralta, Kecskemétét a szecesszió, már amennyi a régi épületekből megmaradt, a városok szellemi életét tekintve is Kecskemét tűnt lendületesebbnek.

Mindez azonban természetesen, teszem hozzá az eddigiekhez, nem zárta ki, hogy mindkét városban és a városok környékén fantasztikus helyek legyenek, s hogy mindkét

városban megtalálható legyen a magunk számára fontos hely. Ahogyan az is biztos volt, hogy számunkra, indulásként, mindkét városban a történelmi város mellett felhúzott lakótelepen jut majd hely.

Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az otthoni világtól elszakadok, feltettem magamnak a kérdést, hogy tudnék-e Eger, majd Kecskemét hagyományvilágával, történelmével, irodalomtörténetével foglalkozni, mindkétszer igennel válaszoltam a kérdésre.

Az újabb irodalom történései azonban mindkét városban elrántottak ettől az elképzelt munkától.

20.

Szinte véletlenül kerültünk Egerbe, s ugyancsak a véletlenek láncolatán keresztül Kecskemétre.

Sokszor kérdezem meg magamtól, a huszadik század második felében létezett-e még az életnek valamiféle előre elképzelt, organikus rendje.

Azt hiszem, nem létezett. Bennünket legalábbis szinte a szél fúj el Eger városáig, aztán onnét is váratlanul kerültünk Kecskemétre.

Közben szerencsésnek is mondhattuk magunkat, azt tettük, amit az egyetem utáni időkre gondolva tenni akartunk. Nem mindig úgy, ahogy elképzeltük, de mindig az érdeklődési körünkön belül maradva. Ági gyakorolhatta a szakmáját, én hol tanítottam, hol szerkesztettem, ezt teszem ma is, közben az írással is foglalkozhattam.

21.

Egerbe ketten érkeztünk meg, hárman jöttünk el onnét, Zsófi lányunk ott született, Ági lányunk és Péter fiunk Kecskeméten.

A családteremtés vágya kezdetektől élt bennünk, elnyomott minden más törekvést.

Most is, minden munkánál, az elfoglaltságnál fontosabb a családdal való egyeztetés.

Ennyi magántörténet egy Én-könyvben talán megengedhető.

22.

Amikor Ágival ketten elindultunk, számomra minden a kilépést jelentette.

A rend, az otthoni világ rendje nem csupán formát adott az életnek, de rá is nehezedett arra, aki már nem akart az otthoni világba belehelyezkedni.

Írtam már, akkor úgy, hogy egészében megélhessük az otthoni világot, már nem helyezkedhettünk bele.

Ezt a kicsike világot is kívülről kellett szemlélnünk, hogy létét, működését megérthessük.

Mintha kényszer hajtott volna, úgy mentem előre, s nem azért, hogy az otthoni világot, visszafordulva, megértsem, hanem azért, hogy abból kiléphessek, s a világban valahova megérkezhessek.

Akkor valóban minden a kilépést jelentette számomra.

A katonaság még a kényszerű kilépést, az egyetem a vállalatot.

A két világ, az otthoni és az egyetemi között nem volt semmi kapcsolat. Az egyetemen megszerzett tudásommal idegen is voltam otthon. Ha gyakorlatiasabb területen szereztem volna meg a magam tudását, akkor lehet, hogy nem érződik ez az idegenség, s a két világot össze tudtam volna kapcsolni. Így azonban nem tudtam, s Sopronban sem szerettem volna tanítani.

Valóban előttünk volt az ország, bárhova elmehettünk volna, mert sehol nem voltunk benne otthon.

Ott és akkor, az indulásunkkor sehol nem voltunk benne otthon.

Számomra az otthoni világból való kilépést jelentette a városi lét is. A város adta előnyökből a hírek, történések megszerzésének lehetőségét tartottam a legfontosabbnak. Otthon az egyedüli újság jelentette számomra a hírforrást, s az időnként bekapcsolt rádió, egyetemistaként számos újságot, folyóiratot olvastam, naponta könyvtárba jártam, átnéztem a könyvesboltok kínálatát, zárt világban éltem, így szinte minden új könyvről tudtam, otthon ebből semmi nem állt a rendelkezésemre, ha hosszabb időre hazamentem, akkor két-három naponta felültem a vonatra, s bementem a városba, hogy megvásároljam mindazt, amire szükségem volt.

23.

A kilépést jelentette Ági is.

Nemcsak a szerelmet, nemcsak a férfi-nő kapcsolatot, hanem az együttélésnek, akár az egymásra tekintésnek, s az egymás becsülésének azt a bizalmas voltát, amire az otthoni rend egyáltalán nem volt tekintettel.

Nálunk otthon léteztek az érzelmek a szűkebb és a tágabb családon belül is, ám azokból szinte semmi nem mutatta meg magát. Még ma is, amikor „hazamegyünk” a nagynénémhez, unokatestvéreimhez, sok dologról beszélgetünk, az érzelmekről azonban soha nem esik egyetlen szó sem.

Ágival mi a tekintetünkkel is szeretjük egymást máig. Ezt az otthoni világ aligha tudta volna elfogadni, beleszólt volna az életünkbe, megkövetelte volna, hogy az általa kialakított rendhez alkalmazkodjunk, s csupán a legszűkebb-legbizalmasabb térben éljünk a szerelmünknek.

24.

Úgy indultunk el, a magunk közös útját úgy kezdtük meg, hogy ezerkilencszázhetvenkilenc nyarán „állást kereső” nyugat-magyarországi utunkról visszatértünk Szegedre.

Albérletet vettünk ki magunknak Tarjánban, a lakótelepen, egy utcányira a József Attila sugárúttól, s azt reméltük, hogy lesz állásunk.

Biztosak voltunk abban, hogy lesz állásunk.

Lett is, Ági a múzeum segítségével a Bokros II. vízlépcső régészeti feltárásán kapott munkát, én valamiféle sugallattól vezetve betértem a szakmunkásképző iskolába, ott kerestek egy magyar szakos tanárt, igent mondtam erre a helyre.

Mindez ezerkilencszázhetvenkilenc augusztusának közepén történt.

Nem tudtuk, hogy mire vállalkoztunk, én nem is tudtam meg.

Ági hétfőn reggel felült egy buszra, szombaton délben hazajött, telefonon nem tudtunk beszélni egymással, levélírásnak nem volt értelme, elszakítva éltünk egymástól.

A tanítás nekem még nem kezdődött meg, így még lassabban telt el az az egy hét.

A következő hétnek Ági még nekivágott, sírva szállt fel a buszra, azt a hetet azonban már nem kellett végigdolgoznia. Egerben régészt kerestek, tanára neki szólt, hogy nézze meg, miről van szó.

Egerbe úgy indultunk el, hogy Ági állása biztosnak tűnt, az én lehetőségeimről viszont nem sejtettünk semmit.

Ha akkor nem indulunk el Egerbe, feltehetően még ma is Szegeden élünk.

Szegeden szakmunkásképző iskolában helyezkedtem el, írom. Igen, mert nem tehettem mást. Akkor már szerettem volna irodalommal foglalkozni, ehhez a szakmunkásképzőben való tanítás aligha biztosított volna lehetőséget, időt talán igen, de lehetőséget nem. Eszembe jut Lukács Zoltán barátom története, aki első lépésként Pesten egy nagy szakmunkásképzőben helyezkedett el, elsős osztályokat kapott, tizennyolc órája volt egy héten, ennek megfelelően tizennyolc elsős osztályban tanította ugyanazt, közben pedig a diákjai az Európa-térképen nem találták meg Európát. A magyar oktatásügy akkor a padlón volt, azóta sem emelkedett fel onnét.

Ha akkor Szegeden maradunk, figyelhetjük volna, hol és mikor tűnik fel számunkra újabb, jobb álláslehetőség.

25.

Arra, hogy elindultunk Szegedről, s magunk mögött hagytuk egyetemi éveink színterét, meghatározó tanárainkat, barátainkat, azt a közeget, amelyikben addig benne éltünk, szintén egyetlen magyarázatot tudok adni, azt, hogy soha nem tudtuk elfogadni az ideiglenes állapotot, életünk minden pillanatában elrendezett körülményeket akartunk magunk köré teremteni.

Most már számomra is úgy tűnik, hogy az otthon, vagy inkább abban a másik világban megfigyelt rend kísértett bennünket ekkor is, s később is.

Abban a szegedi egy-másfél hétben, amelyik az „állásaink” megszerzése és a városból való elindulásunk között eltelt, nemcsak az derült ki számunkra, hogy nem tudunk egymás nélkül egy hetet eltölteni, ráadásul úgy, hogy arról, ami Ágival vagy velem történt, lényegében egyetlen szót se váltsunk, hanem az is, hogy nem tudunk ideiglenesnek tekinthető körülmények között élni.

Így lesz ez majd később is.

Az első albérletünk parányi szobáját próbáltuk otthonosan elrendezni, a kollégiumi lakásba, ahova portásként kerülünk majd, azonnal bútort veszünk, s majd a magunk képére formáljuk, ahogy az újabb albérleteinket is, majd az első lakásunkat, s a mostanit, amelyik alighanem a családi fészek szerepét is betölti.

Közben bútorokat veszünk majd, s bútoroktól válunk meg, de mindig fontosnak tartjuk, hogy legalább a minimális szinten az általunk elképzelt tárgyi világ vegyen bennünket körül.

26.

Azon a napon, amelyiken elindultunk Egerbe, nemcsak Áginak, hanem nekem is lett állásom, s albérletre is szert tettünk.

Nem történt volna ez meg, ha akkor már nem vesz körül bennünket egy laza, mai kifejezést használva inkább virtuálisnak nevezhető kapcsolatrendszer, csak jobb szó híján nevezem hálózatnak, mert ez a kifejezés számomra mást takar, amelyeknek a tagjait alig ismertük, ám ha szükségesnek bizonyult, akkor legalább kérésrel fordulhattunk hozzájuk.

Így volt ez most is.

Egerben ezt megelőzően kétszer jártam, egyszer a főiskolán rendeztek egyetemi hallgatónak Németh László-konferenciát, másodszer az országos diákköri konferencián vettünk részt, Ági is, én is. Mindkét esetben meghívott magukhoz bennünket Cs. Varga István, aki akkor már a debreceni egyetem orosz tanszékén tanított, de Egerben élt családjával, debreceni tanársága előtt pedig az egri főiskola magyar tanszékén dolgozott.

Tudtam róla azt is, hogy kapuvári, s természetesen azt is, hogy Németh László életművének kutatója. Az indulásunk előtti este őt hívtam fel, s várt is bennünket másnap az egri állomáson, először a múzeumba mentünk, ahol tisztázódtak Ági alkalmazásának körülményei, majd elindultunk, hogy körbejárjuk a középiskolákat, hátha szükség van valamelyikben egy magyar–történelem szakos tanárra.

Az első iskola, amelyikbe betértünk, a Népkerttel (ma már újra Érsekkert) szemben lévő közgazdasági szakközépiskola volt, ott akkor tudták meg, hogy az egyik magyar szakos tanárnő nem jön vissza a tanév elején tanítani, veszélyeztetett terhes lett, így azonnal alkalmaztak.

Délutánra albérletünk is lett, Pistáék egyik ismerőse szerette volna kiadni lakótelepi lakásuk egyik szobáját, ezt mi kivettük.

Így Szegedre már úgy mentünk vissza, hogy pár nap múlva költözünk Egerbe.

Cs. Varga István (Kapuvár, 1946) irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő, főiskolai tanár. Kapuváron született, a győri Bencés Gimnáziumban érettségizett, a debreceni egyetem magyar–orosz szakán végzett. Tanított az edelényi gimnáziumban, majd az egri főiskola magyar és a debreceni egyetem orosz tanszékén, innét a budapesti tanárképző főiskola magyar tanszékére került. Németh Lászlóval foglalkozó írásai a Tanújelek (Tanulmányok Németh Lászlóról, Magvető Kiadó, 1987) című kötetben jelentek meg.

Egerbe kerülésünkben és ottani elhelyezkedésünkben, ha mondhatom így, a helyünk megtalálásában Pista és felesége, Marika meghatározó szerepet játszott, később gondolkodásunk eltávolodott egymástól.

Az, hogy indulásunk előtt értesítsem, számomra szinte természetes volt. Otthon, úgy gondolom, egyetlen kapuvári emberrel sem beszélgettem, ebből a távolságból viszont már földieknek tekintettem magunkat. Ma magam is segíteném azt a fiatal, aki a „mi” kör-

nyékünkről jönne ide, legalábbis a tájékozódásban. Azt talán mondanom sem kell, hogy akkor azt sem tudtam, hogy milyen középiskolák vannak Egerben.

A ma már újra Érsekkertnek nevezett hatalmas és példásan gondozott park ma is Népkert néven él bennem. Éppen az „iskolámmal”, az akkor az Alpári Gyula Közgazdasági Szakközépiskola nevet viselő iskolával szemben terült el, a város főutcájáról az iskola mellett átjáró vezetett ide, s innét lehetett továbbhaladni a vasúti állomáshoz. A Népkert később fontos szerepet töltött be az életünkben. Zsófi lányunk születése után Ági ide hozta sétálni, üres óráimra időzítve, sok-sok órát töltöttünk így együtt.

27.

Nem tudom, nem emlékszem, hogyan érkeztünk meg Egerbe, immáron véglegesnek gondolva.

Az első utunkra emlékszem, arra, amikor állást keresni mentünk, annak a napnak minden pillanatára emlékszem. Aztán, amikor megbeszéltünk mindent a múzeumban és az iskolában is, este visszavonatoztunk Szegedre, egy hét alatt felszámoltuk ottani minimális létünket, aztán pedig utaztunk újra Egerbe.

Mikor? Hogyan? Mit vittünk magunkkal?

Elképzelem kettőnket, ahogy megérkeztünk újra a városba, mondjuk vonattal, két bőrönd lehetett a kezünkben, benne valamennyi ruha, s mentünk az albérletünkbe, azzal a tudattal, hogy holnaptól itt élünk, itt lakunk, itt dolgozunk, s közben semmit nem tudtunk arról, hogyan is lesz mindez.

Hogyan vittük magunkkal a könyveinket?

Másunk talán nem is volt.

De igen, egy Erika írógépünk, ezt a szüleimtől kapott pénzen vettem, s Egerben egy íróasztalt is vettünk abból a pénzből, ezzel indultunk el, ennyi volt a vagyonunk.

Lehet, hogy a könyveket feladtuk magunknak postán az új címünkre.

Erre sem emlékszem.

28.

Megérkezel egy városba, ahol ezt megelőzően összesen pár napot töltöttél, s jó, ha két-három embert, ha ismersz, s kezded élni a feleségeddel az életedet.

Hogyan történt ez?

Ma már ezt sem tudom.

Az albérletünk valóban a történelmi városrész szélén, de már a lakótelepen volt. Körülnézel, boltot keresel, hogy legyen hol vacsorára, reggelire vásárolnod valamit, felméred, merre indulhatsz el az iskoládba, ahol tanítani fogsz. Ági a múzeumba vezető utat keresi, tűnődtek, reggelenként meddig mehettek együtt.

Lassan felméred, nem kell mást tenned, minthogy keresztülgyalogolsz a városban, ha a Széchenyi utcán végigmész, már a belváros másik végére jutsz, ott lesz az iskola, ahol tanítani fogsz. Azt is látod, hogy innét könnyen felkanyarodhatsz a

várhoz, a múzeum ott található, így délután együtt mehetsz haza a feleségeddel. Az albrétben nem tudsz egyetlen percet sem egyedül tölteni, itt minden idegen, s a háziak figyelik is az apró szobából kiszűrődő neszeket.

Mehetnél busszal is az iskolába, de hamar rájössz, hogy értelmetlen ezzel tölteni az idődet. Vársz a megállónál, aztán a busz kikerüli a völgyben lévő régi várost, felkapaszkodik a dombra, végigmegy az útvonalán, majd újra visszaereszkedik a völgyhöz, s az ottani megállóból még mindig gyalogolhatsz az iskolához. Igaz, gyönyörű gesztenyefák között teheted ezt, majd jó évtizeddel később, amikor már Márait is olvashatod, mert ott, ahol élsz, mindenhez valahonnét felülről jövő kegy vagy egy rendszerváltás szükségeltetett, szóval, amikor már Márait is olvashatod, észreveszed, milyen szépen írt az innét induló, már a Népkert oldalában lévő utcáról.

Nem gyűjtöm itt össze, hogy a magyar írók közül ki és mit írt Egerről. Viszont szólnom kell arról, hogy mennyire meglepődtem, amikor naplóit, önéletrajzi írásait olvasva felfigyeltem arra, hogy Márai Sándor milyen nagy erővel kötődött Egerhez. Csak úgy tudom értelmezni ezt, hogy Egerben valódi felvidéki várost látott, afféle számára elérhetőbb és jobban megközelíthető elő-Kassát. A Négy évszak című könyvében olvasom: „Egerbe estefelé érkeztem, s rögtön láttam, hogy város: nem úgy város, mint Budapest vagy Berlin, hanem igazabban; úgy város, mint Chartres, Késmárk vagy Nürnberg. Már meggyújtották a lámpákat, mikor elmentem a bazilika előtt; a mellékutcák megteltek kék és barna árnyakkal. Mindenfelé papok mentek cél nélkül. A boltíves üzletekben, melyeknek falát sárga olajfestékkel kenték be, ott ültek a kesztyűkereskedő és a gyógyszerész, abban a különös rejtettségben, ahogy csak igazi városokban tudnak ülni a kereskedők, akik óvatos hívei a szabadságnak, s télen irodalmi esteket rendeznek a kaszinóban. A prépost háza előtt, az örökmécses előtt fiatal nő állott, összekulcsolt kezekkel, s imádkozott; Egerben természetes mozdulattal imádkoznak az emberek, a köztereken is.”¹¹

29.

Sajátos időjáték nyílik meg előttem.

Márai könyveit egri éveink után jó tíz évvel olvashatom majd, mondjuk, tizenöt évvel később, azok a megfigyelések, amelyeket az író a maga emlékezetében rögzített, mert hiszen Márainál minden csak emlék, Eger kapcsán pedig emlék és ősz, a mi Egerbe érkezésünk előtt harminc-nyolcvan évvel történhetek.

Márai egri útjai után harminc-nyolcvan évvel Eger nem az a város volt, mint amelyikről a mi egri tapasztalataink után tizenöt évvel később olvastam.

Az apró, völgyben megbúvó barokk városból szocialista nagyvárost próbáltak teremteni, természetesen és megkerülhetetlenül iparral, tömegközlekedéssel, a megyeközpont intézményeivel, a csuvas testvérvárosról elnevezett Csebokszári lakótelepével s a Ho Si Minh nevet viselő főiskolájával. Felrémlenek előttem a Márai által leírt apró, a Dobó térre tartó utcák, de csak a házak fala hasonlíthatott azokra a régiekre, az utcák neve is más volt, s a város hangulata is.

¹¹ Márai Sándor: *A négy évszak*. Helikon Kiadó, 2000, 13.

Ha valaki akkor azt mondja, hogy tíz év múlva összedől az a világ, amelyik a múltat, ha nem is eltörölni, hanem a maga képére akarta formálni, nem hittem volna neki.

A Márai idejétől a mi akkori jelenünkig tartó időben is jóval több történt, mint amennyi harminc-egyven év alatt történt, s a rákövetkezőben is több, mint amennyi tíz év alatt történni szokott.

Márai kedves egri utcája az iskolám utcájából nyílt, a Népkert oldalában húzódott, az itteni szállodáról nevezték el Szálloda utcának. Ez az utca s a szállodának a Népkert, hogy Márai idejébe visszahelyezzem magunkat, az Érsekkert irányába nyitott terasza a gesztenyefákkal egri írásainak többségében feltűnik. Ír róla az 1943-as naplójában, emlékezik rá az 1947-esben, így: „Délelőtt csend, eső utáni fanyar üdeség és langyos őszi napsütés. Az érsek-kertben ülök, az őszi virágokkal lángoló körönd előtt, s eszembe jut egy másik őszi, 1943 ősze, mikor nemcsak az érett gesztenyék zuhogtak, hanem a bombák, s a sorsunk már beérett. Sokan túléltek, s ennek bizonyosan van valami értelme – de mi, akik túléltek, soha nem tudjuk meg, mi volt az értelme.”¹² Két év múlva, már az emigrációban az emlékek összeolvadtak, így jelentették számára az otthont: „Ma eszembe jutottak az őszi kirándulások, amikor, szeptember végén, az egri 'Korona'-vendéglő teraszán a vadgesztenyefák alatt ebédeltem, süttött a nap, az arany fény áthullott a gesztenyelombon, és a cigány csendesen játszott a teraszon valamilyen lassan úszó dallamot. És Arany János. És a reggelek a Lukács uszodában. És a séták a Rózsadombon, tavasszal, estefelé. Ez volt a legjobb.”¹³ Márai az egri bort is szerette, ha tehette, jó gazdánál tartatott magának egy-két hordónyi bort, a második világháború idején írt Naplójában jegyzi meg, hogy Egerben elpusztult húsz hektónyi bora.

A Népkertben Zsófi egyszer ott közében, a „köröndnél” bemászott a virágok közé. Lefényképeztük, egyedülálló kolléganőmnek mutattam a képet, csak az a baj, mondta, hogy elfakulnak majd a színek.

Harminc év telt el azóta, de a kép színei még nem fakultak el.

30.

Ma jóval többet gondolkodunk mindenben, mint akkor.

A mából nézve biztosan nem ismernék akkori önmagamra. Ma mindenre rákérdeszek, akkor kérdések nélkül tettem, amit tennem kellett. Ez az átalakulás, a kor és benne az ember átalakulása az, ami megragadhatatlan.

A fenti leírásból úgy tűnhet, hogy akkor gondunk volt az életünkkel.

Nem, egyetlen pillanatig sem.

Most már mondhatnám azt is, hogy nem, mert annyi munkánk volt, hogy nem engedte észrevenni a helyzetünket, de ezt sem mondom, mert akkor a fenntartásnak a mellézköngéje mégiscsak belopózna ezek közé a sorok közé.

Nem, nem volt bennünk fenntartás, azt éreztük, hogy elindultunk valamerre, s be kell helyezkednünk abba a világba, amelyikbe bekerültünk.

12 Márai Sándor: *A Teljes Napló*. 1947, Helikon Kiadó, 2007, 224.

13 Márai Sándor: *A Teljes Napló*. 1949, Helikon Kiadó, 2008, 223.

Nem az akkori, hanem a magam eszével mondom, hogy másképpen kellett volna történnie mindennek.

Nemcsak a mi történetünknek kellett volna másképpen történnie, hanem a generációnk történetének, s az előtünk járók, s az utánunk jövők történetének is.

Utólag azt érzem, hogy számos megalázó történetbe kerültünk bele, olyanokba, amelyekbe nem kellett volna belekerülni. Az álláskeresés esetlegességeire, a megalázó pénzeinkre, az egyszerűbbnél is egyszerűbb albérletünkre gondolok.

Ha csak az akkori időszak felől nézem a történéseket, akkor is azt kell mondanom, hogy a rendszer már nem tudta teljesíteni a vállalásait, az az alku, amelyet Kádár kötött a néppel, már nem működött.

31.

A mi szüleinknek azért nem volt semmijük a nehezen felépített házukon, vagy az ugyancsak nehezen megszerzett lakásukon felül, mert a fizetésüket mesterségesen alacsonyan tartották, ahogyan az új, akár azt is mondhatom, a mi nemzedékünkhöz tartozók fizetését is mesterségesen alacsonyan tartották, lakáshoz viszont mi már csak hosszú éveket kitevő várakozások után juthattunk.

Az alku felbomlott, a két fél már nem tudott egymásnak cserébe mit adni.

De tegyük félre az alkut, tegyünk úgy, mintha nem létezett volna, ám ha ezt megteszem, akkor is azt mondom, hogy két induló értelmiséginek együtt kellett volna legalább egy normális albérlet fenntartásához elegendő pénzt keresnie.

Mondom ezt úgy, hogy az álláshoz jutás véletlenjeiről, esetlegességeiről egyetlen szót sem mondtam.

Mondom ezt úgy, hogy az állandó pénztelenségeket, kiszolgáltatottságokat nem tudom elfelejteni.

Mondom ezt úgy, hogy tudom, az indulók helyzete nem lett jobb, a legújabb nemzedék előtt az ország elhagyása helyzetük megoldásának legkézenfekvőbb módjaként mutatkozik meg.

Azt viszont egyetlen pillanatig sem mondom, hogy az alku, a Kádár és a nép összekacsintásából megszületett alku ekkorra felbomlott, a bomlása ennél jóval korábban kezdődött el, ha nem máskor, akkor a hetvenes évek elején vette kezdetét, már ha a társadalom egészére vetítve egyáltalán létezett ez a bomlás, az eladósodás kezdetével, s azt sem mondom, hogy bomlása a hetvenes évek végére nyilvánvalóvá vált.

Ma azt látom, a mából nézve látom ezt, hogy a hetvenes évek vége és a nyolcvanas évek eleje fontos időszak volt az ellenőrök megszerveződésének szempontjából, ám maga a bomlás ekkor még nem vált közös társadalmi tapasztalattá.

Ma azt is látom, hogy a kádárizmus nem múlt el Kádár János halálával, ma is körülvesz bennünket, gazdasági-társadalmi-politikai életünket, vitáinkat, elvárásainkat ennek állandó újratermelődése határozza meg.

A Kádár-rendszer továbbélésével kapcsolatosan alapvető tanulmány: Gyáni Gábor: A Kádár-kor a kollektív emlékezetben. Az írás a szerző Relatív történelem (Typotex, 2007) című könyvében olvasható.

32.

Ezt sem éreztem, az éppen ezerkilencszázhetvenkilencel kezdődő sűrűsödési pontot. Elvonultunk Egerbe, s közben nem éreztük, hogy valami más lesz majd az országban.

Lehet, nem az országban, hanem az irodalomban.

Új hang, a korábbinál követelőbb hang jelentkezett az irodalomban, ha nem is egyik pillanatról a másikra, mert az előzménye mindennek megvolt a korábbi évek irodalmában, az irodalmi folyóiratokban társadalmi, gazdasági és politikai kérdések tűntek fel.

Akkor, amikor órákra mentem, egy-egy folyóiratszámot is magammal vittem, időnként felolvastam belőle ezt-azt, az új léghőmérséklet így, s levelekben, írásokban, barátaim beszámolóiban jutott el hozzám.

33.

Akkor még minden előttünk volt.

Nem tudtunk semmit leendő családunkról, a ránk váró munkáról, ahogy ma sem tudhatunk előre semmit a holnapi vagy a holnaputáni napról. Akkor ott álltunk első munkahelyünk küszöbén, dolgozni akartunk, tenni valamit, hatni valakikre.

Ha bárki is a jövőről kérdezett volna bennünket, akkor aligha tudtunk volna neki mit mondani.

Nem gondoltunk a jövőre, az elvégzendő munkára gondoltunk, másra nem.

Azt gondolhatnánk, ha mással nem, akkor a megélt idővel már lehet játszani, s ha másképpen nem, akkor úgy, ahogy a történészek teszik, fejlődési vonalakat, tendenciákat vázolva.

Igen, így lehet játszani a megtörtént idő által teremtett jelenségekkel, de csak akkor játszhatunk velük, ha mindezt eltávolítjuk az emberi sorsoktól.

Az emberi sorsokhoz tapadó idővel nem játszhatunk, sem előre-, sem pedig hátrafelé tekintve. A sorsok kövületként állnak az időben, értelmezésük külön-külön megértést követelne.

Visszatekintve is alig tudjuk megmondani, hogy mit miért vállaltunk, s utólag sem jelenthetjük ki a nyilvánvalóságnak kijáró határozottsággal, hogy érdemes volt, vagy éppen nem volt érdemes vállalnunk életünknek ezt vagy azt a döntését.

Új könyve, a Világ, világom című önéletrajzi írás kapcsán Buda Ferentől 1956-ra, majd 1989-re utalva azt kérdezte Szabó Tibor Benjámin, hogy mindazért, ami '56-ból és '89-ből lett, érdemes volt-e megtörténnie annak, ami megtörtént. Buda Ferenc a következőket válaszolta erre a kérdésre: „Mintegy tucatnyi versemet kézzel kézre adták Debrecenben 56–57 fordulóján. Ezek közül – szerencsémre – csak három jutott a hatóság kezére. Meg persze a szerzőjük. Sikerült megúsznom egy év börtönnel. Ötvenhatos szerepemet kár volna eltúloznom: köznemzetőr voltam, semmi több. Ezt a bíróság nem is rótt fel vétkemül. (Bajosán fértünk volna el mindannyian a börtön falai közt.) Egyébként mi akkor – naivitásból? tudatlanságból? jóhiszeműségből? – nem valamiféle kapitalista

restaurációt akartunk, hanem egy emberibb s magyarabb arcú, s a szó minden értelmében igazságos szocializmust a szabad és független Magyarországon. A még élő résztvevők – ha nem állják –, valamint az egyetemi ifjúság húsz pontba foglalt követelései ezt híven tanúsíthatják. (Utóbbiakat egy összehajtott, fakó újságlapon őrzöm ma is.)

Hogy jelenleg körbenézvén milyen érzéseim támadnak?

Sokfélék, változatosak. S nem túlságosan vidámak. (Legfeljebb madarak, zöld lombú fák és kisgyermekek láttán.)

Érdemes volt-e?

Ez a kérdés akkor nem fordult meg a fejünkben.

Nem tenném, nem teszem föl ma sem. Így hát a válasz is elmarad.”¹⁴

(Folytatjuk)

¹⁴ *Megkérdeztük Buda Ferencet.* A beszélgetést Szabó Tibor Benjámin készítette, Új Könyvpiac, 2011. június 7.

szófonatok kezdetnek

Volt egyszer egy **lükegér**,
fülét csípte meg a dér,
lábán nem volt takaró,
térdig lepte be a hó.

Repdes mint egy denevér,
ameddig a keze ér.
Jó barátja Elemér,
szegény nagyon ösztövér.

Szomszédja a **némalac**,
sose rőfög csak szalad.
Füstölten is lesz lazac,
a kőműves mit falaz?

Gágogva a **csaliba**
betipeg egy faluba,
kisebb-nagyobb galiba
nem is lenne nagy hiba,
ha elmenne suliba.

Bajtársa a **kószamár**,
akit Pisti hazavár,
úgyszintén az idomár,
ehhez nem kell kommentár.

Furfangos a **rókacsa**,
hímez hámoz éjszaka.
Mít mondott a szakácsa:
az igazi pogácsa
tepertős.

megveted

megvete **d** az ágyat
megvitted az ezüst g**o**mbokat
csobogó ha**ng**ok között aranyhal ficáncol
csig**a**bigáid fürdőruhában várják a nyarat
bekerített víz maradtál
é**h**ség ajtaja a csillagok alatt
reggelente zölden ível **a** szemöldököd
mintha pöttyre pötty **r**akódna
veszekedős kisasszonyk**a** térdére a csöpp
olajcsöpp vízcsöp**p** kőcsöpp csak csüccs
leül **á**
árval **á**nyhadjad
meg egy farka**s** a teraszon
marad végezetül

ujjak kulcsa

ideges doboz **l**ett az ország
turistafény és k**o**morság
mint egy tuli **p**ánhagyma felvagosva
jövőbeli szépséget hab **o**zva
kalap alá rej**t**ve
mindig elfelej**t**ve

fűrészpor a paplan al**a**t
d**e**a sósan csillogó tekintetek
labirintusa ho**v**á vezet
az eldarált **é**let után
túl a szombati haláltusá**n**

éppen va**s**árnap délután
szavamat halld m**e**g akkor is ha kifeszítenek
és tudd meg **h**ogy a költészet
oda vezet ah**o**l örömdet
az ujjak kul**l**csa nyitja

Petőcz András

Csevegésben, lágy olvadozásban

*Csevegésben, lágy olvadozásban,
feloldás nincsen, legfeljebb gyász van.
Elmerülsz végleg, ha elmerülhetsz,
a pusztulásban, a pusztulásban.*

*Megindul minden, omlik, omlik szerte,
a föld csuszamlik, mint ami szeretne
magas hegyből lapos síkká lenni,
hogy a világot végleg beterítse.*

*Göröngyök zúgnak, zuhannak mélybe,
zuhannak bánatra, zuhannak reményre,
mindenik hazába pusztulást üzennek,*

*mindenik ruhába beletekередnek,
piszok és sár fedí a gyönyörű kelmét,
pokolba taszítva ünnepi kelengyét.*

Mostanság az Isten

*Vége van, örökre vége,
a futásnak, amiben hittem:
túlzottan ritkán hajol le
énhozzám mostanság az Isten.*

*Túlzottan ritkán érzem azt,
hogy megnyugtató keze vezet,
pedig tudtam még valaha,
ismertem ezt a szent kezét.*

*Nélküle egyedül vagyok!
A semmi ágán kicsinke szív:
látom, hogy csendesesen vacog.*

*Valami hang... Tenni, tenni hív,
s én csak mogorván kushadok,
mint kutya, ki megverve lapít.*

Sétálgat az Isten

*Megizzadt városban sétál az Isten.
Éles fények között, magányosan.
Lehajtott fejjel úgy lépdelget itten,
mint akinek semmi dolga van.*

*Mint akinek nincs tennivalója.
Nem gondol velünk, ittlakókkal,
vagy a város csúszott ki alóla...
Találkozzgat újakkal és ókkal.*

*A napsütésben csak ritkán köszön,
kápráztatja szemét a fényözön,
ahogy egy-egy sugár az arcába vág ---*

*Egyedül van nagyon, és féli a halált.
Mindig annyira hatalmasnak hittem!
Az uccákban izzadtan sétálgat az Isten.*

Németh Zoltán

Maradék

*Van olyan test, nem használtam,
Használni való, nem volt az enyém.
Azt akartad, hogy használjam,
De csak akkor, ha nem akartam,
És azt akartad, hogy ne használjam,
De csak akkor, ha akartam:
Ez volt létezésünk logikája.
Mire végigolvastuk a könyvet,
Amit közösen írtunk,
Már rájöttünk,
Nem a mi nyelvünkön íródott.
Egy könyv, ami két testté hull szét.
De túl sokat foglalkoztunk azzal,
Hogy megbeszéljük a partitúrát,
Amit egy távoli helyen írtak nekünk
Nem érteni.
És innét nézve világos minden
Későbbi közös öröm, boldogság, béke.*

Zihál

*Amit akkor mondtál,
Amikor kimondott szavaidban még én voltam,
Azt nem értettem.
Csak mentem boldogan a vereség felé,
Szavakon lépegetve,
Elhagyva mindent,
Amit jelentenek.
Most egész más történetet mesélsz,
Szavak nélkül, némán.
Nem vagyok bennük.
Ezt már értem.*

Horváth Adrienn

burleszk

*megpróbáltuk az időt –
nélküled ez lett most.*

*lassan jár el az év, mondhatnám azt is,
hogy szemernyi időnk még van
tovaúsztatni a széllel a fekete ruhákat, hogy
kitricikliztessük arcunkra azt a próbamosolyt,
amivel majd egy éve az adósunk vagy.*

*szépen elszórjuk minden bánatunk
börtöneink kulcsát
lenyeljük, és ha mégis hiányozna,
miután istenien adtuk elő magunkat
széles vigyorral bizton
újra állítjuk: boldog vagyok.*

*és ha jut is még egy picit,
hogy felelőtlenkedjünk egyet
a nagy szabadságérzet esernyője alatt,
utána úgymint kétszer négy méteren
menetelünk tovább.*

*de 'ácsi', ott még nem tartunk,
mondhatnám azt is, hogy
előtte még fáradtak vagyunk,
és hisszük és valljuk: lehetünk is,
hisz majd' végigéltük az évet
(mellkaskitolvabüszkén)
egy ember terhe nélkül.*

*(de ha véget ér? de ha lejár?)
ha eljön az idő amikor már nem lesz próba
akkor már kegyetlenül
-magunk leszünk
magunknak rabul- és
ismét és lassan és hivatalosan is
(döngőpecsét, áfásszámla, nyugtázzák)*

*mehet minden tovább
ezzel tovataszajtottuk magunkon a bánatod.*

*és később talán fölsejlik
az elvetendő ötletek közt egy:
nem éltelek meg minket rendesen.
sebaj, feltámadunk,
legalábbis most az egyszer 'lécci'
legyen valami igaz.*

A vattacukor illatú lány

le kell szögeznem ide marcelt, ő tehet róla.

*A lépcsőn tartottam fölfelé, a ritmus monoton akár
a hétfők sora kis kézi naptáram elején.
Nem is számoltam a lépcsőfordulókat
aznap már oly sokat járatták a bolondját velem.
Mögöttem jött és élém került vele
(tudniillik a vattacukor illattal vagy a lánnyal)
szóval a számba a majálisok nefelejccsel tűzdelt íze.
Hozta a hűvös völgy nedvességét
a libegőn elkiáltott hangokkal.
Kart Karba.
Aztán amikor együtt kirándultunk és
azt mondtad, miattam nem félsz semmitől.
Ezzel a mondatoddal szakítom el –
egyik lábam a másiktól, mint
ki gyantacsíkot távolít el
az agya intim részéről és fel sem szisszen,
nehogy megálljon a vattacukor illat és itt maradjon velem,
rám szakadt vele minden,
és lettem ami mindig is titkon voltam,
összetöppedt, és hurkapálcára aszott valami,
ha nem hiszem el, hogy a banális óraserkezetet
agyonverhetem, mert nem járhat le,
valaminek nincsen szavatossági ideje.*

Tőzsér Árpád

Helynevek a máz alatt

1948-ban a csehszlovák hatalom egyetlen tollvonással-törvénnyel félezer szlovákiai magyar helynevet tett indexre, illetve szándékai szerint: semmissé. 2004-ben megjelent Ján Stanislav *Slovenský juh v stredoveku* (A szlovák dél a középkorban) című művének második kiadása (az első kiadás 1948-ból való), s mivel szerzője, az 1977-ben elhunyt szlovák nyelvész, szlavista a szlovákiai magyar helynevek 1948-as szlovakizálásának egyik spiritus rectora volt, műve a barbár helynév-genocídum elméleti megalapozásának, koncepciójának is tekinthető. Tudtam a mű második kiadásáról, de megszerezni csak most sikerült: a téma aktualitását jelzi, hogy a kései második kiadás is hetek alatt elfogyott, s mára a mű már megint csak nehezen hozzáférhető.

A terjedelmes, háromkötetes opus tulajdonképpen a Kárpát-medence szlovák (szláv) földrajzi neveinek etimológiai szótára (azért csak tulajdonképpen, mert a szerző a helynevekből egyfajta középkori „szlovák” településföldrajzot is próbál kikövetkeztetni), de nem tartalmazza azt a húszegynéhány dél-szlovákiai szlovák helynevet, amelyet az ominózus 1948-as esztendőben a szlovák történelem és irodalom jeleseinek nevéből kreáltak. Ezek a Stanislav-könyv első megjelenésével egy időben születtek, s a többi, több százra rúgó újonnan (illetve a két háború között) képzett szlovák helynévtől abban különböznek, hogy míg emezeknek sok esetben legalább hangtani-alaktani közük van az eredeti helynévalakokhoz, amazoknak semmilyen néven nevezendő kapcsolódásuk nincs (és nem is volt) azokkal a konkrét településekkel, amelyeket máig jelölnek.

Az olyan helynevek tartoznak ide, mint az utazók vagy a történelemben jártas közönség számára már többé-kevésbé ismerősen csengő Štúrovo (Párkány), Hurbanovo (Ógyalla), vagy a magyar fül számára teljesen semmitmondó Palárikovo (Tótmegyer), Sládkovičovo (Diószeg), Hroboňovo (Alistál), Šafárikovo (Tornalja), Bottovo (Gernyőpuszta), Jánošíkova (Dénesd), Gabčíkovo (Bős), Hamuliakovo (Gútor), Hviezdoslavov (Németsók), Kolárovo (Gúta), Kukučínov (Nemesoroszi), Matúškovo (Taksony), Palkovičovo (Szap), Svätoplukovo (Salgó), Tešedíkovo (Pered), Tomášikovo (Tallós) stb. (Valamennyi egykori szlovák nemzetvédő politikusok, írók nevéből képezve!)

Az alábbiakban éppen ezekről és Ján Stanislav művéről kívánok néhány szót ejteni.

Szögezzük le, hogy a hatalmas helynévanyagot összegyűjtő és feldolgozó Stanislav-monográfiában rengeteg a komoly tudományos érték, a professor

egymaga végezte el egy egész akadémia munkáját, látták ezt *anno* a magyar nyelvészek is, Kniezsa Istvánnak például állandó vitapartnerre volt a tudós, de lépten-nyomon hivatkozik rá Kiss Lajos is az ismert földrajzi névetimológiai szótárában. Kár, hogy Stanislavot az erős nemzeti elfogultsága sokszor a dilettáns nyelvészeti eljárások közelébe viszi. Ha a célja úgy kívánja, rendre elfelejti, hogy: *„Szakszerű, tudományos névszármaztatásnak... már jó ideje csak az számítható, amely a vizsgált névnek nem a mai, hanem a legrégebb alakjából indul ki..., kapcsolatot keres a név s az általa jelölt földrajzi objektum között, és figyelemmel van a nyelvnek névadási törvényszerűségeire, névrendszerére.”* (Idézet Kiss Lajos említett könyvének előszavából.) Stanislav a művében, a dél-szlovákiai helyneveket illetően, pontosan a „mai” (és a két háború között kreált) szlovák elnevezésekből indul ki, azokat akarja tűzzel-vassal, sokszor nyakatekert, a saját feltételezéseit tényként kezelő logikával igazolni. Továbbá: a nevek történelmi-földrajzi és egyéb kapcsolatait egyáltalán nem vizsgálja, minden esetben az alaki egyezéseket részesíti előnyben (például ha egy magyar helynévben a „dob” szó szerepel, az számára semmi esetre sem jelenthet magyar „ütőhangszert”, hanem csak a szlovák „dub”-tölgy főnévből vagy a „dobry”-jó melléknévből eredeztethető), s végül, ha egy magyar helynévről be kell bizonyítani, hogy szlovák eredetű, hajlandó a szerző a szláv nyelvek helynévképző törvényeit is semmisként tekinteni. (Több alkalommal is kijelenti például, hogy nem igaz a tétel, amely szerint a szláv helynévadás nem ismeri a személynevek toldalékolatlan formában történő helynévvé alakítását. De a példákkal persze adós marad. S azt el sem tudja képzelni, hogy ha a szlovák helynévrendszer, az általános szláv szabály ellenére, valóban ismer néhány toldalékolatlan személynévből „képzett” helynevet, vö. például Liptovský Svätý Mikuláš, akkor az lehet akár magyar hatás is.)

Stanislav azonban mégiscsak jól képzett, nagy műveltségű nyelvész, s bizonyos dolgokat nagyon is jól lát. 1947-ből való az az írása, amelyben az akkor már a helynévváltoztatásokon nyilvánosan vitatkozó későbbi döntőnököket inti, így: *„Véleményem szerint tudományos és politikai szempontból sokkal helyesebb lenne e községeket (értsd: a dél-szlovákiai magyar településeket, T. Á.) kipusztult szlovák településekről elnevezni, mintsem új, mesterséges neveket keresni, s így a vidékre ugyan szlovák, de gyakorlatilag mesterséges mázt kenni, amit a külföldi szakemberek – a politikusokról már nem is beszélve – zokon vehetnek tőlünk.”* Nem kétséges, hogy a szakember az „új, mesterséges nevek” alatt a Štúrovo-, Hurbanovo-féle agyszüleményekre is gondolt, de intését az illetékesek nemcsak akkor nem fogadták meg, hanem Štúrovót és Hurbanovót a mai szlovák nemzetvédők is foggal-körömmel védik (a hagyományos nevüket visszakövetelő önkormányzatokkal szemben), mondván, hogy több mint hatvan évvel a nagy keresztelő után immár ezek a nevek is hagyományt képeznek.

Csak hát milyen hagyományt?

Olvassuk tovább az 1947-es Stanislav-írást: *„Ami a kipusztult települések nevét illeti, meg kell jegyeznünk, hogy az ilyen elnevezések nemcsak természetes nyelvi képződmények, hanem helyesen képzett nevek is, s annak a tájnak a történelmi tulajdonai, ahol kialakultak. Szorosan összefonódtak a tájjal, annak különböző régi, sőt nemegyszer mai jellegzetességéről mesélnek, megnevezik a föld egykori szereplőit, birtokosait stb. Kulturális,*

gazdasági és társadalmi történelmünk egy darabja van bennük. Sőt éppen az egyes hely- és tájnevek képezik kicsiben a terület történelmét.” A nyelvész tehát pontosan leírja, mit rejt magában, miről árulkodik egy földrajzi név, ha természetes képződmény, ha a földnek, a tájnak valóságos hagyománya. De miről mesél a *Štúrovo* vagy *Hurbanovo* helynév? Ludovit Štúr és Jozef Miloslav Hurban, 19. századi szlovák írók és politikusok Párkányhoz vagy Ógyallához fűződő kapcsolatairól semmiképpen sem, hisz az illetők valószínűleg a létéről sem igen tudtak az egykori kis magyar településeknek. Akkor viszont „miről szólhatnak” e neo-toponímiák? Bizony csak arról, hogy a második világháború utáni szlovák politikusok és híveik a felvidéki magyarságot nemcsak egzisztenciálisan akarták ellehetleníteni s szülőföldjéről elűzni, hanem még az emléküket is ki akarták törölni a két nép közös emlékezetéből, s közben arra sem voltak tekintettel, hogy a hiteles helyneveink sokszor nyelvemlékeként „funkcionálnak”, és rengeteg magyar és szlovák hangtani és alaktani archaizmust is hagyományoznak az utókorra.

Štúrovo, Hurbanovo és a többiek Ján Stanislav *Slovenský juh v stredoveku* című művében nem szerepelnek, nem szerepelhetnek, hiszen csak a könyv megjelenése után jelentek meg a színen és szorították ki a magyar elődeiket, de az elmondottak alapján állíthatjuk, hogy Stanislav nem értett egyet az ilyen jellegű, személynevekből képzett új helynevekkel. S többek között azért sem, mert félt, hogy, úgymond, „a külföldi szakemberek – a politikusokról már nem is beszélve – zokon veszik” majd tőlük ezeket a nyelvészeti anomáliákat.

Mi, a mű és az egykori újságcikk mai olvasói szomorúan állapíthatjuk meg, hogy a nyelvész félelme fölösleges volt: a „külföldi szakemberek” (köztük a magyarországi nyelvészek) a fülük botját sem mozdították a barbár, nyelvemlékpusztításokkal egyenlő helynév-genocídiumra. Sőt, máig sem tudok alaposabb szaktanulmányról, amely az egykor megszüntetett, sok esetben az ezeréves magyar–szlovák együttélést (is) bizonyító helyneveket tárgyalná.

De talán még mindig nem lenne késő a fülbot-mozdítás!

Tolnai Ottó

Benes József és Gerle Margit szegedi tárlata elé

Benes mesél. Lévén, hogy ez a radikális, már-már morbid modern művész egy mesefa. Most éppen arról mesél, hogy egyszer egy hollywoodi bűnügyi filmet nézett a tévén. Jóllehet, teszi azonnal hozzá, ő különben nem igen néz, sőt egyáltalán nem néz televíziót. De erre a bűnügyi filmre valahogy ráragadt. Talán nem is látta végig az egészet, csak a végét. Valaki bekapcsolta a készüléket, de az a valaki akkor már nem volt a szobában, minden jel szerint egyáltalán nem is nézte azt a hollywoodi bűnügyi filmet, amely magában játszódott volt ott, az üres szobában, csak bekapcsolta a tévét... És ő, Benes bejött. És a szobán áthaladva valamiféleképpen ráragadt a képernyőre. Rá, valami bűnügyi film végére. Igen, épp végkifejletéhez ért a film. A két főszereplő, a negatív és a pozitív hős, egy üres szobában végre szembekerült egymással. A negatív/pozitív hős Benessel egyszerre lépett a szobába, abba a másikba, és éppen a pozitív/negatív hősre emelte a pisztolyát. És az a pillanat mintha megállítódott volna. Mintha csak arra vártak volna a hollywoodi filmkészítők, valamint a filmet vetítő tévések is, hogy Benes belépjen a szobába. És Benes belépett. Mondom, éppen abban a pillanatban, amikor a negatív/pozitív hős is belépett ama filmbéli szobába. A pisztoly kinagyítódott az első síkban. Azon keresztül látszódott a tágas szoba és a pozitív/negatív hős arca. És a pozitív/negatív hős mögött a szoba fala. Vártam, meséli Benes, a negatív/pozitív hős meghúzza a ravaszt, és mehessek tovább a szobán keresztül, a konyhába. De a negatív/pozitív hős valamiért még mindig nem húzta meg a ravaszt. És a pillanat valóban szinte végtelenné tágult. Minden bizonnyal, a halál pillanata mindig is ilyen hosszú, a negatív/pozitív és a pozitív/negatív hős élete is leperog, noha most közben, mondja Benes, nem mutattak, nem pörgettek semmit. Csak azt a pisztolyt és a szembeni falat mutatták. És akkor, mondta Benes, a hős mögött, azon a különben üres falon: egy képet pillantottam meg. Egy dekoratív képet; valami olyasmit, mint a lövöldék megnyújtott, sötét emberfigura sziluettjét mutató cégtáblái. Egy pillanatban arra gondoltam, talán nem is a pozitív/negatív hősre céloz az a pisztoly az első síkból, hanem arra a céltáblaszerű képnek az egyanyagú, sötét, hosszúkás figurájára. Lehet, nem is bűnügyi filmről van szó, gondoltam, hanem egy céllövöldei gyakorlatról. Különben is szokásom a hátterek képeit figyelni. Azt, hogy miket, miféle képeket aggatnak a neutrális hátterek falaira. Fellini az *Édes élet*ben például egy Morandi-csendéletet akasztott

Marcello Mastroianni mögé (nincs Morandi-monográfia, amely kihagyná ezt a momentumot, sőt még reprodukálják is a jelenetet ábrázoló fotót, Mastroiannit a Morandi-csendélettel); Godard meg például egy Renoir-plakátot helyezett Jean Seberg mögé a *Kifulladásig*ban; de, nem kis öröömre, láttam már filmbéli háttér-falon Wyatt-képet is például. Szóval vártam, hogy eldördüljön a fegyver. De még mindig nem dördült el. Minden bizonyal csak számomra lett valamiért ilyen hosszú az a pillanat. Vannak hosszú pillanatok. Ez olyan lett valamiért. Minden bizonyal azért, hogy legyen időm arra a falon lévő képre. Hogy legyen időm észrevenni. Észrevettem. És rábámultam. Rátapadtam, lepényhal a lepényhalra. Mintha csak két akváriumot csúsztattak volna egymás mellé, az én világom akváriumát és a film, illetve a tévé akváriumát. És mielőtt eldördült volna az a pisztoly, mert eldördült, de akkor, a pillanatnak abban az utolsó, legutolsó hányadában, még nem, illetve talán már el is, de még nem csapódott a céltáblába, még nem lyukasztotta, nem lyuggatta ki (akárha Lucio Fontana ahogyan kilyuggatja, felhasználja felületeit, mert, ugye, a cégtáblának is van teste, valami farostlemezből fűrészelve, valamint van egy a papirosra nyomtatott, változható felszíne, grafikája, melyik hal meg, vagy – miféle misztérium – talán éppen a céltábla örök életű, csak éppen lehúznak róla egy kilyuggatott grafikai lapot, mindig szerettem nézni azokat a pillanatokot, amikor is a célba lövő ember elkapja kilyuggatott grafikai lapját): felismertem a képet.

Az én grafikám volt, mondta Benes. A te grafikád?! kérdeztük egyszerre. A te grafikád egy hollywoodi bűnügyi film háttérfalán?! Igen, mondta Benes. Vége lett a filmnek. És én csak álltam az ekrán, pontosabban grafikám előtt. Igen, úgy is mondhatnám, lepényhal, boldogan rátapadtam. Az enyém, mondtam. Nem érttem, mi történt. Még arra is gondoltam, valami ugratásról van szó. Valakik szépen beindították a filmet, és várták, bejöjjen a szobába. És én bejöttem, és ők valahonnan lesték, a film csúcspontján, hogyan fogom felfedezni a saját grafikámat. Lepényhal, hogyan fogok rátapadni az ekrán akváriumának lepényhalára. Grafikus, a grafikára. Igaz, arra is gondoltam, a műtermemben, garázs-műtermemben néhány perccel előbb éppen befejezett grafikám égetődött a szemembe, olyannyira, hogy még a film képére is az vetítődik...

De aztán megértettem (ezt később le is ellenőriztem), miről is volt szó. Az történt ugyanis, hogy néhány éve, az új budai nagyszálló, a Novotel 100 grafikát rendelt, vett tőlem. Igen, a Novotel 100 szobájában 100 grafikám látható. A Novotel nem más, mint egy állandó Benes-tárlat. Míg Benest hallgattam, arra gondoltam, szívesen vállalnék a Novotel Szállóban tárlatvezetést – szobáról szobára. Bekopognék szépen sorban mind a száz szobába. És elbeszélgetnék a lakókkal a Benes-képről. Egy-két napig talán még velük is laknék, hogy megtapasztaljam Benes-élményüket, hogy azt az élményt együtt dolgozzuk fel, s a többi.

Benes folytatta: a világ minden részéről érkező emberek, mondta, feketék, fehérek, sárgák, ahogy belépnek Novotel-béli szobájukba, az én egysíkú, függőleges-monumentális, sematizált figurámmal – önnön céltábla-figurájukkal találják szembe magukat. Mint valami eddig még nem látott, nem tapasztalt tükörben. Egy-egy pillanatra minden bizonyal megállnak a kép előtt és gondolnak, mondanak is netán valamit, nem egészen értve, hogy miféle tükör is ez, ami így kisi-

mította őket. Nem értik, hogyan lettek egyszerre csak céltáblává. Megmerednek. Mert, villan át az agyukon, ha nem mozdulnak, akkor talán nem húzzák meg a ravaszt. Mert mind a 100 szobában azt a bizonyos hollywoodi filmet forgatják, illetve vetítik a szálloda televíziójában. Míg tovább hallgattam Benest, én most meg már a száz (100) film továbbforgatásába kezdtem, mert hát a hollywoodi filmekből sosem elég, majd mindegyikből csinálnak még két-három folytatást is... Hogyan lónek le egyszerre 100 embert úgy, hogy nem lövik le, hogy az a 100 ember ugyanakkor jól szórakozva nézi a jelenetet a szobájában lévő tévékészüléken. Sosem is izgalmasabb játékot, sosem is szórakoztatóbb turizmust...

Először talán valami autó reflektora által az őszi-téli éjszaka ködére vetítődő végtelen figurából indultam ki, meséli, de már többször is írtak erről, teszi hozzá. Úgy tűnt, ez a végtelen figura végigvágódik az egész Alföldön, az egész ijesztő pusztán. És úgy is rajzoltam, festettem, szitáztam, fújtam meg festékszóró pisztolyommal (lám, immár az én kezemben is ott a pisztoly), ugyanis én mindig a földre, a padlóra helyezem a papirost, a képet, csak később állítódik fel, s ahogy felállítódnak, mindig meglepődöm, hogy szinte gólemekké magasodnak. Hol elkeskenyedve, akárha egy vertikális galandféreg, hol pedig kigömbölyödve, monumentálisan meghízva, mint ahogyan egyes régi törzseknél, ahogyan kettecekben hizlalták az asszonyokat, mert annál szebb volt számukra az asszony, minél kövérebb lett, a nagy husikák voltak a szépek, de hát a nőfétisek egy része is kövér hústömegeket mutat, elég a Willendorfi Vénuszra gondolni, másik részük viszont ezeknek a fétiseknek is elkarcsúsodik, szinte túszerűvé lesz, Giacometti figuravilága például ezekhez az elvékonyodó fétisekhez kötődik.

Vegyünk szemügyre például egy galandférget, de bármely más férget is szemügyre vehetünk, és azt látjuk, milyen izgalmas szerkezetük, gyűrűrendszerük, díszek vannak, akárha egy kifaragott pásztorbotnak. Benes árnyék-, illetve céltábla-figurái finoman dekorálódnak, így-úgy vonalkázódnak, így-úgy öltöztetődnek. Benes lényei olykor gázálarcot viselnek, jöllehet a fejük leginkább szinte gombostűnyi. Egy gombostű, amely a végtelenbe nyúlik, és alig létező fején gázálarcszerűséget visel. Egy gázálarcot viselő: egy gázálarcú monumentális gombostű. Meg még más érdekes kis kalapszerűségeket viselnek alig létező fejükön. De volt időszak, amikor ezek a figurák vezetékkel voltak tele, a köldökzsínór díszkötéseivel, pontosan úgy, mint az anya hasának világlámpájában forgó magzat, igen, nehéz megkülönböztetni, úrhajóst látunk avagy éppen magzatot, amely oly kecsesen mozog, forog, táncol, akárha egy indiai táncosnő, egy kis, semmis Siva, jöllehet sűrű, szoros díszkötésben, jöllehet olykor egyetlen kéz nélkül... Egyszer meglátogattam egy szegény balkáni vándorcsaládot. Többek között megmutatták néhány napos csecsemőjüket is. Még sosem láttam olyan szépen, szorosan bepólyázott babát, szalaggal átkötözve. Azonnal érzékelttem, egy nagy-nagy régi civilizáció mutatja nekem e csodálatos kezűgyesség által magát... Benes pólyázza így, akárha egy-egy régi civilizáció üzenetét közvetítve, bábuit, bubáit, csecsemő istennőit... Na már most, e mindinkább felmagasodó, végtelenné nyúló, tornyosuló, monumentálissá növekvő figurák teste is más-más módon strukturálódik, díszítődik. Hol kristályszerkezete van. Hol pedig például, akárha egy zöldborsót

látnánk. És már hozzá is kezdenénk fejtéséhez, mert nincs szebb foglalatosság a zöldborsó (az élő zöld csapágó) fejtésnél... Hol meg szűk szkaferandó sejkik. Hol pedig egy báb mutatja belső anatómiáját. És mi nem egészen értjük, egy egysíkú lénynek, hogyan is lehetnek bonyolult belsőségei.

Most, szabadkai tárlatán – mert éppen szabadkai tárlata után beszélgetünk Benessel, szabadkai (Reichel-palotai) tárlata után – szegedi (Reök-palotai) tárlata előtt mesél nekünk –, Duránci, aki már középiskolás kora óta kíséri Benes munkásságát, megnyitójában menhireknek nevezte ezeket a képződményeket. Alföldi menhireknek. A nagy sömmibe (az alföldi festők, Kosztka és Tornyai sömmijébe) magasodó, fúródó menhireknek, a vajdasági művésztelepekhez kötve, alföldi festőként határozva meg őt.

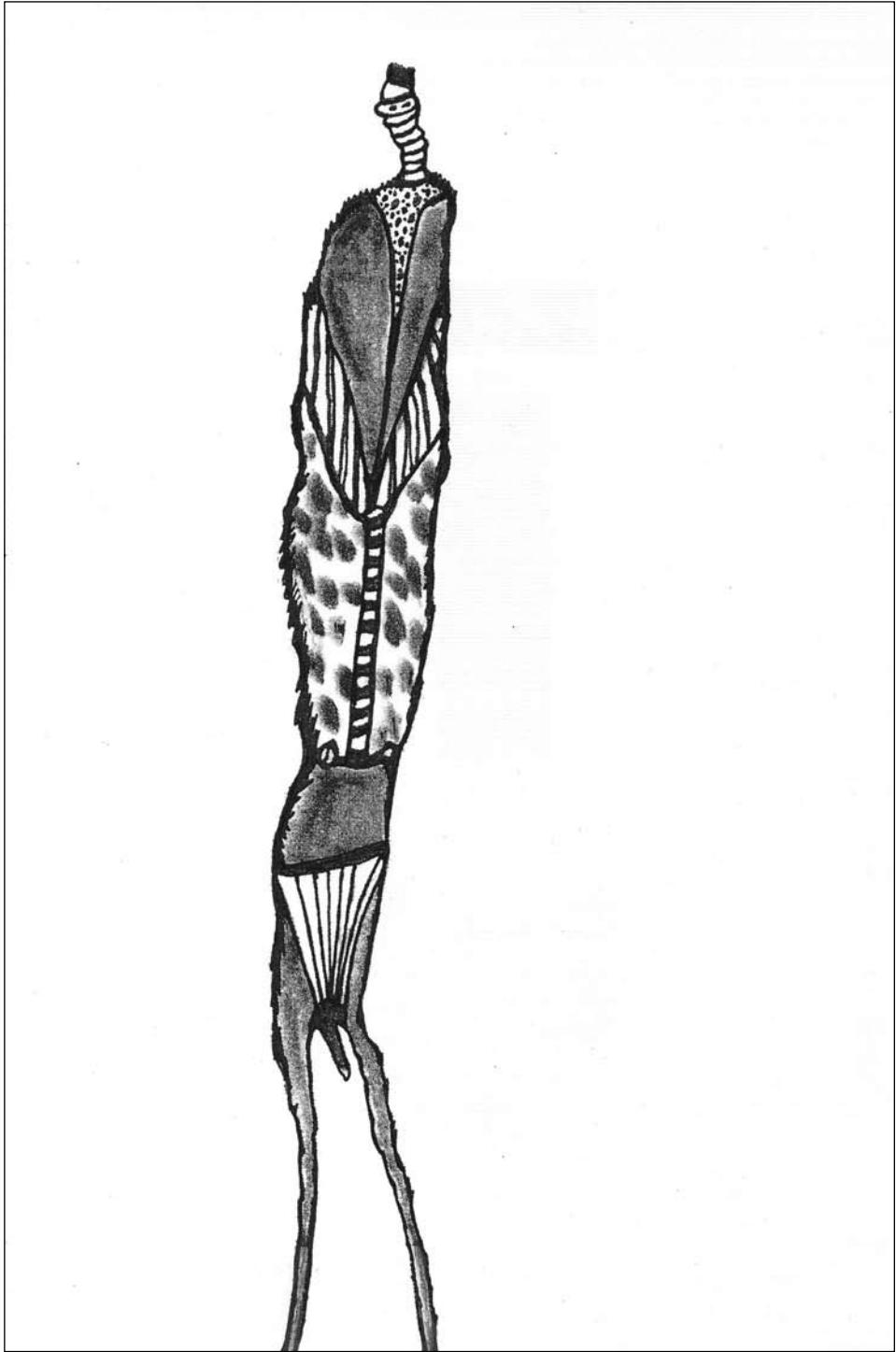
Duránci szép megnyitóját hallgatva én két irányba kalandoztam. Az jutott eszembe például, hogy Benes az oromhátí-velebiti ásatásokon mint rajzoló dolgozott volt. Vannak munkái, amelyeken a régészek ásatási gödrei a tanyák fóliával takart silógödreire emlékeztetnek, fenekükön valami fétissel... Ezt a fétist emeli majd fel, monumentalizálja Benes. Ott, Velebit és Oromhát között, ahol különben nem csak a régészek dolgoznak a nagy sömmiben – járásszéli tanyám pontosan erre a nagy sömmire néz –, hanem az olajfúrók is. Igen, valahogy úgy magasodnak a nagy sömmibe Benes díszes, mint pásztorbot díszes féregfigurái, akárha a fúrótornyok, éjszaka nem tudjuk, kik közelednek, lépkednek felénk, miféle fantomok, jóllehet az ember már *derékig földbe ásva*, sőt már ezek a munkások, a nagy sömmi munkásai, földművesei, konkrétan az alföldi parasztság, a fejéig földbe ásva – ám Benes, szemben azokkal a tudósokkal, akik meghaladott kategóriának tudják a parasztságot mint olyant, váratlanul, az utolsó pillanatban felállítja, az utolsó pillanatban monumentalizálja, a pusztára, az égre vetíti őket, új, pozitív gólemekként, szemben a negatív gólemekkel, igen, igaza van Duráncinak, a nagy sömmi semmis férgének, féreglényeinek monumentális emlékművei, menhirjei. És minden bizonyosan így, mint a Húsvét-szigetek szobraira, lel majd rájuk egy következő civilizáció, ha lesz egy következő civilizáció, és nem érti, miért, hová is kapaszkodtak ezek a nyúlványlányok... De azon is tűnődtem Duráncit hallgatva, hogy nem lehetséges-e az, hogy éppen Benes József művészetében teljesedik ki – realizálódik egyértelműen az alföldiek (a szolnokiak, vásárhelyiek, zentaiak, topolyaiak) álma, Párizsa, Rómája? Abban a pillanatban, Duráncit hallgatva, azt mertem mondani, igen. És ebben az igenben Domonkos István svédországi Benes-szövegének sugallata is benne volt, mert a maga módján Domonkos is kimondta ezt a *Forrásban* megjelent szép, fontos esszéjében.

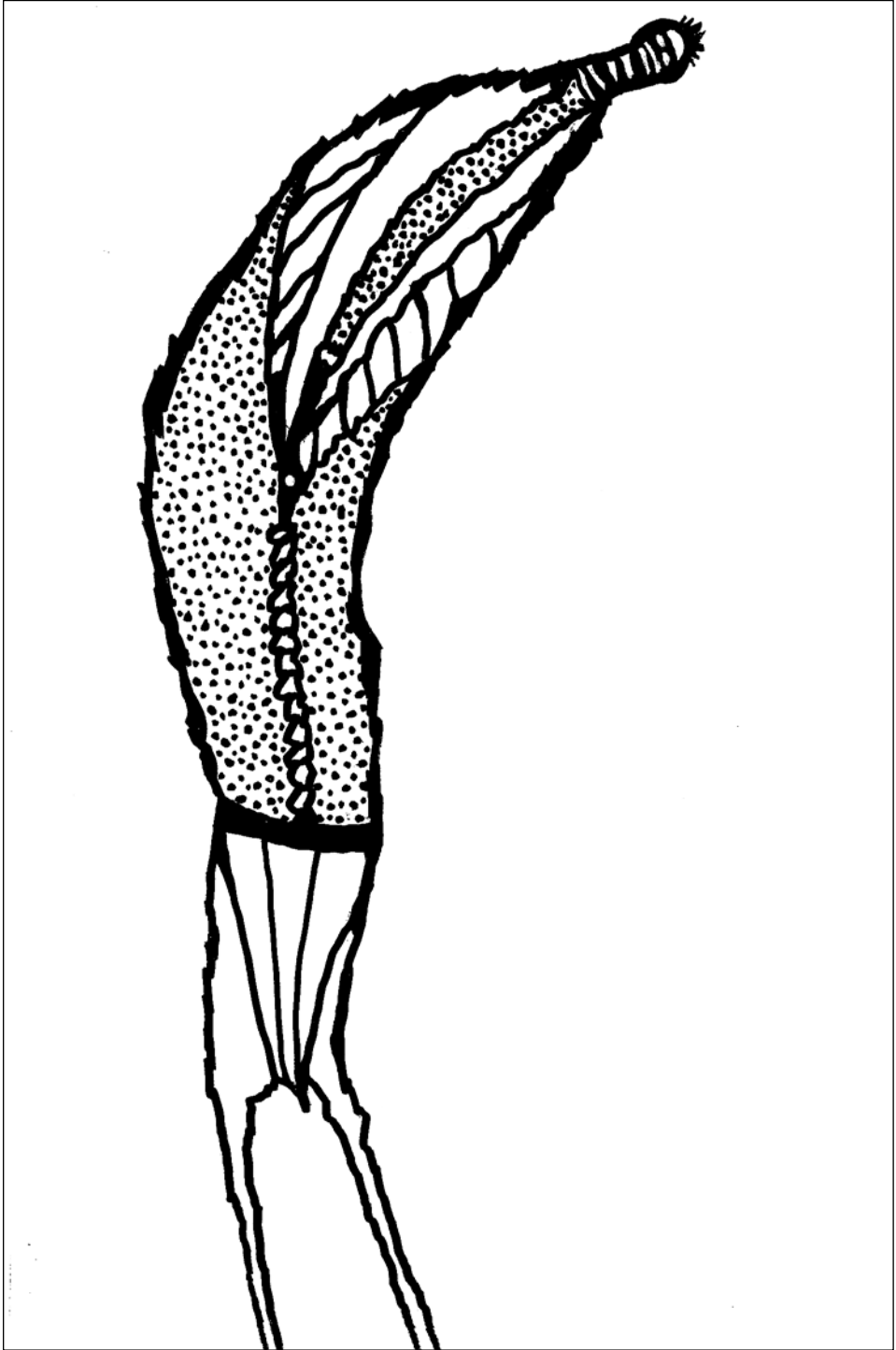
Igen, ez az én alkalmi, Gerle Margit és Benes József közös szegedi tárlatát meghirdető szövegem, mert hát azzá szeretne lenni, nőni, lévén hogy igen sokat várunk e tárlattól, valójában Benes szabadkai tárlatának ismertetőjéből nőtt ki, abból a momentumból, ahogyan a tárlat másnapján Jutkával az egyik szabadkai kávéházban találkoztunk, volt velük, és ahogy ebéd közben Benes mesélni kezdett nekünk. Mert csak most látom, pontosítani kell a fenti szöveg egy mozzanatát. Ugyanis amikor Benes megpillantotta grafikáját ama hollywoodi filmben, nem akarva hinni szemének, Margitért kiáltott... És el tudok képzelni hasonló pillanatokat, amikor Gerle Margit befejezve egy-egy munkáját, amikor agyaggá

lesz a papír, a hétrétegű acélkarton, papíragyaggá, ő is hasonlóan kiált Jóskaért, jöjjön, nézze már mi a csoda is született, hogyan talált már megint magának teljes teret az, ami az előbb még egysíkú volt, hogyan kezdenek lélegezni a céltáblafigurák, hogyan mutatják meg immár szépen, ritmikusan perforálódva belső tereiket, hogyan fordulnak ki váratlanul homorítva a síkból, hogyan tekerednek ki az acéllemezből, ám még mindig úgy, hogy őrzik, sosem is adják fel, egysíkúságukat... Elég a pásztorokra utalni, akik viszont fegyelmezetten visszaállnak az acéllemez eredendő síkjába, éppen csak botjaik díszes kampójával jelezve, ők voltak, akik a lemezben forogtak, mint forogtak, táncoltak volt Izsó szobrain Fülep értelmezésében...

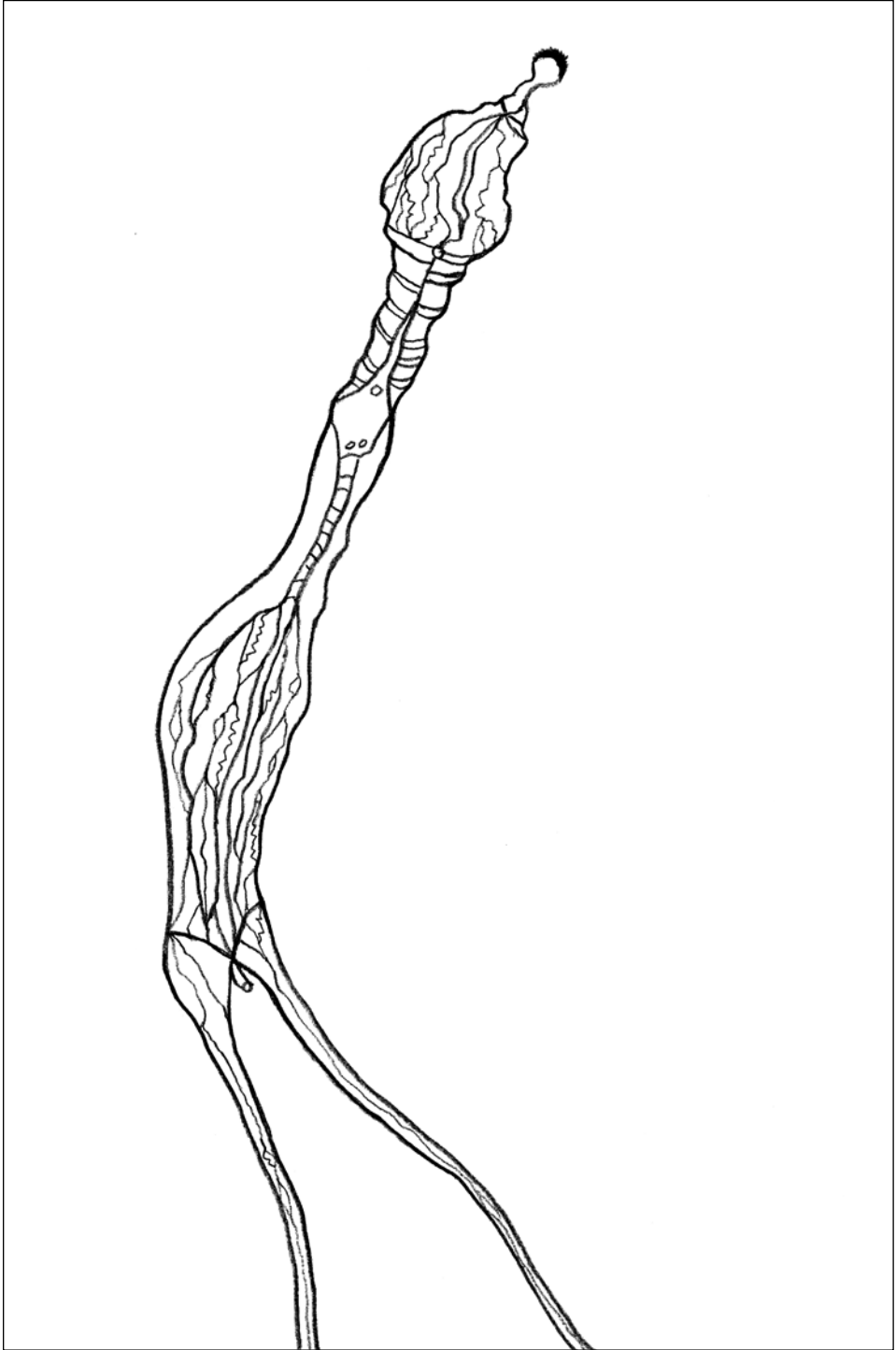
Mert mindig is szépek tűnt nekem a két műhely párhuzamos élete, munkálkodása, ahogy a formák áttörnek egymáson, jóllehet már eleve áttört formákról van szó, ahogy közelítenek, majd eltávolodnak, hogy aztán, egy-egy finn avagy japán, párizsi, vagy az egykor Jugoszlávia térségeiben tett kaland után megtisztulva, új fordulatot véve, új homorítások által, ismét visszatérjenek egymás tőszomszédságába.

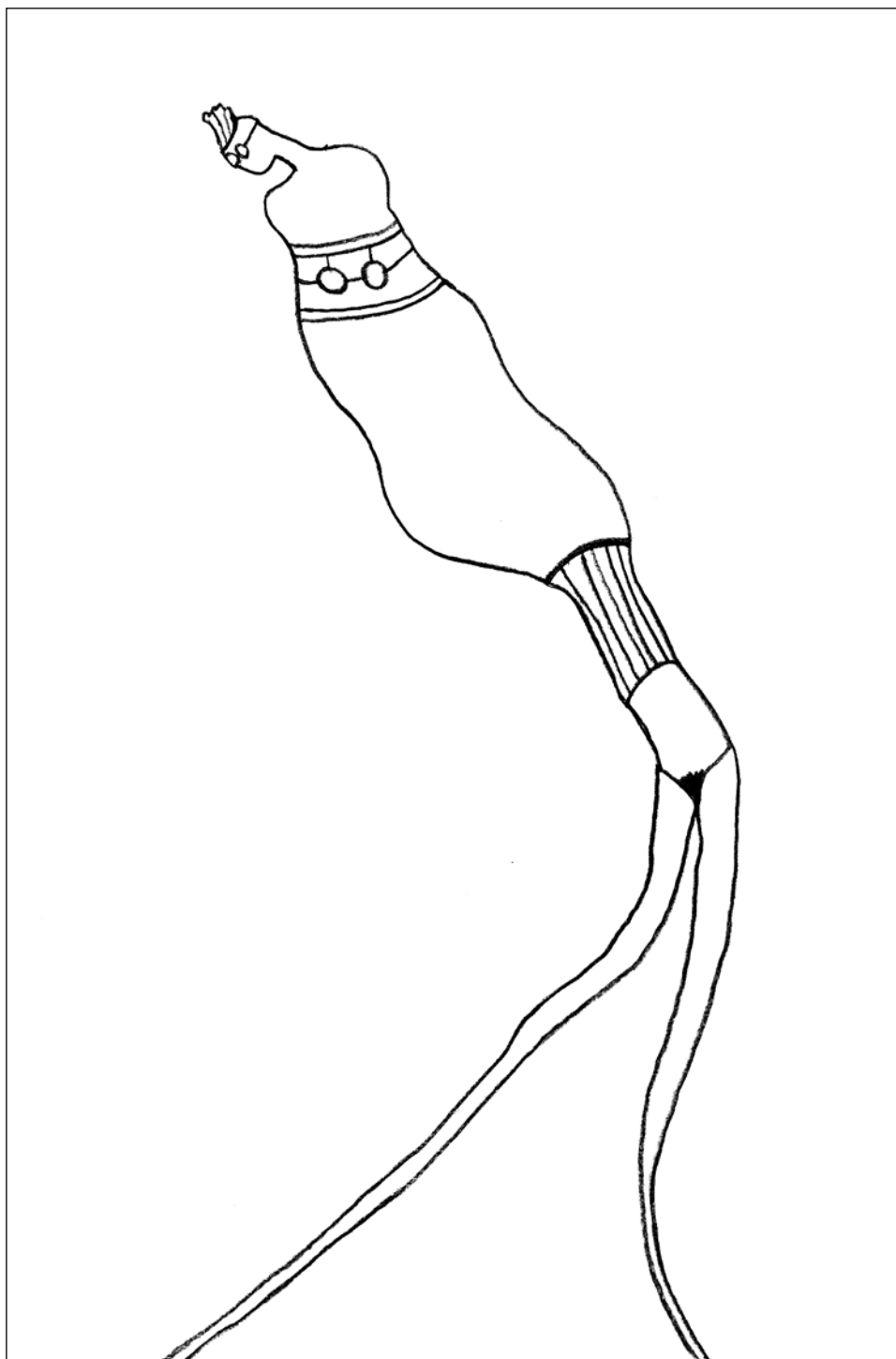
Nagyon közeli, már-már egy tőről ágazó két világ, jóllehet én többször írok Benesről, gimnáziumi rajztanáromról, mint Gerle Margitról, noha egyszer már írtam volt róla is, és lám most, a szegedi tárlat előtt, Szeged jegyében, ahol közös életüket kezdték volt, eljött az idő, hogy pótoljam adósságomat. Megkíséreljem újra meghatározni Gerle Margit nagyformátumú kerámia-, papír- és acélművészetét, majd megkíséreljem közös tartományukat is körüljárni, immár valóban egybelátni őket, ahogyan két szuverén alkotót egybe lehet látni, hiszen a művészetekben a rokonságok, közösségek, átfedések ugyanolyan fontosak, szépek, izgalmasak, mint a különbségek, elágazások, ellenpontok.

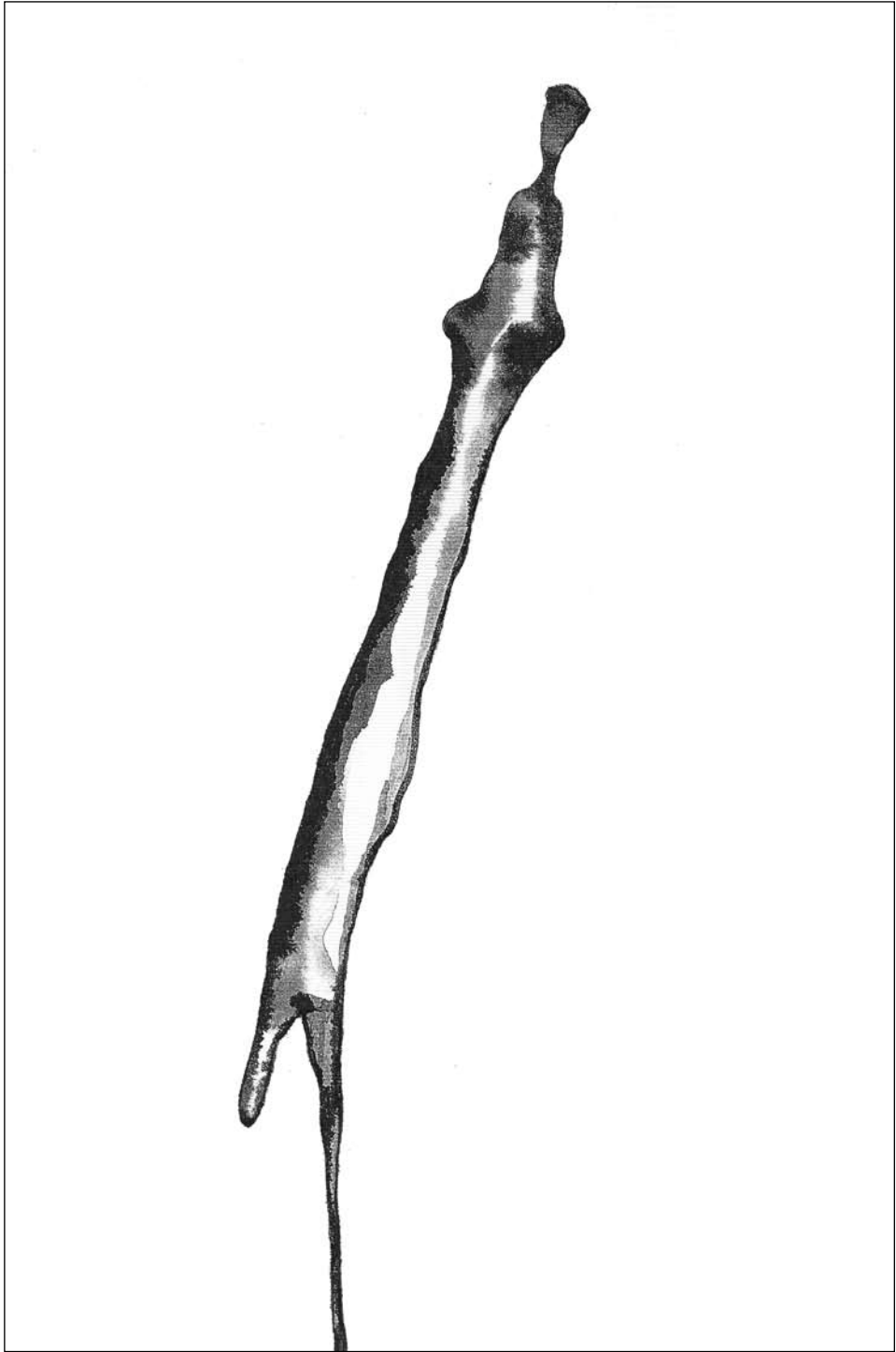

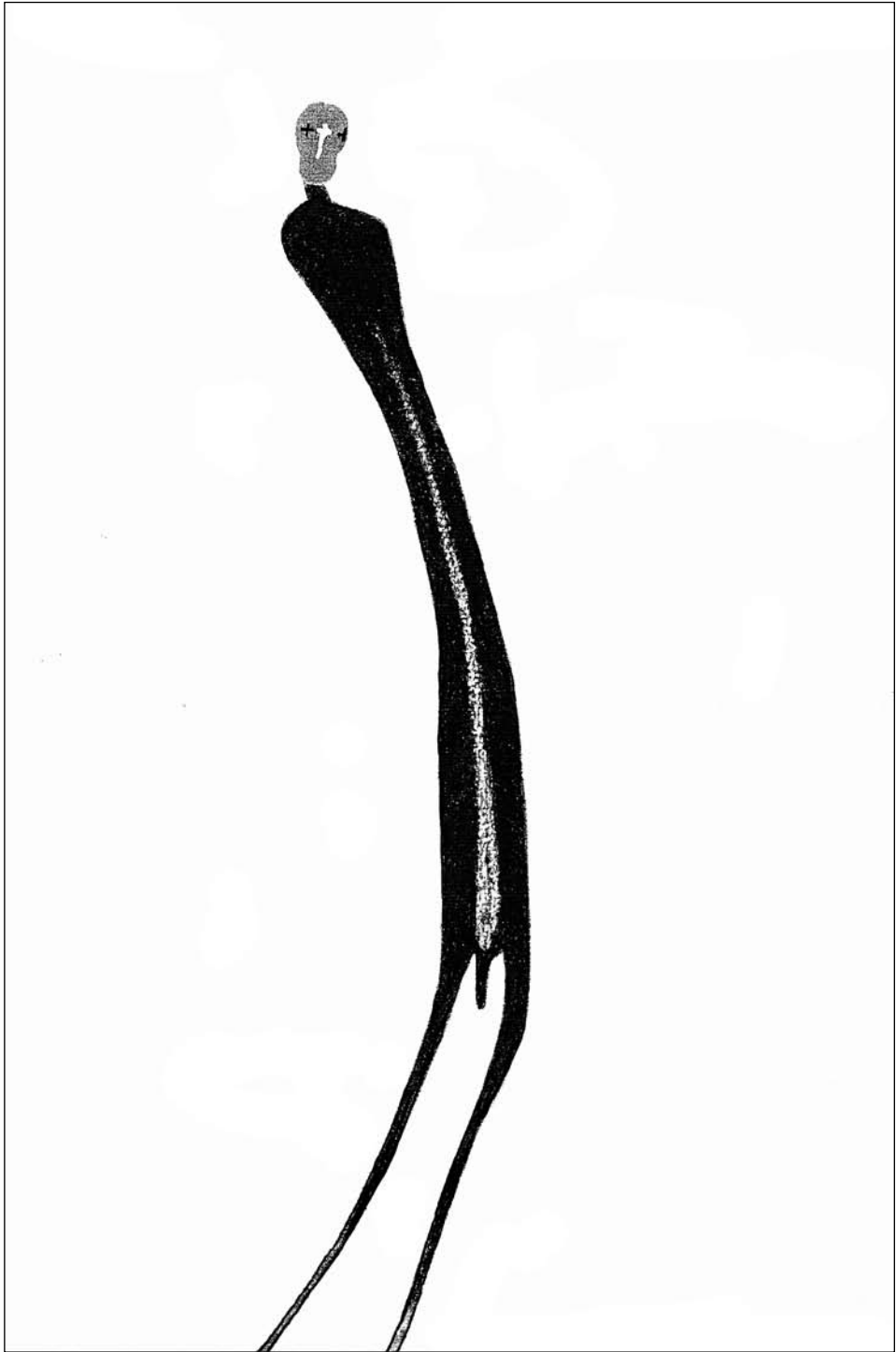

Bacsa Gábor

„Minden csomagolás?”

Benes József tiszteletére

Benes József korai folyó-képei különös, a művészet legnagyobb magaslataira jellemző sajátosságot mutatnak. Nem lehet tudni, a felkeltett gondolatok az ábrázolt tárgyhoz vagy a festményhez tartoznak-e. Miről gondolkodunk, amikor a képeiről gondolkodunk? A Folyóról vagy az ő folyóiról? Beindítják a gondolatainkat, hogy saját tartalmainkkal bíbelődjünk, vagy valami újat mutatnak? Kétségtelen, hogy Benes korai művészete is szoros kapcsolatot ápol az ambivalencia termékenyítő erőivel. A folyó állandóan rombolja és építi medrét. Tartalmát is átalakítja azzal, hogy magával ragadja, sárrá alakítja kereteinek elemeit, s néhol újra lerakja őket. A szakadékos, majd az árral alakilag és anyagukat tekintve is egybemosódó partok zavarba ejtő módon szemléltetik a gondolkodó, a művész, illetve a képáradattól megindult szemlélő viselkedését. A felforgatás azért igazán radikális, mert egyszerre épít és rombol, valamint azért, mert lehetetlen szétszázalni, mikor melyik zajlik.

1985-ös szitanyomata, az *Álom* egy fóliával kibélelt, szigetelt vermet mutat, melynek mélyén szorosan egymás mellé helyezett fóliacsomagok láthatók, köztük pedig egy meztelen nőalak. Eldönthetetlen, hogy a kép a feltárás vagy a betemetés egy pillanatát örökíti-e meg; hogy ki- vagy becsomagolás következik-e; hogy a csomagok rejtjenek-e valamit, vagy csupán fóliatekercesek; végül pedig: hogy mi a jelentősége együtt-heverésüknek. Az álomfejtők, lélekbúvárok reményei szerint az álom az ébrenlét jelenségeit értelmezi, rendezi, teszi áttekinthetőre alkalmassá, és fordítva. Benes képe láttán azonban megfogalmazódik, hogy vajon ki- vagy becsomagol, kibont vagy ki(be)porcióz. Afelől is elbizonytalanít, hogy tartalmaz üzeneteket vagy alakot-öltésre váró csupasz anyagokat, esetleg pusztá formákat tár-e a szemlélő elé. Az álommotívumok jelentését vagy alkalmi elrendeződését kell szem előtt tartani? Mindez talán örökre kérdés marad, hiszen ugyanabba az anyagba vannak csomagolva, amely elszigeteli őket környezetüktől. Világosan, lényeglátóan akkor tudnánk beszélni az álomról, ha nem álom lenne.

A vízre emlékeztető fólia elrendeződése a logóvá vált *Forrást* idézi fel. Az erek, irányok, folyók lehetőségét magában rejtő buggyanás a formátlan anyag, a nem-tartalom pillanata. A kép: forrás. Nézve folyó lesz, tartalmak és formák, valamik és semmik szervezetten izgága világa. De a nézés minden egyes pillanata álom: a tárgy bonyolultságának homályos és kimerevített térképe, összezavarodás és megvilágosodás, ok bezárkózásra és tanulásra. Ezt a figyelmet körvonalazza Tandori Dezső, amikor Christo tájcsomagoló művészetéről ír:

Jöttek, írja Szép Ernő, a hullámok, a hullámok, a hullámok, szomorú, szomorú, szomorú volt a végtelenség, becsomagolva éjszakába, fénybe, nézésbe, képzeletbe. És a redők: már visszaadták Valaminek a formákat, mint az élet leplezetlen halotti leplei; melyek mégis elengednek még valamit, körül, vagy épp megfordítva, a beborítás akarná megóvni a – de mit és mitől, mivel és mi nélkül, és kik, és hogyan, és hová. És most letakarom az írógépet a műanyag huzattal.

Amint valami formát öltött tartalomnak mutatkozik, formájának csomagolása is lesz, ami nélkül nem létezhet a másik. A művészet mindenkori dilemmáinak fogalmi kerete, a tartalom és forma viszonyának kérdése Benes buja motívumvilágában ironikus torzításban mutatkozik. A varrás és kötözés motívumai, a csomagolás gondolatának tolmácsolóiként, sokáig a figurális törekvések központi mozzanatai Benes festészetében. Az eddigiek fényében a bevarrt szemek és szájak képei mintha a túlcsomagoltságról beszélnének, arról a kínlódásról, amelyben a közvetíteni igyekvőnek van része. A *Forráshoz* hasonlóan ugyancsak logóyszerű, névjegyszerűvé váló figurák immár több mint évtizednyi hosszúságú „korszaka” más irányt mutat. Azokra a szónoklatokra emlékeztet, amelyek az argumentum ad nauseam retorikai „eszközét” alkalmazzák. Ez az eljárás a hiábavalónak tekintett zsonglőrködés helyett egyetlen tartalmi elem ismételtetésével, agyonforszírozásával dolgozik. Eredményként a hallgatóság (a beszédhelyzet céljától függően) a vélemény mellé áll, illetve elkezd magától értetődőnek, adekvátnak, egyedül-érdemesnek tartani az adott megközelítést. Egy problémakörből a primitívekhez hasonlóan kerül ki, de szintén rájuk emlékeztet az a belefeledkezés, beletemetkezés, amelynek szaporasága oly egyedi érzéki felszíneket produkál.

Miről győz meg Benes József festészete? Arról, hogy életszerű, természetszerű. Mert magától értetődő, forrásszerű oka saját magának. Mert a rávetett pillantás álomszerűsége a mindenkori alkotás, cselekvés, csomagolás, bontogatás kérdéseit lebegteti. Végül pedig azért, mert az egymásra utaltság és önérdék, összefonódás és diszkréció olyan indifferenciát mutat, amelyben mégis jelentős minden szóba jöhető.

Lengyel András

Az illegális KMP föloszlatása és József Attila

1

A történeti irodalomban ismert tény, hogy 1936 nyarán az illegálisan működő Kommunista Magyarországi Pártját föloszlatták. A föloszlató azonban a mai várakozásokkal ellentétben nem a represszív államhatalom volt, amellyel a párt harcban állott, hanem maga a párt – pontosabban az a nemzetközi szervezet, amelynek része volt, amelyhez tartozott. E tény kétségkívül bír némi pikantériával, ám ha jól belegondolunk, nincs benne semmi különösebben meglepő. A döntés szervezetspecifikus döntés volt. Ahogy ugyanis a katolikus egyház, vagy ma a transznacionális tőke intézményrendszere is valójában egy, a lokalitások fölött álló, egyközpontú, hierarchizált világszervezet, amelynek centruma mint a szervezetspecifikus „igaz hit” egyedül autentikus meghatározója és képviselője a lokalitások széles mezőnye fölött regnál – a nemzetközi kommunista mozgalom is csak ilyen egyközpontú, hierarchikus szervezet volt. A magyar párt neve emblematikusan fejezte ki ezt, önmagát a Komintern „magyar szekciója”-ként nevezve meg. Amikor tehát 1936-ban megszületett a döntés a magyar párt föloszlatásáról (voltaképpen szervezeti életének ideiglenes szüneteltetéséről), legitim döntés született, s a döntést a szervezet önkorrékcója indokolta. A sztálini-dimitrovi Komintern-vezetés az 1935-ös, úgynevezett „népfrontos” fordulat jegyében kiiktatta működéséből a merev és rugalmatlan, az új politikát nem követő magyar pártot, hogy helyébe egy, az „új vonalat” értő s követő, lazább, de szélesebb körű szervezeti hálót próbáljon kiépíteni.

A helyzet paradoxája természetesen nyilvánvaló és egyben nagyon mély. Az akciót irányító hatalmi centrum, amelyet a köztudat J. V. Sztálin nevével kapcsol össze, kétségkívül véres, és az egész mozgalmat deformáló politikai erőterként határozta meg a történéseket. (Szimbolikus, hogy nem sokkal később a „nyugati marxizmus” radikális, de antisztálinista vonulata a Szovjetunióban bekövetkező fejleményekről már mint Thermidorról, azaz az ellenforradalom győzelméről beszélt.) Ugyanakkor, s ez is kétségtelen, a nácizmus elleni összefogás programja olyan program volt, amelynek történeti jelentőségét – s pozitív szerepét! – mai távlatból sem lehet elvitatni. Egy alapjaiban „problematicus” szerveződés tendenciájában mindenképpen pozitív törekvéséről volt tehát szó.

Ám bármily paradox is a helyzet, amelyet a döntés előállított, mindent mérlegre téve bizonyos: a fordulat az addigi beidegzettségeket hordozó tagsággal, az addigi struktúrában, spontán módon nem volt lebonyolítható. Így a világszervezet centralizált és hierarchikus illetékes irányító szerve, fölrúgva minden elvileg létező demokratikus előföltevést, csak saját öntörvényei szerint, „felülről” tudta „levezényelni” az önkorrékciónak igényű változtatásokat. S így a lebonyolítás során a fordulat szükségképpen anomáliákkal terhődött meg – a szervezet saját, immanens „logikája” szerint is.

A tét azonban, szögezzük le, igen nagy volt: az egyre nagyobb teret nyelő nácizmus megállítása, vagy legalábbis szétterjedésének korlátozása.

Nyilvánvaló tehát, az illegális KMP föloszlatásának történetében jóval több rejlik, mint egy szimpla „pártügy”. A folyamat elemzése s analitikus leírása általános történeti és szervezetszociológiai szempontból is igen tanulságos monográfiatéma lehetne. Arra a munkára, amely egy ilyen vizsgálattal járna, magam, persze, sok okból, nem vállalkozhatom. De szerencsére már az is, ami speciális nézőpontomból – József Attilának e folyamatban való részvételét föltárva – megállapítható, önmagában is érdekes és tanulságos, s túlmutat a szorosabb értelemben vett „életrajzi” horizonton.

2

Itt azonban mindjárt adódik az első kérdés: hogy került a történetbe József Attila? A szakirodalom szerint ekkor, 1936 nyarán már régen szakított a kommunista párttal, sőt már elméletileg is leszámolt mindazzal, ami korábbi „kommunista” korszakát jellemezte. S tény, egy sor nagy konfliktus vitathatatlanul már mögötte volt. Sőt, ekkor már a *Szép Szó* (e jellegzetesen „urbánus” folyóirat) szerkesztője volt, „mellékesen” pedig – kései, nagy verseinek megalkotója. Egy, az átlagos illegális kommunisztakénál lényegesen összetettebb s intellektuálisan magasabb rendű beállítódás megtestesítője.

A történet kulcsa, magyarázata, mint oly sokszor máskor is, a csendőrségi nyomozóosztály egyik jelentése. „1937. augusztus 1-én a páncélos határőrs egyik tagja azt a bizalmas jelentést tette a páncélos csendőrőrsön, hogy bizalmas értesülése szerint a kommunisták Csehszlovákiából Cigándnál kommunista röpirat csomag szállító vonalat építettek ki.” (Beránné et al. szerk. 1977. 238.) A csendőrségi gépezet azonnal beindult, s miután 1937. november 16-án Cigánd és Sárospatak között a vonaton tetten értek egy „kommunista sajtótermékeket” szállító futárt, úgynevezett „nyílt nyomozásba” kezdtek. A nyomozást „a miskolci 7. vegyesdandár sajtóosztálya, illetve a m. kir. kémelhárító osztály vezette a miskolci 7. csendőrnnyomozó alosztály, a csendőrnnyomozó osztályparancsnokság törzsalosztálya és a sárospataki csendőrőrs támogatásával” (Beránné et al. szerk. 1977. 238.). A nyomozás eredményéről vitéz Sellyei Vilmos, a csendőrnnyomozó osztály parancsnoka 1937. december 9-én egy hat és fél oldalas gépelt jelentésben számolt be fölötteseinek. Jelentése két részlete szempontunkból közvetlenül is fontos és érdekes.

Az egyik részlet az, amelyikből egyértelműen kiderül, hogy a nyomozó szervek teljesen tisztában voltak a KMP aktuális helyzetével: „A Kommunista Magyarországi Pártjának külföldön tartózkodó irányító szerve (K. M. P. – K. B.) az évek hosszú során egymást követő letartóztatások, gyakori pártoálságok után 1936. év nyarán azzal az indoklással, hogy a KMP nem tartotta be és nem tudta keresztül vinni a Komintern 1935. évi VII. kongresszusának »Egységfront« tárgyban hozott határozatait, a KMP illegális pártkereteinek a működését a Komintern Végrehajtó Bizottságának jóváhagyásával időlegesen felfüggesztette. Tagjait beparancsolta a legálisan működő szociáldemokrata párt- és szakszervezetekbe azzal, hogy ott igyekezzenek hangulatot teremteni a sokat hangoztatott »Egységfront« létrehozása mellett. Ezzel egyidejűleg a külföldön irányító szervek kutattak olyan emberek után is, akik előzőleg a KMP-ban és a KMP irányítása mellett működött Egyesült Szakszervezeti Ellenzékben is törekedtek már a szociáldemokrata párt és szakszervezetek tömegeivel az együttműködést megteremteni.” (Beránné et al. szerk. 1977. 238–239.) Ez a gondolatmenet, az általános helyzetkép rögzítésén túl, utolsó mondatában már József Attila ismételt képbe kerülésének valószínű okát is megadja. A költő mint „régí”, de régebben is együttműködés-párti, az „egységfrontos” elképzelésekbe beleillő expárttag kerülhetett be a szervezők szemhatárába.

A másik részlet, amely bennünket közvetlenül érdekelhet, a nyomozás során letartóztatott Vértes Györgynek (1902–1976), a legálisan megjelenő *Gondolat* szerkesztőjének (nyilván kikényszerített) vallomásán alapul. A vallomás – nyomozói szempontú – hozadékát vitéz Sellyei így összegezte: „1936. augusztus havában felkereste Vértes Györgyöt Budapesten a Radó-féle nyomdában egy dr. Gráll vagy Králl nevű nyitrai (Csehszlovákia) lakos ügyvéd s [a] Balatonszárszón a közelmúlt napokban [1937. dec. 5-én] öngyilkossá lett József Attilára mint közös

ismerősükre hivatkozva közölte Vértessel, hogy irodalmi ügyben szeretne vele tárgyalni. Ebből a célból a Belvárosi kávéházban létrehozandó találkozózt beszéltek meg, ahol valóban megjelent József Attila is. Egy ideig irodalmi dolgokról beszélgettek, majd József Attila távozása után dr. Gráll ismertette Vértessel a K. M. P. illegális pártkereteinek felfüggesztését azzal, hogy [a] Csehszlovákiában élő egyik magyar kommunista emigráns, aki Grállnak jó ismerőse, szeretne e tárgyban Vértessel Bécsben tárgyalni. Vértés Gráll ajánlatát elfogadta, mire Gráll átadott neki egy darab 100 dolláros bankjegyet, hogy abból a kiutazását fedezze, a fennmaradt összeget pedig fordítsa a »Gondolat«-tal kapcsolatos kiadásokra.” (Beránné et al. szerk. 1977. 239.) A jelentés a továbbiakban beszámol arról, hogy Vértés később csakugyan kiutazott Bécsbe, s ott találkozott az ismeretlennel, aki „elmagyarázta Vértésnek a K. M. P. illegális pártkereteinek a Komintern általi feloszlását. Majd részletes tájékoztatót kért Vértéstől a magyarországi állapotokról és Vértés múltbani mozgalmi tevékenységéről. Abban állapodtak meg, hogy Vértés folytatja a fent vázolt módszerek szerinti tevékenységét.” (Beránné et al. szerk. 1977. 239.)

A jelentésből annyi azonnal s egyértelműen kiderül, hogy az „új vonal” (egyik?) helyi – budapesti – rezidense Vértés György lett, s ehhez a közvetítő a külföldiek és Vértés közt József Attila volt. De – olvasva a jelentést – nem megkerülhető a kérdés, igaz-e az, amit a jelentés állít? Vértésnek, ismeretes, ma meglehetősen rossz híre van a József Attila-kutatók körében, Horváth Iván például (aki persze nem a legelfogulatlanabb ítése e folyamatoknak) Vértést egyenesen hiteltelen konfabulátornak tartja. S tagadhatatlan, hogy elhibázott könyve (Vértés 1967) következtében, ha Vértés a fönti történettel, mondjuk, az 1960-as években állt volna elő, az lett volna róla az általános vélekedés, hogy „fényezi magát”. Ám a történet, amit megismertünk, nem a hatvanas években, hanem 1937-ben került rögzítésre, s nem egy „pártveterán” regélte el, hanem egy vallomásra kényszerített letartóztatott. S 1937-ben ezzel a beismeréssel Vértés nem fényezte magát, hanem – ellenkezőleg – saját börtönbüntetését „alapozta meg”. Elképzelhetetlen tehát, hogy „többet” vallott volna be, mint ami csakugyan megtörtént s amit már nem tudott elhallgatni vallatói elől. Az persze elvi lehetőségként fölmerülhet, hogy Vértés csak azért beszélt éppen József Attila közvetítői szerepéről, mert a költő a jelentés megírása előtt nem sokkal úgyis meghalt, ergo rá lehetett kenni bármit – felelősségre vonni érte már úgysem tudták volna. Ez azonban esetünkben nem több, mint spekulatív logikai eshetőség. A tények, amelyeket más forrásokból ismerünk, megerősítik s kiegészítik azt, amit Vértés beismerő vallomása alapján a csendőrségi jelentés állít.

3

A másik szál, amely ide, a közvetítés tényéhez vezet, a költő levelezése alapján rekonstruálható.

Forbát (polgári nevén dr. Fuchs) Imre (1898–1967), a Nyitrán élő jeles, de mára némileg elfelejtett költő (s „civilben” orvos) 1936. július 20-án levelet írt József Attilának. Levele tartalma szempontunkból egyszerre nyílt, és ugyanakkor sokat sejtetően enigmatikus. Nyílt, mert már első mondata képbe hozza a csendőrségi jelentés emlegette titokzatos Grállt: „Dr. Grál Vili, kedves jó barátom fog Veled beszélgetni sok minderről, amit szeretnénk nyélbe ütni.” (JALEV 459.) Rejtélyes, mert a levél a „sok minden”-re inkább csak utal, semmint megnevezi azt. „El fogja mondani [ti. Gráll], hogy a nagy magyar kulturerejéssel párhuzamosan itt nálunk [ti. a csehszlovákiai magyarok közt] is kezd mozogni, erjedni. Az érdeklődés egyszerre a legintenzívebben Felétek irányul. Csodálkozva figyeljük a fiatal tehetségeknek ezt az inflációját, éhesen olvassuk nagyszerű folyóiratjaitokat.” (JALEV 459.) Ez a fölvezetés, némi homállyal, de a csehszlovákiai magyar progresszió és a Szép Szó közötti kapcsolatfelvétel lehetőségeire látszik utalni: „Talán tudjátok, hogy szép magyar progresszív újságunk jelenik meg, ahol állandóan írnak és referálnak Rólatok. Nos ezt valahogy orgánikusán szeretnénk összekapcsolni. Beszélj

meg Grállal az összeköttetés lehetőségeit, kérlek, ígérd meg, hogy információs levelekre és cikkekre számíthatunk. Minden szükséges diszkréció garántálva lesz.” (JAlev 459–460.) Hogy pusztán irodalmi kapcsolattartásnál mégis többről volt szó, az utolsóként idézett mondat konspiratív fölhangja, a „diszkréció” ígérete félreérthetetlenül jelzi. De annyi így is bizonyosnak látszik, a kapcsolattfelvétel közvetlen – bevallott – oka, vagy talán inkább csak ürügye az irodalmi érintkezés megteremtése volt.

Utólag visszatekintve nem kétséges, már ez is, az úgynevezett progresszív körök közötti együttműködés is az új, legális jelenlétre törekvő „népfrontos” politika egyik lehetősége, megvalósulási terepe volt. Ha csak ennyiről lett volna szó, már ez is beszédes lenne. A levél kézbesítése azonban maga is konspiratív jellegű volt, Forbát nem postán küldte meg, hanem dr. Grál Vilmos útján, kézről kézbe juttatta el a címzetthez. Ez a tény szépen kiderül Grál keltezetlen, de bizonyosan e napokban, 1936. július 20. és 25. között papírra vetett sorából:

Kedves József Attila!

Nyítráról jövök és feltétlenül beszélnem kell önnel. Különböző üzeneteket hozok különböző kultúrtényező[k]tól és Forbát Imrétől levelet. – Cserépfalvival megbeszéltem, hogy ½ 11 kor nála leszek. – Legyen szíves jöjjön el szintén oda. –

Üdvözlettel

Dr. Grál

Jelenlegi címem:

Dr. Grál Vilmos

István király szálloda

A levél, amely a budapesti István király Szálloda levélpapírján olvasható, a közreadók textológiai applikációja szerint 1936. július 25. előtt született (JAlev 460.), a levélhez fűzött jegyzet szerint pedig július 24-én (JAlev 704.). Úgy vélem, a Nyítráról már 20-án vagy 21-én Budapestre érkező Grál nem várt 24-éig, s mindjárt pesti szállodai elhelyezkedése után, tehát már 21-én vagy 22-én kereste a költőt – méghozzá a Szép Szónál, amelynek kiadója akkor Cserépfalvi Imre volt. S Grál Cserépfalvival találkozott is. Ezzel újabb út nyílt meg előtte József Attilához.

Itt kell elmondani, hogy Grál Vilmos levele, rövidsége ellenére, beszédes dokumentum, sok mindenről árulkodik. Egyrészt kiderül belőle, Grál többszörösen „beajánlatta” magát József Attilához, hiszen Forbátra is, Cserépfalvira is hivatkozik. Így, bár nem ismerte a költőt személyesen, mégsem az „utcáról” állított be hozzá. Másrészt, s ez még fontosabb, üzenete – minden konspiráltsága ellenére – sokat sejtető: „Különböző üzeneteket hozok különböző kultúrtényező[k]tól”. Ez a megfogalmazás, amely Forbát levelére csak ezen üzenetektől elválasztva, mintegy captatio benevolentiae gyanánt hivatkozik, nyilvánvalóvá teszi, hogy pesti útja nem egyetlen célú út volt, s nem is pusztán két költő között kívánt közvetíteni: célja más, ennél több volt. S ha jobban belegondolunk, eleve valószínűnek látszik a föltételezés, hogy az irodalmi ambíciókat nem mutató nyitrai ügyvéd aligha két költő személyes nexusának újraélesztéséért utazott a magyar fővárosba.

„Különböző üzeneteket hozok különböző kultúrtényező[k]tól” – e mondatban formállogikailag is sok minden benne rejlik.

Itt azonban egy újabb kérdés merül föl: ki volt ez a Grál Vilmos? Forbát Imre levelére Grálról József Attila ezt jegyezte föl: „Dr. Grál Vilmos ügyvéd Nitra.” (JAlev 703.) Fönnmaradt Grálnak egy valamivel későbbi, József Attilának címzett borítékja is (a borítékra később még vissza kell térnünk), a föladóról ez a következőket adja meg: *U. Dr.*

William Grál / Advocat – Rechtsanwält Úgyvéd / Nitra Masarykova ul. 32. / Telefon 2092. – Post. spar. Praha 2053. Vagyis Grál Nyitrán a Masarykova utcában lakott, telefonja volt, s a csehszlovák köztársaságban élve és praktizálva is utónevét németes (William), vezetéknévét magyaros (Grál) alakjában használta: minden jel szerint tehát egy magyar–német–szlovák kultúrkörben mozgott. Számláját egy prágai pénzügyvezető vezette.

Ezt a – sajnos nem túlságosan bőséges – adatsort, kérésemre, a pozsonyi Magyar Kultúra Múzeuma igazgatóhelyettese, Sipos Sylvia még néhány adattal ki tudta egészíteni. 2010. január 20-i e-mailjében a pozsonyi Komensky Egyetem jogi karának anyakönyvei, a Szlovák Nemzeti Könyvtár kéziratárának adatbázisa, valamint a Nemzeti Emlékezet Hivatala archívuma alapján Grálról a következőket írta: *„A pozsonyi egyetem jogi karán végzett 1925-ben, eredeti neve Kohn William. Később Nyitrán praktizált, és nemcsak József Attilával volt kapcsolatban, hanem egy Magyarországról Szlovákiába, Nyitra mellé települt zsidó származású szlovák íróval is, Gejza Vámoshoz írt levelei a martini Nemzeti Könyvtár archívumában található. Utolsó adat róla egy 1946. 3. 12-i keltezésű meghívó, amely Grál Vilmos nyitrai ügyvédet a Szlovákia Kommunista Pártja központi bizottsága ülésére hívja Pozsonyba.”* Majd 2010. április 12-én egy újabb e-mailben egy pótlást is küldött az életrajzhoz: *„Újabb adalék Grál Vilmoshoz: 1949-es telefonkönyv szerint Nyitrán Grál Vilmos dr. ügyvéd, magánlakása: Svätováclavská ul. 20. (Szent Vencel utca), telefonszáma: 2503.”* Ezekből a szórványos, de számunkra becses adatokból néhány fontos dolog egyértelműen kiderül. Mindenekelőtt: Grál 1901 körül született, 1936-ban tehát kb. 35 éves volt. Eredeti nevéből (Kohn) ítélve nagy valószínűséggel föltételezhető, hogy felvidéki zsidó családban született (még az Osztrák–Magyar Monarchiában), s mint ilyen, értelemszerűen több kultúra határán szocializálódott: zsidó, magyar, német és szlovák kötődése egyaránt lehetett. Az 1946-os meghívó léte pedig a maga esetlegességében is perdöntő szempontunkból. Az, hogy a háború után nem sokkal Szlovákia Kommunista Pártja központi bizottságának ülésére volt hivatalos, kétségtelenné teszi, igazolja, hogy volt mozgalmi múltja. Mozgalmi előélet nélkül magyarként vagy németként 1946-ban ilyen pártpozíciója nem lehetett volna. Ez azt valószínűsíti, hogy a harmincas években a csehszlovák párt tagja volt, szolgálatait magyar ügyekben többes kötődése és magyar kapcsolatai miatt vehették igénybe a magyar párt-ügyeket Csehszlovákiából irányítani próbáló Komintern-megbízottak. S Grál, úgy látszik, a háborút túlélte, sőt – legalábbis egy ideig – a háború utáni magyarellenes csehszlovákiai politikát is. (Hogy 1946-ig, sőt 1949-ig elkerülte a kitelepítéseket, az már önmagában is mozgalmi múltja indirekt bizonyítéka.)

Mindaz tehát, amit ma tudhatunk róla, beleillik a csendőrségi nyomozás eredményeibe, s valószínűsíti, hogy a Vértes György vallomása alapján eszközölt nyomozati anyag autentikusan adja vissza Grál Vilmos 1936 nyári budapesti útjának célját.

4

Hogy Grál Vilmos és József Attila 1936 nyarán személyesen is találkoztak és tárgyaltak, azt nemcsak a csendőrségi nyomozóosztály jelentése igazolja, de azon túl egy sor közvetlen és erős adat is. Forbát Imre kézben vitt levele eljutott a címzetthez (a levélen szerepel is a költő autográf rájegyzése), József Attila megkapta Grál levelét is, s bizonyíthatóan találkoztak is, hiszen a Forbát-levélre írott rájegyzése szerint tudta Grálról, hogy ügyvéd (erre Forbát nem utalt, tőle ezt József Attila nem tudhatta), a tény pedig – emlékeztetőül – érdemesnek vélte írásban is rögzíteni. Sőt, ezekben a július 20-a és 25-e közötti napokban többször is találkoztak. Először minden jel szerint Cserépfalvi Imrénél, hármásban, majd – tőle elbúcsúzva, ha rövid ideig is – kettesben kellett megbeszélniük a Vértesrel való találkozást, azt követően pedig, immár Vértesrel hármásban, a Belvárosi kávéházban. Ez a három megbeszélés időben széthúzódik, hiszen Grál Vértesrel való első találkozásakor (a Radó-

nyomdában) már túl volt a József Attilával való megismerkedésen: ekkor már hivatkozott rá. Sajnos pontosan nem állapítható meg, hogy e három találkozás valamelyikén-e, avagy egy újabb, már a Vértessel folytatott megbeszélés utáni negyedik alkalommal, de tény, József Attila Grált már mint „barátját” levélben József Etelkának is beajánlotta. Az 1936. július 25-én kelt autográf levél, nagyon jellemzően, a következőket mondja (JAlev 460.):

*Drága Etelkém,
kérlek, fogadd kedvesen Grál dr barátomat, füröszd tejbe-vajba, mígnem – valószínűleg szerdán,
vagy csütörtökön én is megérkezem.*

Hogy vannak gyermekeid? Hát a csacsi?

Ölel mindnyájatokat

A

A „tintával írott levél bélyeg nélküli borítékkal” maradt fön (JAlev 704.), a címzett tehát nem postán kapta meg, hanem – föltehetően – a beprotezsált Grál kézbesítette azt. József Etelka ekkor, mint a boríték címzéséből kiderül, nem Hódmezővásárhelyen tartózkodott, hanem Balatonszárszón, ahol a Makai család kezelésében lévő Palota panziót vezette. Grált tehát a költő e panzióba protezsálta. Július 25-e, amikor a levél megszületett, szombati nap volt, lehet, hogy Grál még aznap leutazott Szárszóra, de lehet, hogy csak másnap, vasárnap utazott. Szerda-csütörtök pedig, amikor saját szárszói érkezését ígerte a költő, július 29–30-a volt. S József Attila ekkor tartotta is szavát: 29-én már bizonyosan nem volt Pesten. A Molnár Tiborhoz aznap írott köszönőlevél, amelyet Ignotus Pál és József Attila együtt jegyzett, gépelt levél, s a költő nevét a gépelés fölé idegen kéz írta oda. Azaz aznap, 29-én Pesten már nem tudták vele aláírni a szerkesztőségben legépelte levelet. Nagyon valószínű tehát, hogy Grál és József Attila 29-én Szárszón újra találkoztak, s valamennyi időt ekkor együtt töltötték. (A levélben megfogalmazott kérdés úgy szólt, hogy Etelka fogadja kedvesen Grált, fürössze tejbe-vajba, „míg nem” ő, azaz József Attila maga is megérkezik. Az előzetes tervek szerint tehát Grál be akarta várni Szárszón a költőt.)

A Komintern-küldött Grál és az exkommunista költő tehát, bár korábban nem ismerték egymást, ebben a 20-a és 30-a közötti másfél hétben kétségkívül közelebbi kapcsolatba kerültek egymással.

5

Miről tárgyalhatott Grál és a költő? A dolog természete szerint erről közvetlen dokumentum nem maradt, sőt nem is igen maradhatott fön. Az élőszó, ha rögzítetlen marad, elszáll, márpedig ezek a beszélgetések tipikusan olyan eszmecserek lehettek, amelyeknek megörökítése sem Grálnak, sem a költőnek nem állt érdekében. A legfontosabb mozzanatot azonban a csendőrségi nyomozásról készült jelentés elmondja: a külföldi pártküldöttet József Attila „összehozta” a hazai illegális pártmunka egyik irányítójául kiszemelt Vértés Györggyel. S e szerepvállalás, azt kell mondanunk, egyes irodalomtörténészek előítéleteivel ellentétben nem is lehetett idegen az exkommunista költőtől. Az „egységfrontos” új orientáció ugyanis éppen azzal a rugalmatlan, merev pártvonallal fordult szembe, amellyel korábban József Attilának is konfliktusai voltak, s az új orientáció éppen arra törekedett, amit egy ideje már József Attila is célként ismert föl: az úgynevezett fasizmus elleni széles körű összefogásra. Formailag persze ekkor nem lett, nem is lehetett új párttag (erre – szándékaitól függetlenül – nem volt lehetőség, hiszen a magyar párt ekkor nem is létezett, föl volt oszlatva!), de az új orientációt jelentő „csehszlovák” kapcsolattal az összeköttetés megteremtődött, sőt – bizonyos jelekből következtetve – egy ideig meg is maradt. S ezzel a költő kulturális mozgásteré megnőtt.

Az 1936 nyarán indult együttműködésnek a történetét persze csak egy módszeres külön kutatás rekonstruálhatja, de néhány dolog már ma bizonyosnak tetszik. Mindenekelőtt: a *Szép Szó* következő évi csehszlovákiai körútja, nyilvános estjei, legalább részlegesen, alighanem ide, József Attila 1936 nyarán létrejött összeköttetéseihez nyúlnak vissza. Amit jelenleg konkrétan tudunk, az legalábbis ezt a föltevést erősíti. Olyannyira, hogy a Forbát Imre levelén olvasható egyik rájegyzés már mindjárt ebbe az irányba mutat: *Magyar Nap szerk. Moravska Ostrava Benesova 5.* (JAlev703.). Ez a cím, amelyet a Grállal folytatott megbeszélés(ek) eredményeként jegyzett föl a költő, s amelyre Forbát konkrétumok nélkül utalt, az az egységfrontos csehszlovákiai magyar lap volt, amely az új orientáció talán legfontosabb orgánumának tekinthető. Stoll Béla vonatkozó jegyzetében joggal hívja föl a figyelmet arra, hogy ez az 1936 és 1938 közt megjelent lap volt az, „amelyben számos József Attila-vers és -cikk (utánközlésben), valamint riport a Szép Szóról jelent meg” (Stoll, JAlev 704.). Ismeretes, a Moravska Ostraván megjelenő *Magyar Nap*ban látott napvilágot az a nevezetes *Van-e szociológiai indokoltága az új népies irányynak?* című fontos nyilatkozat is, amelynek keletkezéstörténete, háttere máig föltáratlan – ám jellemző, hogy a *Szép Szó* is innen vette át saját szerkesztője megnyilatkozását.

S hogy ennek a Csehszlovákia és a *Szép Szó* közötti kommunikációs csatornának a működtetésében mások mellett Grálnak is volt szerepe, jól mutatja a már korábban említett üres boríték. 1936. szeptember 28-án ugyanis Grál már Nyitrán földadott valamit József Attilának, amit az másnap Budapesten meg is kapott (JAlev 707.). Sajnos nem tudjuk, mi volt a borítékban, a legvalószínűbb az, hogy valami nyomtatványt postázott a nyitrai ügyvéd, de figyelemre méltó, hogy ismerte József Attila új, Szárszó utáni címét: *Nagyságos / József Attila / úrnak / Budapest VI. / Teréz-körút 34. / „Club-penzió”* (JAlev 707.). Ez a tudása önmagában is „élő”, friss kapcsolatot föltételez.

Sajnos maga a kapcsolattartás – mivel eleve többé-kevésbé konspirált volt – részleteiben nem egykönnyen lesz átlátható. De számolni érdemes lesz vele. Sok minden, ami ma még „érthetetlen”, homályos részletként tűnik föl, megvilágosodhat, ha e kontextusban értelmezzük.

*

Az irodalmi s a teljességgel „irodalmon kívüli” csendőrségi források egybeolvasása, mint e példa is mutatja, olykor termékenyek lehetnek. S így, az ilyen egybeolvasás révén a maga szimbolikusságában válik fölismerhetővé az a tény is, hogy az a csendőrtiszt, aki a nyomozásról szóló jelentést megírta, aki tehát mintegy ellenőrzése alá vonta a fejleményeket, azonos azzal a csendőrezredessel, aki 1944-ben a délvidéki deportálások egyik irányítója volt. Aki, mint Nádás Péter (2004) esszéjének egyik szereplője, bár megmaradt az erőszakalkalmazás „szakszerű” keretei közt, kétszeresen is a theatrum mundi irodalmi szereplője lett.

Irodalom

Beránné et al. szerk. 1977: *Megfigyelés alatt... Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséről (1920–1944)*. Szerk. Beránné Nemes Éva és Hollós Ervin. Bp. 1977

Horváth Iván 1992: *József Attila és a párt.* = „Miért fáj ma is” *Az ismeretlen József Attila*. Szerk. Horváth Iván és Tverdota György. Bp. 297–324.

JAlev: *József Attila levelezése*. Összeáll. H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin és Stoll Béla. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Stoll Béla. Bp. 2006

Nádás Péter 2004: *Látomás és szervezés*. A hetvenéves Yehuda Elkana arcképéhez. Élet és Irodalom, június 18. XLVIII. évf. 25. sz.

Vértés György 1964: *József Attila és az illegális kommunista párt*. Bp.

Ferkov Jakab

Két csongrádi volt hadifogoly vallomása

Magyarország második világháborús embervesztesége mintegy 700–750 ezer főre tehető. Ennek több mint egynegyede, hozzávetőlegesen 200 ezer fő, különböző szovjet kényszermunkatáborokban, vagy a kiszállítás alatt a romániai tranzittáborokban halt meg vagy tűnt el. A hazatérők lelkének mélyén pedig ott szunnyadtak, vagy inkább szorítottak az átélt események lenyomatai, amelyeket azonban nem mondhattak ki, mert nemcsak vesztesek, hanem az új politikai rendszerben immár „bűnösök” is lettek. Bár az utóbbi időben sorra nyílnak meg a levéltárak, és számos eddig szigorúan titkolt adat kerül napvilágra, azok az emberek, akik egykor átélték a fogolytáborokat, egyre kevesebben vannak. Pedig az általuk elmondottak sokat segíthetnek a múlt tisztázásában sőt, gyakran élesebb és mindenképpen hitelesebb képet nyújtanak bármilyen statisztikánál. Mert a kimutatásokat gyakran kozmetikázták, az előírások és utasítások csak papíron léteztek, a gyakorlatban ritkán tartották be őket, és a foglyok sorsa, túlélési esélyük attól függött, hogy a Szovjetunió mely területére, melyik táborába kerültek, milyen munkára kötelezték őket, milyen volt a lágerparancsnok jellege, az őrség viselkedése, mennyi lehetőségük volt a találékonyságra, és nemritkán csak a vak szerencsén múltott a sorsuk.

Dolgozatomban két olyan csongrádi illetőségű hadifogoly elbeszéléseit teszem közzé, akik mindketten szovjet fogságban voltak, de más-más körzetben, illetve táborban. Bár az idő begyógyítja a sebeket, és az emlékek közül csak a szépek maradnak meg, ám a két elbeszélésből mégis kitűnnek a rossz élmények is. Az átéltek lelkükbe mélyen benyomódtak, és ezek a lenyomatok akarva vagy akaratlanul, de az emberekhez, a társadalomhoz való későbbi viszonyulásukat, jellemüket – véleményem szerint – erősen meghatározták. Élményeikről a hangfelvételek 1995 nyarán készültek, és Csongrádon a Tari László Múzeumban vannak archiválva.

Mielőtt rátérnék a két elbeszélésre, megpróbálom röviden összefoglalni azt, amit a szovjet hadifogolytáborok létrejöttéről, azok rendszeréről, a rájuk vonatkozó utasításokról, előírásokról, a bennük folyó életről és a hadifoglyok számáról, illetve a magyar hadifogolylétszám alakulásáról tudni lehet. Mindezt főleg a Varga Éva Mária főszerkesztésében megjelent *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban* című dokumentumgyűjtemény alapján teszem. A bevezető talán érthetőbbé teszi a két egykori hadifogoly elbeszélését, avagy fordítva is igaz: az általuk elmondottak teszik hitelesebbé és mélyebben érthetőbbé a bevezetőben összefoglaltakat.

A hadifoglyokra vonatkozó 1927. évi genfi egyezmények kidolgozásában a Szovjetunió nem vett részt, és nem is írta alá azokat. Csupán az I. számú egyezményre vonatkozó deklarációt írták alá 1931-ben, s ezzel 1932-ben a Szovjetunióban is életbe lépett a „hadra kelt seregek sebesültjei és betegei helyzetének” javítását szabályozó egyezmény, míg a hadifoglyok bánásmódjáról rendelkező II. számú egyezményt a nemzetközi jogban pél-

dátlan módon, saját törvénykezésén belül oldotta meg.¹ Bár alappontjai nagyjából a genfi egyezmény szellemét tükrözték, számos nagyon lényeges rendelkezést, mint például azokat, amelyek „a Nemzetközi Vöröskereszt és a semleges országok képviselőinek a hadifoglyok tartására vonatkozó ellenőrzési jogszabályait részletezték”, nem vették át.² A „szovjet típusú II. számú egyezmény” több lépcsőben készült, és időközben, a háborús helyzet alakulásától függően, többször meg is változtatták. A teljesség igénye nélkül csak néhány változtatást sorolok fel:³

– 1941-ben az 1931. és 1939. évihez képest szigorodtak az előírások: a lengyel hadifoglyok esetében a napi 800 grammról 400-ra csökkent a kenyéradag, és az internált személyek is hadifoglyoknak minősültek,

– 1942-ben utasításban tették kötelezővé a hadifoglyok havi orvosi vizsgálatának megszervezését és munkaképesség-megállapító bizottság felállítását rendelték el, továbbá megszüntették a differenciált étkezési normákat,

– 1943-ban létrehozták a termelési táborok alapításával kapcsolatos és a hadifoglyok munkájának felhasználását meghatározó ún. „normatív alapot”, az előző évben beszüntetett különböző étkezési normákat pedig ismét bevezették⁴,

– 1946-ban az erős aszály és rossz termés miatt csökkentették az élelmisznormákat, aminek viszont olyan súlyos hatása volt a hadifoglyok fizikai állapotára, hogy a következő évben javítani kellett az életkörülményeiket.

A gyakorlatban azonban többnyire nem vették figyelembe a rendeleteket, illetve utasításokat, sőt számos esetben durván megsértették: nem vették figyelembe a hadifoglyok szakmáját, meghosszabbították a munkanapokat, nem tartották be a munkavédelmi szabályokat stb.⁵

A második világháború tapasztalatai után az 1929. évi genfi egyezményeket is felül kellett vizsgálni. Erre 1949-ben került sor, s ehhez már a Szovjetunió is csatlakozott, bár csak bizonyos fenntartásokkal. Így például az „egyezmény 85. pontját sem tartotta magára nézve kötelezőnek, azaz a háborús bűnökért elítélt foglyok hadifoglystátusát nem kívánta biztosítani”.⁶

Az 1939 és 1956 közötti időszakban mintegy 500 hadifoglytábor, 3000-t is meghaladó táborrészleg és közel 400 munkaszázlój működött a Szovjetunióban.⁷ Ezek létrehozása közvetlenül a második világháború kitörése után kezdődött meg. A Belügyi Népbiztosság (NKVD) 0308. sz. „Hadifoglytáborok létrehozásáról” szóló parancsát 1939. szeptember 19-én adták ki, vagyis két nappal azután, hogy a Vörös Hadsereg átlépte a szovjet–lengyel

1 Az értekezletet, melyen két egyezményt fogadtak el, a Nemzetközi Vöröskereszt hívta össze. Az I. számú a „hadra kelt seregek sebesültjei és betegek helyzetének javítása” érdekében készült, a II. számú pedig a hadifoglyok bánásmódjával volt kapcsolatos. – *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Főszerk.: Varga Éva. Moszkva – Budapest, ROSSZPEN–MKTTK 2006. 5–6.

2 Uo. 7.

3 Uo. 7., 9–10. és 16.

4 „Az átlag kenyéradag napi 400 gramm volt, viszont a táborok kórházaiban, gyengélkedőin lévő foglyok számára 500 grammot, az egészségjavító osztagokban és az úton lévő (gyalogmenetben továbbirányított) hadifoglyok számára 600 grammot írt elő a szabályozás.” Az 1942. június 5-i, 001155. sz. parancs azonban átmenetileg megszüntette – és ezzel párhuzamosan csökkentette – a hadifoglyok differenciált étkezési normáit, aminek következtében viszont jelentősen megnőtt a hadifoglyok halálozási aránya. Ezért az 1943. március 16-án kiadott 00488. sz. parancsban ismét bevezették a differenciált étkezési normát. – *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban...* i. m. 11. és 532.

5 Uo. 11.

6 Uo. 20.

7 Uo. 5.

határt. Első lakói is a lengyelekből, illetve finnekből kerültek ki. 1941 közepén 8 hadifogolytábor működött, de a gyors német előrenyomulás következtében ez a szám az év végére háromra csökkent. A következő év júniusában 6 elosztótábort létesítettek azzal a céllal, hogy a fronton működő különböző alakulatoktól mielőbb átvegyék a hadifoglyokat, 3 hétig tartásuk karanténban, és szervezzék meg a hátszági táborokba való átszállításukat.⁸ Pár hónappal később, a német csapatok sztálingrádi kapitulációja után újabb hadifogolytáborok kialakítására lett szükség, s ezért 1943 tavaszán már 35 tábor működött, melyek teljes befogadóképessége 201 400 fő volt. Ugyancsak ebben az esztendőben alakult ki az a hadifogolytábor-rendszer, amely magába foglalta a hadseregek átvevőállomásait, a fronton működő gyűjtőállomásokat és átvevő-továbbító táborokat, valamint a hátszágban működő állandó nagyobb közkatonai és tisztai táborokat.

A kényszermunka gondolata mint a legyőzöttek jóvátételi kötelezettségének fő formája 1943-ban vetődött fel. Sztálinnak ezt a követelését a szövetséges hatalmak kormányai is elismerték, mert úgy látták, hogy a Szovjetunió katasztrofális gazdasági helyzete és a kimerült munkabázis ezt indokolta. A hadifoglyok munkában való alkalmazásáról az első utasítások 1943 áprilisában jelentek meg. A munkaidőt a fizikai állapotuktól függően állapították meg, de figyelembe vették a szakképzettségüket is. Három munkaképességi kategóriát állapítottak meg: az elsőbe azokat sorolták, akik alkalmasak voltak bármilyen fizikai munkára, a másodikba csak a közepesen nehéz munkára képeseket, míg a harmadikba soroltak mentesek voltak a munkától, illetve csak táboron belüli könnyű munkára lettek beosztva. Teljesítményüket két tényező befolyásolta leginkább: az ételmezés és az egészségügyi ellátás. Mivel azonban a háború által lerombolt ország nem tette lehetővé még saját állampolgáraik normális táplálását sem, a hadifoglyok számára még annyi sem jutott. Ételmezésük javítására a legkülönbözőbb forrásokat használták fel: különböző kiegészítő gazdaságok termékeit, halászatot, vadon termő füvek, bogyók és gombák begyűjtését stb. Mindezek következtében a hadifoglyok munkájának felhasználása sem ekkor, sem később nem játszott lényeges szerepet az ország gazdasági életében.⁹

A háború vége felé haladva a hadifoglyok, és ezzel együtt a táborok száma is gyorsan nőtt. Utolsó évében összesen 222 új tábort és 2713 táborrészleget létesítettek, miközben 99 tábort és 1080 táborrészleget számoltak fel. A háború befejeződése után, 1945 júliusában, már 2 688 275 hadifogoly volt különböző szovjet táborokban és egyben az összetételükben is egy minőségi változás ment végbe: megkezdődött a betegek és rokkantak hazaszállítása, míg másokat átszállítottak a hátszági táborokba. Az orosz levéltári források szerint az összlétszámból 622 ezret nyilvánítottak munkaképtelennek, és az első szállítmány, 225 ezer fő, 1945 júniusában indult haza, a második, 387 ezer fő pedig augusztusban.¹⁰

A második világháborús magyar foglyok legkorábban 1941 második felében jelentek meg a szovjet hadifogolytáborokban.¹¹ A mai kutatások, a táborok fennállásának teljes időszakát tekintve, a magyar foglyok számát 541 530 főben maximalizálják, amelybe az elhurcolt polgári személyek száma is beleértendő. Ez utóbbiak közé tartoztak a kollektív felelősség elve alapján elhurcolt magyarországi németeken és az ún. „malenkij robot”-ra elhurcoltakon kívül azok a civilek is, akiket a szökött hadifoglyok helyébe fogdostak össze

8 Ezekbe azonban, Sztálin parancsára, már a német fogságot túlélő szovjet katonák is bekerültek. – *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban...* i. m. 7–8.

9 *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban...* i. m. 9–10.

10 Uo. 14–15.

11 Uo. 8.

a kiszállítási útvonal mentén.¹² A magyar hadifoglyok számára vonatkozóan, az eddig feltárt szovjet dokumentumok alapján, a következő kép rajzolódik ki:

Időpont	Összes hadifogoly (fő)	Magyarok (fő)
1942. január ¹³	9 147	66
1943. február ¹⁴	212 836	31 299
1945. június ¹⁵	2 688 275	425 319
1946. április ¹⁶		454 854
1949. január ¹⁷	3 899 397	526 064

Elhelyezkedésüket illetően, egy 1947. áprilisi kimutatás szerint, 66 körzetben voltak szétosztva.¹⁸ A legtöbb magyart a 62. sz. kijevei táborban tartották fogva, és főleg az építőiparban dolgoztatták. Az 1944–1950 közötti időszakban összesen 24 428 magyar hadifogoly érkezett és 24 296 hagyta el ezt a tábort. 1946-ban 455 különböző objektumon dolgoztak.¹⁹

A háború befejezése után az élet beindítása és a gazdaság normalizálása mellett a társadalmat leginkább foglalkoztatató kérdés a hadifoglyok hazahozatala volt. Ebben a kérdésben az összes kormány szerv közreműködött, de az országos hatáskörű szervek mellett sorra alakultak a különböző társadalmi szervezetek is (a Nemzeti Segély, Siess, Adj, Segíts! mozgalom, a Hadifogoly Hozzá tartozók Országos Szövetsége, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, stb.). Ugyanakkor a vezető pártok (Magyar Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt, Független Kisgazda Párt, Nemzeti Parasztpárt) is létrehozták hadifogoly-irodáikat, sőt a katolikus egyház részéről a hercegprímás Mindszenty József is megragadott minden eszközt kiszabadításukért.²⁰ Így például 1945. október 27-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjaihoz fordulva sürgette a hadifoglyok mielőbbi hazaszállítását, lehetőleg még a tél beállta előtt.²¹ Miután 1946. június 24-én a Népjóléti Minisztériumon belül létrehozták a Hadifogoly Osztályt, egy kézbe került a hadifogoly-ügy, és ez lehetővé tette a pontosabb adatvezetést, illetve elvileg az eredményesebb munkát is, ám a gyakorlatban államközi vonalon ekkor még nem értek el komolyabb eredményt.²² Ez ügyben az 1947. évi parlamenti választások idején élénkült fel jobban a kormány aktivitása, és ekkor többeket valóban haza is engedtek, de ennek előnyeit inkább az MKP fölözte le, és a sikerpropaganda Rákosi Mátvás javára könyvelte el a hadifoglyok visszatérését. A magyar hadifoglyok hazaengedése azonban valójában 1956-ig elhúzódott. 1949 végén a

12 Uo. 30.

13 Uo. 8.

14 Uo. 561. (227. jegyzet)

15 Uo. 81. sz. dokumentum 341.

16 Uo. 87. sz. dokumentum 351.

17 Uo. 94. sz. dokumentum 371–373.

18 Uo. 93. sz. dokumentum 365–370.

19 *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban...* i. m. 16.

20 Uo. 22.

21 Balogh Margit: *Mindszenty József és az emberi jogok védelme (1945–1948)*. Századok 2011. 145. évf. 1. sz. 50.

22 *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban...* i. m. 22–23.

Belügyminisztérium (MVD) táborokban 9005 magyart tartottak fogva, amihez még hozzá kell számítani azt a mintegy félezer további magyar hadifoglyot is, akik a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság (GUPVI) alá tartozó táborokban raboskodtak. A kijevi 62. sz. tábor például csak 1950-ben szűnt meg, és a még ott maradt 3146 fogoly csak ezután indulhatott haza.²³

E rövid összefoglaló után most nézzük meg, hogy mit meséltek a szemtanúk.

Az 1918-ban Csongrádon született és a József Attila utca 44. szám alatt lakó Varga József 21 éves korában, 1939-ben vonult be a helyi Szent Imre utcai laktanyába, ahol a IX. Honvéd Gyalogezred 6. századába sorozták be. Itt másfél évig volt tényleges katona, majd 1941-ben a visszacsatolás idején először Erdélybe indultak, majd menet közben leállították őket és a Délvidékre lettek vezényelve. Rangja ekkor már tizedes, beosztása pedig ezredírnök volt, és már nem is szerelhetett le, katona maradt a háború végéig, illetve szovjet fogságba került.

A Délvidékre Kelebián haladtak át, majd rövid ideig Szabadkán, illetve kissé hosszabban Topolyán állomásoztak. Ekkor csongrádiak nem voltak vele, csupán környékbeliek, akiket azonban előzőleg nem ismert. Elmondása szerint a helyiek nagy ünnepséggel fogadták őket, *„a lakosság túlnyomó része szeretettel bánt velünk, de azért voltak ügynevezett csetnikek, hát ezek voltak azok, akik próbáltak hát lövöldözni. Elbújtak tetőn és orolövészek voltak, de nem volt ott komoly ellenállás... Senkinek ott hajszála sem görbült meg, de voltak ott a magyarok között is hitvány emberek, akik azzal az indokkal mentek el, hogy csetnikek után kutatnak, közben a lakásban kutattak és aztán olyan, akít felakasztottak. Magyar házba is bementek és loptak. Ezeket kikötötték. Nagyon szigorúan bántak velük, ki volt kötve a hátán a keze és ki volt téve elrettentő példának.”*

A Délvidékről csupán egyszer mehetett haza, szabadságra. Ekkor sokan már otthon maradtak, és ő is maradhatott volna, ám mégis visszament az egységéhez, mert *„már akkor úgy néztek ki a dolgok, hogy hát... , de a szabály, az szabály, katona voltam. A másik pedig...”*

Amikor hallották, hogy Románia felől jönnek az oroszok, átirányították őket a Dunántúlra, majd rövid ideig Ausztriában is voltak, de hogy hol, arra már nem emlékezett. Fogságba esésének körülményeiről, a fogságban töltött évekről és hazakerüléséről a következőket mesélte.

„Amikor áthaladtunk Dunántúlra, aztán a Balaton környékére, Enying meg azon a részen, Siófok és így tovább, tél volt. A Balaton be volt fagyva és nem voltak járőrök és valami heten a jégen átmentek az oroszok mellé. Az oroszok a konyhára tették őket, meg ide-oda. A lényeg az, hogy amikor a németek a harckocsikkal leszaladtak és elfogták az oroszokat, ők is visszakerültek, de már mint foglyok, mint katonaszökevények.” Őt a szökéstől nemcsak ez tartotta vissza, hanem mint mondta: *„itt nem lehetett az ember elég okos, mert akkor saját magának csinál bajt. Ha így csinálom ez a baj, ha úgy, akkor az a baj. Volt ám olyan, hogy beöltöztettek volna civil ruhába, akkor jöttek az oroszok – »partizán, partizán« – és pu-pu-pu!”*

Csak Istenben és abban bízott, hogy valahogy majdcsak túléli, bár fogadalmat nem tett. A levelezés is bizonytalan volt, csak egyetlen leveléről tudta biztosan, hogy hazakerült.

Orosz fogságba már a háború befejezése után kerültek: *„Amikor már vége volt a háborúnak, összeszedtek bennünket és hajtottak be Jánosházára egy nagy lágérba. A Dunántúlon, közvetlen a háború után, százával hajtottak bennünket, hogy ott, a lágérban kapjuk a dokumentumot. Na és fehér csuhában jöttek valamilyen papok, nem tudom, milyen rend volt, jöttek oda közénk és érdeklődtek, meg mink is ötölük. Azt mondták, ne higgyünk nekik [az oroszoknak], mert visznek a Szovjetunióba, aztán úgy is lett.”* Egy ilyen „csuhással” küldött levelet Csongrádba, az Úri utcába (ma József A. u.), és ebben tudatta szüleivel, hogy találkozott két ikeröccsével

23 Uo. 20–21.

– Sanyival és Pistával –, akik mint repülőcsöcsök együtt voltak, de csak integetni tudtak egymásnak, beszélni nem. Ez az egyetlen levél érkezett meg a szüleikhez.

„A fogságban állandóan változott, cserélődött a csapat, de mind magyarok voltak. Jánosházán voltunk vagy 8-10 ezren is talán és voltak ott olyan épületek is, és az épületek mellett a végénél deszkából egy pódium volt felállítva. Azon voltak és muzsikáltak nekünk Németországból hazatérő fiatal zsidó gyerekek. Azok jól tudtak zenélni, azok szórakoztattak minket. Mi ott kóvályogtunk össze-vissza, de el nem mehettünk. Olyan 80-100 m-re volt a vasútvonal, jönnek a vagonokon, magyar katonasípká fenn a katonákon, akik vannak a vagonokon, tüskés dróttal vannak az ajtók bezárva, marhavagonok voltak, és azt mondták [az oroszok] »viszik őket a paradicsomba«. Hát aztán már úgy volt, hogy szétmegy mindenki, de aztán zárt rendben voltak és a tiszteknek át kellett venni a parancsnokságot. A parancsnok szólt az orosz tisztnek, hogy a legénység lázong és ki fognak törni, mert viszik őket is ki a Szovjetunióba. Aztán egy idő után jött és azt mondta, hogy ezeket nem a Szovjetunióba, hanem Székesfehérvárra viszik, mert ott van hely, és onnét kapják a dokumentumokat. Akik 50 km-en belül laknak, azok már holnap reggel kapják a dokumentumot. Jelentkeztek is kint az udvaron rengetegen, na és akkor másnap reggel hajnalban, még szürkület volt: »50 kilométeresek, sorakozó!« Na, akkor sorakoztunk ötéssel, aztán akkor néztünk nagyot, mikor többé már senkinek ki nem lehetett menni. Másnap a lágernak a kapujától ki a vasútig, vagonok, marhavagonok voltak ottan, kétoldalt pedig orosz katonák géppisztollyal és a vagonokba kellett nekünk menni. A zenekar meg ezalatt játszott, hogy »Most kezdődik a, most kezdődik a tánc...«

Akkor onnan elindultunk, itt a Duna–Tisza között jöttünk, aztán megálltunk egy állomásnál vizet venni a vagonnak, akkor szenet vettünk meg tudom is én mit, a lakosság pedig rohant oda és mindenki érdeklődött, hogy van-e köztünk rokona, ismerőse, már aki őrülők hiányzik. Az oroszok meg közben zavargászták őket, de ők közben hoztak ennivalót meg italt is. Az oroszok meg, mikor meglátták, elvették a kulacsokat és felhajtották a bort és pálinkát, meg ami volt, és egy kicsit kótyagosak is lettek. Aztán volt olyan vagon, amelyiknél kicsit ügyesen arébb húzták [az ajtót] és néhányan sikerült meglógni. Észrevették, de elment a vonat a következő községig. Akkor már valamennyire észbe kaptak és számolgatták, azt ahány hiányzott, bementek a faluba és szedték össze az embereket, hogy meglegyen a létszám. Akit elkaptak, az életkorára sem voltak tekintettel. Egyszer csak nyikorog az ajtó és egy kék ruhás, permetezős embert dobtak be. Később pedig a vacsoráról hoztak el egyet, de volt olyan is, akit a lakodalmából. Ez majd megőrült, belebetegedett. Aztán így mentünk Erdélyen körösztil. Ott is néhányan elszöktek, hallottuk, mikor lövöldöztek utánuk.

Onnét Romániába, Plojestibe mentünk, ahol rengeteg volt a fogoly. Ott fogadták az új transzportokat. Volt egy asztalszerű állvány, oda felugrott egy micisapkás és azt kiabálta: »– Hát kedves barátaim! Ti megnyertétek a háborút, mert életben maradtatok. Most pedig lenni ki fogtok menni a dicső, nagy Szovjetunióba és saját szemetekkel, saját magatok győződtek meg, hogy kicsoda disznó nagy rágalmakat szórtak erre a dicsőséges, nagy országra. Két-három hét tanfolyamra mentek.«

Akkor láttuk először. Ott gondoltam én is arra, hogy esetleg meg kéne lógni... De bizonytalan volt, mert ha elkapják az embert, rögtön kinyírták volna, ott nem volt pardon!

Utána hajóval mentünk Novorosszijszkba.²⁴ Ott aztán látszott a háború és a szegénység! Az embereken ruha sem volt. Árgus szemekkel néztek minket, mert rajtunk még jó ruha volt. Nem volt ennivalójuk sem. Két domb vagy hegy közé hajtottak bennünket. Szíótuk a fogunkat: »na most ide hajtának és a völgyben legéppuskáznak minket«. Meg is ettem az utolsó konzervemet, és itt már idegesek voltunk.

24 Novorosszijszk a Krasznodari határterületen volt, itt volt a 148. tábor 2. részlege. – 2006. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban... i. m. 498.

Aztán innen is továbbmentünk gyalog Tuapszéba²⁵, és itt már lágerbe raktak bennünket. Körülbelül ezren lehettünk öt barakkban. A földön fekiúdtunk és a köpenyünkkel takaróztunk. Prima, első osztályú bakancsunk volt, az oroszok majd lenézték, annyira szegények voltak. Ez már szeptember körül volt. Ezután le kellett vetköznünk és a nőknek, »szesztrák« elé kellett menni vizsgálatra. Osztályoztak bennünket: I-, II- vagy III-rendű munkaerő. Megfogdosták a farunkat és aszerint állapították meg, osztottak be bennünket.”

Különböző munkákat kellett végezniük, így például földmunkákat, építkezésnél és bármi, ami csak adódott. Korán keltek, nem tudták mennyi az idő, és üstből osztották a csajkájukba a reggelit. Általában korpalevest kaptak, amibe ha valakinek jutott egy-két galuska is, „az már tapsolt”. Délben is kaptak valami ennivalófélélt, majd újra munkába kellett menniük. Tuapszéban olajvezetéket raktak le:

„Deszka, cső, egy sor deszka, megint csövek és akkor ezeket elszállították. Állítólag Romániából származtak. Egyszer, ahogy fűrésztük a fát, volt ott egy koma, odalépett és azt mondta: »Szicsász, szicsász! Nye szkorotomoj!« – és mutatta, hogy így kell csinálni, ilyen lassan, mert nem fogunk hazajutni. Hát aztán megtudtuk, hogy valami elítélt volt és azt is oda osztották be dolgozni. Orosz volt, de csak úgy félve mondta.”

Hangulatukra a fásultság és levertség volt jellemző. Különösen a nős foglyok voltak elkeseredve: „vajon mi lehet az asszonnyal, a családdal?” Naplóírás vagy valamiféle címcserre eszükbe sem jutott, és semmi más efféle tevékenységgel nem foglalkoztak. Az örök viszonylag közömbösebbek voltak irányukba, de egyébként sem törődtek azok semmivel. Mint mesélte, a vasútállomás raktárában rengeteg só volt felhalmozva, az épület teteje azonban be volt szakadva. Amikor jött az eső, minden szétolvadt, de az örököt ez sem zavarta. Egyik télen, január közepe táján, „föllábszárig érő hóban” kivitték őket egy kolhozba kukoricát törni. Ez nekik újdonság volt, és ezért szinte örömmel is mentek. Nadrágjukat alul bekötötték, majd a szárukat feltöltötték lemorzsolts kukoricával, este pedig a barakk „tégllákból álló kandallószerű kályháján” a csajkájukban megfőzték és megették. Mint megjegyezte: „királyi eledel volt”. Ez a fajta pótlék azonban nem tartott sokáig, mert amikor a lágerparancsnok tudomására jutott, elszedette tőlük a kukoricát. Továbbá újdonság volt az is, amikor egy nagy raktárba vitték őket rakodni. Itt vadkörtét meg aszalt almát találtak, és ez is „első osztályú éteknek számított”. Később a raktárosokat lecserélték, de az újabbak is mindig oroszok voltak. A raktárosokat gyakran cserélték, mert ők is loptak. Voltak például amerikai vaját tartalmazó nagy dobozok, amiket sokszor megcsapoltak, az ellopott vajat pedig terméskővel pótolták. A hadifoglyoknak a vajból soha sem jutott, mivel erre az örök is kiemelten ügyeltek. Volt példa arra is, hogy egy-egy nagyobb rakás búzánál őrségváltáskor az új őr – aki gyakran félig katona-, félig civil ruhában volt – elfordult, hogy a leváltott őr az idő alatt megtölthesse a táskáját búzával. Előfordult olyan is, hogy vasútállomásra vitték őket, dohányt átrakodni a keskenyvágányú vagonokba. Ilyenkor, ha volt rá lehetőségük, ők is loptak és becserezték ennivalóra.

Az ünnepeket nem jegyezték. Vasárnaponként délután nem kellett dolgozniuk, ilyenkor pihenhettek vagy tisztálkodhattak. Ez abból állt, hogy a „fürdőben” a falon cső futott körbe, amely több helyen ki volt lyukasztva, és ez volt a zuhany. Fertőtlenítéskor pedig ruhájukat kampókra kellett akasztaniuk, majd erre ráeresztették a gőzt. Ha pihenőidőben beszélgettek, általában mindig a főzés volt a téma. A szökési kísérletekről a következőket mondta:

„Volt olyan, aki próbált meglógni. Nem is egy meglógott, de a török határnál csak elfogták őket. Visszahozták őket, gödröt ásattak velük és abban kellett állniuk jó hosszú ideig, de nem lőtték le őket. Legalábbis ott előttünk nem. De ez is komoly büntetés volt, mert a szűk gödörben semmit sem tudott csinálni.”

25 Tuapsze: ugyanazon tábor 4/6/10/6. részlege. – Uo.

Az ő lágerükben másfél év alatt, amíg ő ott volt, mintegy 240-en halhattak meg, a legtöbben valamilyen betegségben. Az elhunytakat egyszerűen elföldelték, de a temetésen a hadifoglyok nem vehettek részt. Másfél év után ő is maláriás lett és gyengélkedőre került. Egy német orvos kezelte, aki szintén fogoly volt. Az itt töltött időről így mesélt:

„Akinék láza volt annyira, azt oda betették. De orosz orvos is jött mindennap. Az volt a szerencsém, hogy jól tudtam rajzolni, és nálam maradhattak azok a fényképek, amiket még otthonról hoztam magammal meg volt nálam ceruza is. A gyengélkedőn elővettem őket és kb. háromszoros nagyságban furnérlemezre rajzoltam őket. Tökéletesen sikerült. Láttá ezt a német orvos is, az orosz orvos is, aztán hoztak nekem ceruzát meg enniivalót is, kenyérrrel, olajjal elláttak, csak csináljam nekik a képeket. Az egyik, a párttitkár odaadott nekem egy kicsi kis fényképet, azon micisapka volt a fején, aztán a feleségéről egy kicsit nagyobb fényképet, hogy a kettőből egy menyasszony-vőlegény képet rajzoljak. Hát azt csináltam: micisapka le, szép hullámos haj ... Jó volt, mert kaptam a kenyeret, az enniivalót és az ablakon át, adtam a többieknek is. Volt, mikor még cukrot is kaptam. Ami fölőszegem volt, azt mindig megosztottam a társaimmal.”

A fogságból 1947 végén szabadult, tehát katonaeveit is beszámítva mintegy kilenc évig volt „szolgálatban”. Szabadulása és hazakerülése a következőképpen történt:

„Aztán a német orvosnak meg sakkfigurákat köllött faragnom. Hát azt is faragtam. Aztán mondta, hogy majd a legjobbkor hazairányít engem. De már sok idő eltelt és én bosszankodtam: a legjobbkor, a legjobbkor... Már rég nem voltam beteg. Aztán egyszer, de addig a fene tudja, hogy már hány rajzot csináltam az oroszoknak, na aztán egyszer mégiscsak elindítottak és így hazajutottam. A lényeg az, hogy beküldtek még egy kórházba utóvizsgálatra, ahol egy érdekes eset történt. Jött egy fiatal orosz tiszt, ki tudja, milyen rangú és beosztású, és kérdezte: – »láttunk-e már ilyen autót?« valamiféle elzabrált autóval jöttek az orosz tisztek, és hogy – »láttunk-e már fehér kenyeret, meg láttunk-e már ezt vagy azt« – egyszóval némelyik annyira elmaradott volt, hogy az már borzalom.

Amikor átértünk a Kárpátokon, Kárpátalján megint felülvizsgáltak mindenkit, kecskelábú asztaloknál, egyenként. Amelyikről úgy látták, hogy még erős, félreállították. A gyengébbeket máshová, a nagyon rossz állapotúakat megint máshová. Háromfelé állítottak minket. Akit elég erősnek találtak, az kapott másik orosz ruhát és köpenyt, és vitték vissza. A gyengébbeket javítólagéerbe vitték, ahol kicsit jobb kosztot kaptak, hogy valahogy mégis kinézzenek. Volt egy köztünk, aki borzalmasan nézett ki: tiszta csont volt, mint a csontváz. Azt is küldték a javítólagéerbe, de ő összetette a két kezét, leborult az orosz parancsnok előtt és könyörgött, hogy engedje haza, mert ha neki megint itt kell maradnia, ő már többé sohasem jut haza. A parancsnok megsajnálta és elengedte, s a mi vagonunkba került. Ahogy átértünk a határon, mindenfelé tömeg volt. Várták az érkezőket, nincs-e valamelyiknek ott a rokona, testvére, vagy ez, vagy az. Hoztak rengeteg enniivalót és gyümölcsöt is: almát, szőlőt meg mindenféle enniivalót. Aztán a soványt kitették a vagon eleibe. Mikor meglátták, mindenki odahordta az enniivalót. Ez egy [kiskun]félegyházi ember volt. Életemben nem láttam még ilyen sovány embert.

Egész Csongrádig hoztak vonattal, papírokat Debrecenben kaptunk: igazolást, elbocsátó levelet, egészségügyi papírt, vagy valami ilyesmit. Valamennyi enniivalót is kaptunk, de pénzt azt nem.

Amikor az állomásra értem, az otthoniak nem tudták, hogy jövök haza. Az állomástól már majdnem futottam: minél közelebb értem, annál gyorsabban mentem. Mikor belépett az ember a kapun..., hát az borzalom.... Hát az..., az..., akkor be a konyhába, anyukám éppen ott volt..., hát az szörnyű nagy élmény volt. Elég hosszú ideig egymásról semmit nem tudni...”

A másik csongrádi – Iskola u. 15. szám alatt lakó – adatközlőnk, Fekete László 1920-ban született, ugyancsak Csongrádon. Életének 21. évében volt, amikor 1941. október 13-án bevonult tényleges katonai szolgálatra Máramarosszigetre az I. hegyi-tüzér osztályhoz, amely a Kassai 8. dandárhoz (hadtest) tartozott. Itt egészen 1943 áprilisáig szolgált, majd

a mozgósítás után kivitték a szovjet frontra. A rendfokozata szakaszvezető, beosztása pedig patkolókovács volt. A frontszolgálat után – társaival együtt – tűzkeresztséget kapott, kitüntetése nem volt, de később előléptették őrmesterré. Alakulatuk ún. málházó alakulat volt, ami azt jelentette, hogy a lövegeket nem vontatták, hanem öszvéreken és kulikon szállították. Űtegeik Szolyván, Rahón és Kolonyán voltak, az osztálytörzs, a parancsnokság viszont Máramarosszigeten. Ő is ott, a központi műhelyben dolgozott, ahol az ún. *M-patkókat* készítették.²⁶ A fronton is kovácsként szolgált. Nagyon szeretett levelezni, s mint említette, *„több lánynak is írt Csongrádra”*. Gyakran kapott otthonról csomagot is, bár az ellátásuk jó volt: az alakulatnál két napra kaptak egy *„komiszt”*, vagyis *„kockába kenyért”*, reggelre feketekávé, délben kétfajta levest és valami második fogást is mindig. De *„tányér nem volt, csak csajka és kanál”*. Az alakulatnál többen is voltak Csongrádról. Róluk a következőket mesélte: *„Makai Rókus volt velem katona, továbbszolgáló volt, aztán átpártolt és nagy kommunista, később a Bakos Tsz elnöke lett, aztán annyira jól élt, hogy nagyon elhízott, és idő előtt kipurcant; meg volt Pozsár nevezetű csongrádi a másik alakulatnál, az utászoknál, az szakács volt, de az kint a fronton meghalt.”* A parancsnoka *„nagyon vagány gyerek”*, egy hődmezővásárhelyi zászlós volt, akit Orosz Jenőnek hívtak, a főhadnagyi rangú dandár-vezetőállatorvost pedig dr. Görgei Nándornak. Mivel ez utóbbinak nem volt tisztiszolgálója, ő lett a mindene. A család máramaroszigeti házában mindennapos vendég volt, és családtagként is bántak vele. De gyakran járt haza Csongrádra is, aminek viszont *„gazdasági okai”* voltak: *„Máramarosszigeten rossz volt az ellátás és nagy volt a szegénység, az Alföldről tudtunk fölvenni lisztet, tojást, baromfit és ezt-azt... Jöttünk haza szabadságra és vittünk föl, de én csak a családnak, nem kereskedtem vele. A híradószázadnál volt Szegedről egy Mészáros nevezetű, irtam édesanyámnak, hogy kell tojás – akkor a posta sokkal gyorsabb volt, mint ma – és este már itt is volt. A Mészáros főtörzsőrmesterrel voltunk szolgálatban, és mindjárt ki is mentünk. 22 tojást küldtek és ebből 21 csirke kelt ki!”*

Kapcsolatuk a máramaroszigetiekkel eleinte nem volt felhőtlen, viszont a dunántúliakkal igen, különösen a zalaegerszegiekkel, de később a helyiek is megbarátkoztak velük. Amikor odakerült, nagyon hideg volt, szalmazsákon aludtak, pokróccal takaróztak, és igen szigorú volt a bánásmód: *„a 85-ös laktanya udvarából rá lehetett látni a hegyekre, azok már fehérlettek a hótól”*. Mivel nem volt rendes tisztálkodási lehetőségük, nagyon hamar megtetvesedtek. Erről a következőket mondta: *„Voltak köztünk környékbeli ruszinok is. Ezek hazamentek, és mikor visszajöttek, Na, mehettünk mindjárt az oroszhoz. Alföldi volt az orvos is:*

- Na, fiam, hova való vagy?
 - Alföldi és ilyent még nem láttam.
 - Elhiszem fiam, mert az Alföldön nincs is.
- Kiírt három napra és kaptam másik ruhát is.”*

Miután kikerült a frontra, később átvezényelték Aknaszlatinára és beosztották a felderítőkhöz, de már nem patkolókovácsnak, oda tartalékosokat hívtak be. Az új parancsnok: *„Csengeri százados, akinek viszont az apósa a tűzérosztály parancsnoka, vitéz Kossuthi Kossuth Sándor volt, és ők együtt is estek fogságba.”*

Fogságba esésük 1945. április elsején következett be, mégpedig a következőképpen:

„Az osztrák–magyar határon estünk fogságba, Pusztakázmérnél. Az egész osztály, a maradék üteg is. Megadtuk magunkat, pedig ha pár km-t átmentünk volna az osztrák határon, akkor amerikai fogságba estünk volna. De nem akartuk elhagyni a hazánkat. Az oroszok meg azt mondták, danolászták, hogy dobjuk el a fegyvert, kapunk dokumentumokat és már mehettünk is

²⁶ M-patkó: *„Úgynevezett készütségi patkók voltak ezek. Az ilyen, teljesen elkészített patkókat kiadták a fogatosnak és hidegen is fel lehetett verni, fel lehetett szögelni a lovak patájára”* – Fekete László.

haza. Onnan bementünk Győrbe, de úgy mentünk, ahogy akartunk. Ekkor még nem vigyáztak ránk, csak a tiszteket és a legénységi állományt választották külön. Behajtottak minket Győrbe, a 16-os laktanyába. Aztán egyik nap egy drótkerítés, másnap már két drótkerítés..., majd kapjuk a dokumentumot! Aztán kaptuk. '48-ban. Akkor még elszökhettem volna, mert kijártunk vizet hordani, és mondták a civilek, hogy kivisznek és adnak ruhát, de állandóan azt gondoltuk, meg mondták is nekünk, hogy jön a dokumentum, jön a dokumentum... Mikor a harmadik drótkerítés is meglett és jött a géppuska is, kezdtünk rájönni, hogy visznek minket... De ekkor már sokan voltunk a laktanyában, más alakulatoktól, így például a gyalogságtól is voltak ottan. Több ezren lehettünk."

Sokkal később egyszer a helyi termelőszövetkezet kirándulást szervezett, és akkor elment ő is újra Győrbe megnézni a nevezett laktanyát, s mint mondta: „Még mindig ugyan-úgy álltak az épületek, de akkor már oroszok voltak benne.”

Győrből 1945. május 16-án vitték őket tovább, s ezt így élte meg: „Ezen a napon összeállítottak egy 2200 fős transzportot és gyalog elhajtottak minket Pozsonyba. Azóta is, mikor meglátom a pozsonyi várat, mindig szídek egyet rajta. A várban voltunk, oda hajtottak minket, a rohadt piszkos anyját! Ott egy éjszakát aludtunk, de életemben még annyi poloskát nem láttam, mint ami ott volt a szalmazsákokban. Tiszta pattanásosok lettünk a sok poloskától. Ott az addigi kísérő örök leadtak minket a kéksávos orosz öröknek és mindent elvettek tőlünk. Szappant, törülközőt, mindent. Addig semmit, még a pisztolyt sem. Fényképet, bicskát, mindent. Alig tudtam egy-két fényképet megmenteni. Az unokatestőérem, Agtári Panni fényképe maradt meg, mert azt mondtam, hogy zsenyka [feleség]. Ott bevagoníroztak minket, majd '45 június 7-én Dornicán [Darnyica], ami Kijev külvárosa és a Dnyeper van közte, raktak ki minket. Ez egy rendező pályaudvar volt, és ott már voltak régi hadifoglyok is. Ott voltam egészen 1946. márciusig.”²⁷

A hadifogolytáborban kiválogatták a szakmunkásokat, és annak megfelelően osztották be őket. Ő azonban nem kovácsnak jelentkezett, „mert az nehéz munka”, hanem hegesztőnek, mivel 1941-ben, amikor Budapesten dolgozott a Lampartnál, elvégzett egy hegesztőtanfolyamot. A 2400 hadifogoly közül csupán ketten voltak hegesztők, így a többiekhez képest „megbecsültek” lettek. A hadifogságról és a szabadulásáról a következőket mesélte: „A másik hegesztő egy sváb volt, de tudott magyarul is, mivel magyar sváb volt, de német katona. Másnap már mentünk is próbamunkára, mert az oroszoknak annyi esze volt, ott azt minden amerikai felszerelés volt. Orosz semmi. Közel, három km-re épült egy selyemgyár. Németországból leszerelték a gyárakat és hozták kifelé és szerelték volna befelé és ehhez kellettünk mink, szakembereket. A selyemgyár az központi fűtéses meleg vízzel dolgozott, és oda építettük a kazánt. Ott kellett hegesztenünk és oda jártam dolgozni, amíg be nem fejeztük.

1946 márciusában fejeztük be, és ekkor elkerültem Kijev mellé, ahol volt egy kátránypapírgyár, és ott is hegesztőmunkát végeztem. Segítséget kaptunk mindig és dupla porció ennivalót is. Kint a munkahelyen mindennap még fél liter tejet is kaptunk és civil kosztot. Ott kb. két hónapig voltam. Utána bevitték Kijevbe a 62/20-as büntetőlágerbe. Ide azért hozták, mert innen közelebb volt a munkahely. Ez Sinkopusz volt a kijevi röptérnél. Ott színeket csináltunk és ott is hegesztettem. Ezt télen fejeztük be, és akkor télen nem volt munka, mert nagyon hideg volt. Azt mondta a munka irányítója, a mérnök, hogy kimehetünk az erdőbe dolgozni. Az erdőben a favágás nagyon jó volt. Az örök is rendesek voltak, lőttünk vaddisznót, krumplit süttöttünk és szabadon császálhattunk. Meg eladtunk fát is.

Tavasszal, 1947-ben visszakerültem Kijevbe, és a színház mellett egy építkezésen vasgerendákat kellett tartóknak összehegeszteni. Mindig autóval vittek ki. Utána egy gázvezetéknel dolgoz-

²⁷ A kijevi területen a 62. számú hadifogolytábor volt, Darnyicán pedig annak néhány részlege – 2006. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban... i. m. 487. és 516.

tam. Itt csöveket kellett összehegeszteni meg egy elosztóállomást csináltunk. Ez is Kijev mellett volt, és mikor átadták, jött a miniszter, aki átvette ezeket. Én éppen dolgoztam és a karunkon egy fehér karszalagot kellett hordanunk, amin egy fekete V betű volt, vagyis hogy hadifogoly: Vojna teni. Jött az ukrán miniszter és meglátott, és azt hitte, hogy én kárpátaljai vagyok, mert tudtam néhány szót beszélni vele oroszul, és megdicsérte a főnökömet. Az meg nagyon örült, hogy megdicsérte a miniszter, és azt mondta, hogy most már én befejeztem a munkát. Ha ez kész lesz, és majd megy haza egy csoport, én is haza fogok menni. A mérnöknek volt két családja, a felesége pedig tanárnő volt. Én többször is voltam náluk kinn a lakásukon. A szakmunkásokat az oroszok jobban megbecsülték.

Sokat üzleteltem is. Főleg dohánnyal. A sofőrrel jártam ki üzletelni, és még a tiszteknek is beszéltem ezt-azt. De a lakossággal is jó volt a kapcsolatunk, a magyarokat külön tisztelték. Egy részük vagy volt már Magyarországon, vagy volt magyar hozzátartozójuk, ezért szerették a magyarokat. A lágerben volt orvos is, és a főnövérek építkeztek. Ide is kijártunk segíteni. Három év alatt azért kialakultak közvetlenebb kapcsolatok is. Egyszer a főnövéreknél csirkét főztek, olyan orosz módra: megkopasztották, azt bele a vízbe, és mikor megfőtt, a levest kiöntötték. Utána a csirkébe beleraktak hajdinakását, káposztát meg mindent, és ez volt az ünnepi ebéd. Én, meg egy Törzsök Laci nevű [hódmező]vársárhelyi hentes és mészáros mikor egyszer kint voltunk dolgozni, az öröknek is vitünk mindig sajrét, mondom a főnövéreknek: – Most a Laci fogja megfőzni. Szereztünk paprikát, sót stb., s a Laci földarabolta és megfőzte úgy, ahogy kell. Volt liszt, s gyúrt tésztát is hozzá. Húgyózték csodálni!

A lágerrel szemben volt egy Központi Ukrajna-ellátó Raktár. Ukrajnát onnan látták el. Oda naponta 10–15 vagon áru érkezett: liszt, szójaliszt, szójabab, szárított krumpli, hal, apró kis hal ömlesztve és rettentő sós és olajjal leöntve... Hát majd megette a fene az oroszot érte. Amikor kikerültünk dolgozni, újra amerikai kosztot kaptunk, konzerveket, de amikor az elfogyott, akkor azt rettentő hitvány lett a koszt. Csalánt is szedtünk, és hajdinakásával ettük. Leveleszerűen csinálta meg. A halat hordókban adták. Persze hogy nem ette meg a fogoly, hanem rájött: bele a csajkába, kivitte, azt eladta az oroszoknak. Dohányért, kenyérért vagy mikor miért, de főleg kajáért, nem pénzért. Mikor erre rájöttek, fogták, megfőzték az ételbe. Sűrű volt, bűdös is, volt aki meg sem bírta enni. Én azt mondtam, hogy ha meghalok, akkor is megeszem.

Aztán egyszercsak szólt a dezsúrnik [ügyeletes]: »Te már nem mész ki dolgozni, te mész haza«. Szinte el sem akartam hinni. Aztán átvittek a központi 4-es lágerbe. Az volt az elosztóláger és ott találkoztam csongrádiakkal is. Már ugyan a 20-as lágerben is voltam csongrádiakkal, de azok meghaltak, de már itthon: a »tyúkász« a Lökös Pista, a Halasi Pista, a Deák »tollas« Tamás, aki tollkereskedő volt. Ezekkel voltam a 20-as lágerben. A központi lágerben hónaljtól kezdve mindent megnéztek. Aztán a 4-es láger mellett a külső mellékvágányon bevagoníroztak minket, és a mérnököm is kijött, de nem engedték oda közel hozzám. Aztán azt mondta a vonatparancsnoknak, hogy van itt egy ösmerőse, aki sokat játszott a gyerekeivel és szeretne elbúcsúzni tőle. Az megkérdezte, hogy tán rokonok vagyunk-e? Aztán odajöttek és beszélgettek velem, meg a mérnök hozott kenyeret is. Aztán a parancsnok rám csapott: – Te leszel a vonatparancsnok a fogoly részről. Nekem is az ő vagonjában kellett aludnom. Vagonként 24 ágy volt. Olyan 50–60 vagon lehetett, óriási nagy szerelvény volt.

A Tatárhágón jöttünk át, majd Nagybocksónál a vasúti sín átjön román területre, Máramarosszigetre. Ott mindenkit kiszállítottak és a kísérő örök helyett határörök szálltak fel. Én már ismertem azt a részt, mert előtte ott voltam katona. Ott volt a nemzetközi elosztóláger, és az oroszok átadtak minket a magyar kormánynak: névsorolvasás abban a laktanyában, ahol én katona voltam. Ezt az érzést nem tudom elmondani! Voltak ott olyanok, akik akkor, mikor én katona voltam, még kicsik voltak. És én megismertem és névről szólítottam őket, hogy de megnőttetek! Ők viszont nem tudták, nem is tudhatták, hogy ki vagyok én, de utána megismertek. Aztán ezek szóltak ott mindjárt az összes ismerősnek, úgyhogy nekem egy órával később már látogatóm is volt. Itt nemzetközileg

átadtak minket, de még nem a magyaroknak, és itt szedték ki azokat, akik szökevények voltak. Például volt kettő Munkács mellől, ezeket itt adták át és visszatoloncolták saját hazájukba őket. Ezek kárpát-ukrajnaiak voltak.

Aztán újra bevagóiroztak és Debrecenbe vittek minket. Ott kaptuk meg a dokumentumokat 1948. szeptember 9-én. Meg kaptunk 20 Ft-ot. Onnan ingyen jöhettünk haza, és utána még hat hónapig ingyen lehetett kérelmezni az igazi igazolványt. Ez jogosultságot adott ingyenes utazásra is. Csongrádra csak egyedül jöttem, de Ceglédig volt egy társam is. Cegléden várni kellett, és mikor megtudták, hogy Oroszországból jöttünk, egész csődület lett. Érdeklődtek, hogy hol, milyen tábori számon voltunk katonák, és nem találkoztunk-e ezzel vagy avval. Én nem tudtam senkiről hírt adni. A szüleim éltek még, és csak este tudták meg, hogy megyek haza. Máramarosszigeten kaptunk levelezőlapot, de arra csak azt lehetett írni, hogy mikor érkezünk. Ezt átvitték Aknaszlatinára, onnan repülővel hozták be Magyarországra, és utána szétküldték. A vasutasok már Debrecenben is szolgálatkészek voltak, például Ceglédre is telefonáltak Csongrádra, hogy hazaérkezek. A tűzoltóságra telefonáltak, és az öreg Pintér, egy öreg tűzoltó bácsi jött ki, az mondta a szüleimnek, hogy jövök haza. A lapot csak utána kapták meg. Előbb kapták a hírt, mint a levelezőlapot Aknaszlatináról.

A vasutasokkal mindig nagyon jóban voltunk. Mikor vittek bennünket ki, akkor is kértek bennünket, hogy írjunk és dobjunk ki a levelet. És írtunk is, bár a papírt is elvették tőlünk Pozsonyban, de sikerült nekem is a vasúton keresztül. Cédulákra írtunk és kidobtuk az állomásokon, ahogy tudtuk. Mert le volt rácsozva, meg ott nem volt fekvőhely a vagonokban mikor vittek ki minket: bepréreltek bennünket, oszt Jézus. 40-50-en voltunk egy-egy vagonban.

Csongrádra este 6 óra után, 7 órára ért a vonat. Hát olyan fiatalosan jöttem, tudták, hogy jövök, Csongrádon fogadtak, azt: »de megnőttél, mióta nem láttalak«. Itt is volt olyan csongrádi szülő, a Makai Rókus, akivel együtt voltam katona, annak is kint volt az édesanyja. De hát mink a Rókussal nem egy alakulatnál voltunk. Mikor minket elvitték Aknaszlatinára, Rókus ott maradt a hadosztálytörzsnél. Aztán a fronton már nem voltunk együtt. Hát ugye a Mariska néni érdeklődött, hogy a Rókussal mi van? A Rókus későbben jött haza.

Hogy féltünk-e, azt így elmondani nem lehet. Azt csak végig lehet élni. Mikor az ember mellé odacsapott a gránát, azt..., a másikat meg, ott mellettem azt ott lötték fejbe, azt ott esett össze... Jó hosszú ideig a Prut szélén, Berezhovnyizsben, jó magasan voltunk figyelőállásban. Ott volt templom, és hát jártunk a templomba vasárnaponként. Ott a templom mellett, amikor én ott voltam, 96 személy volt eltemetve, mind magyarok voltak. A 3. ütegparancsnokot, a Vécsei századosot is úgy volt, hogy ott temetik el, de azt elhozták haza. A véletlenben bíztam és imádkoztam is. Tudniillik elállatiasodik az ember, talán megszokja vagy nem is tudja, hogy mi van. Az a kegyetlenség, amit ott látott az ember kint a fogságban, mert mivelünk nem kellett elszámolni! Nem az örök kegyetlenkedtek, maga az a rendszer. Nekünk megvolt a szállásunk ott kint, hanem az, ahogy vittek Kijevo és azt lássa az ember, hogy vitték ezeket a szerencsétlen büntetettüket. Ezeket géppisztollyal vitték, minket meg csak az őrnagy kísért. Ezek politikaiak voltak, mink úgy hívtuk őket, hogy csurmások. Ahol én dolgoztam, onnan nem messze volt ilyen tábor, ott voltak nők is, férfiak is.

A sok szenvedésben elfásultak az emberek, nem volt nagy összetartás vagy kölcsönös segítség. Adtunk egymásnak, de csak ha sok fölösleg volt. Mikor már nagyon sok volt, akkor esetleg adtunk másnak is.

Most egy szomorú esetet mondok el. Hogy propagandaszerűen csinálták-e vagy hogy, én azt nem tudom, de inkább propaganda volt: elküldték az illetőt, és akkor hátulról lelőtték. Nem is egyet. Ezt általában minden lágérben megcsinálták. Lelőtték, és akkor ilyen rossz talicskaszerű valamire tették, ott lógott a feje, és akkor azt mondták az oroszok: „aki szöki, az így jár”. Ezt minden lágérben, amikor megkezdődött a munka, az első 2-3 napban megcsinálták. Deszkából csináltak faládát és aki ott a lágérben halt meg, azt eltemették. A sírt meg sem jelölték, de én még

*most is meg tudnám mutatni Kijevben, ahol elföldelték őket. Tupitnak hívják azt a részt. Ott vannak eltemetve.*²⁸

Ennyi a két „vallomás”. Számukra már csak egy távoli, szomorú, de mindenképpen embert próbáló emlék maradt, és bosszút sem éreztek senki iránt. A megélt események lenyomata azonban üzenetté formálódott bennük, amelyet talán Varga József fogalmazott meg a legjobban:

„Az obeliszkra, ami fölfelé megy, nem törődni a csillaggal, hanem egy nagy fekete fölkiáltójelet, és fölírni: háború többé soha, mert nem oldja meg a problémákat. A másik oldalra meg odairni a második világháborúban elesett katonák neveit egész leig, ahová csak fér. Ezt azért köll így csinálni, mert azok, akik oda kimentek harcolni, nem jókedvükből mentek; akik idejöttek, azok sem jókedvükből jöttek: a sorsuk egy volt. Azokat, akik itt haltak meg ott siratták, akik ott haltak meg, itt siratták. Tehát a sorsuk egy volt.”

²⁸ A *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban* című kötetben sem ilyen nevű temető, sem tábor nem szerepel.

Hell Roland

Életútinterjúk a Kádár-korszak néhány vezető politikusával

Az alábbiakban közölt rövid életútinterjúkat 2008 nyarán és őszén készítettem az MSZMP, az egykori állampárt néhány meghatározó politikusával. Az interjúk készítésének eredeti célja – összesen tíz készült – az volt, hogy adalékokkal szolgáljon az állampárt politikai elitjének alaposabb megismeréséhez. A jelenleg is folyó kutatás a magyarországi államszocializmus politikai elitejének összetételének és rekrutációjának lehetőség szerint minél teljesebb körű vizsgálatára törekszik, kvantitatív és kvalitatív módszerek igénybevételével egyaránt.

Az interjúk készítésének azzal a szándékkal vágtam neki, hogy a kutatás végére legalább valamiféle hozzávetőleges képet kapjak az MSZMP legfelső vezetőinek jellegzetes karrierútjairól. A vizsgálat során elsősorban a pártelit legfelső szintjére koncentráltam, tehát csak olyan vezetőkkel készítettem interjúkat, akik hosszabb vagy rövidebb ideig tagjai voltak az állampárt legfontosabb vezetői testületeinek, nevezetesen a Politikai Bizottságnak (PB) vagy a Központi Bizottság (KB) Titkárságának, illetve az MSZMP Központi Bizottságának valamely osztályát vezették, s így tisztségükből vagy funkciójukból eredően feltehetően érdemi beleszólásuk volt, befolyással bírtak hazánk sorsának, politikai életének alakulására.

Az interjúk készítésekor több korlátozó tényező is szerepet játszott, ennek ellenére megítélésem szerint elsődleges célokat sikerült elérni: az állampárti vezetőkkel folytatott beszélgetések mindenekelőtt azzal a szándékkal készültek, hogy az életúttal kapcsolatos alapvető információkat gyűjtsék csokorba, ugyanis meglepő módon a párt legfelső vezetésében tevékenykedő káderek hivatalos életrajzai számos esetben igen hiányosak. Sajnos a rendszerváltást megelőzően a kommunista vezetőkkel készült életútinterjúk vagy általuk közreadott memoárkötetek közül ma igen kevésről állítható, hogy jól használhatók a korszakra fókuszáló elitkutatás számára, azt követően pedig – különböző megfontolásokból – csak nagyon kevesen vállalkoztak élettörténetük írásbeli megörökítésére vagy működtek közre életútinterjú készítésében.

A korszak politikai elitjének kutatását megnehezítő további probléma, hogy számos, azóta már elhunyt magas rangú káder – egykori PB-tag, KB-titkár vagy KB-osztályvezető – életútjáról szinte alig rendelkezünk információval, s akikről mégis, azt mindössze, néhány életrajzi lexikon és „Ki kicsoda?” rövid szócikkében vagy egy-egy vezető párttestület elé előléptetéssel, kinevezéssel vagy kitüntetéssel kapcsolatos előterjesztéshez csatolt kurta életrajzi összefoglalóban lelhetjük fel. Az általam készített interjúk tehát csak egy igen szerény célkitűzésnek próbálnak eleget tenni, nevezetesen az alapvető életrajzi adatok megismerésének, illetve az életútra vonatkozó ellentmondásos információk tisztázásának érdekében készültek.

Az alábbiakban közölt három interjú tehát a már említett kutatás keretei között készült. Az interjúalanyok – Ballai László, az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályának volt vezetője, Hámori Csaba egykori PB-tag, a KISZ első titkára és Szabó István, aki a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa első embereként és a nádudvari Vörös Csillag Tsz elnökeként volt a Politikai Bizottság tagja – hozzájárulásukat adták az interjúk közléséhez.

Azt gondolom, az egykor vezető párttisztviselőket és funkciókat betöltő három politikus rövid életútja több szempontból is érdekes lehet a mai olvasónak. Egyrészt mert tudomásom szerint Ballai Lászlóval és Szabó Istvánnal korábban még nem készült strukturált életútinterjú, másrészt mert a kutatás alapvető szempontja volt az azonos vagy megközelítőleg azonos kérdések feltétele minden interjúalany számára, s e módszer lehetőséget kínál a politikusok karrierútjainak bizonyos mértékű összehasonlítására néhány vonatkozásban.

Különösen fontosnak tartom a Ballai Lászlóval készült beszélgetés közlését, mert azt tapasztaltam, hogy a korábbi, a korszakkal foglalkozó kutatások gyakran főként a PB és a Titkárság tagjaira koncentráltak és jóval kisebb figyelmet szenteltek a sok esetben a korabeli nyilvánosság számára ugyan kevésbé ismert, de az általuk betöltött funkció alapján a hatalmi hierarchiában igen előkelő helyet elfoglaló KB-osztályvezetőknek.

Hámori Csaba életútja több szempontból is rendhagyónak tekinthető: a vizsgált időszak első vonalbeli pártvezetőitől markánsan megkülönbözteti nyilvánvaló értelmiségi családi háttere, a PB és a Titkárság más, Kádár-korabeli tagjaival összehasonlítva rendkívül fiatal életkora, és a tény, hogy azon kevesek közé tartozik, akik az 1988. májusi párttervezetet megelőzően is élvonalbeli politikusok voltak, s a rendszerváltást követően is a magyar politikai élet résztvevői maradtak.

Munkám eredetileg egy politológus szakdolgozatnak készült az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, s jelenleg PhD-kutatás keretei között folyik. Az általam készített interjúk célja tehát hangsúlyozottan és elsődlegesen az alapvető életrajzi információk megismerésére és tisztázására szorítkozott, amit kiindulópontként hasznosíthatok a későbbi kutatásokhoz. A 2008-ban készített beszélgetésekről hangfelvétel készült, s a közölt szövegek ezek nem szó szerinti, de az interjúalanyok mondanivalóját és stílusát lehetőség szerint minél teljesebben megőrizni igyekvő átiratok, melyek szövegét az átirást követően az interjúalanyok pontosították és jóváhagyták.

Beszélgetés Ballai Lászlóval¹

Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályának vezetője (1980–86), a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság elnöke (1986–89)

– *Kérem, beszéljen a származásáról, családi hátteréről!*

– Szegényparaszti családba születtem. Apám rövid ideig rendőr volt, azt követően vasutas, de 1916-ban a vasútnál egy balesetet szenvedett, aminek az lett a következménye, hogy a bal alsó karját elvesztette. Ezt követően visszament a szülőfalujába, Darvasba, Bihar megyébe. Ott parasztként kezdett el dolgozni. Szüleimnek ekkor már két gyermeke volt.

¹ Ballai László 1929-ben született Darvas községben. 1959 és 1966 között az Országos Tervhivatal pénzügyi főosztályán dolgozott főelőadóként, 1966-tól az MSZMP Gazdaságpolitikai Osztályának (GPO) munkatársa, 1967-től gazdaságirányítási alosztályvezető. 1971 és 1976 között a költségvetési és ellenőrzési alosztály vezetője, majd 1976-tól a GPO osztályvezető-helyettese. 1980 és 1986 között osztályvezető, ezt követően a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság vezetője nyugdíjazásáig. Forrás: Ballai László 2006-ban készült szakmai önéletrajza.

1913-ban született az első nővérem, Emíliának hívták, és 1932-ben az öcsém, Dezsőnek hívják. Kilencen nőttünk fel. Gyermekkorom mezőgazdasági napszámos munkával, meg néha libapásztorkodással vagy kanászkodással telt. Földünk nem volt. Egy szerény másfél szoba-konyhás vályogból készült parasztházunk volt, abban nőttem föl. A testvéreim is paraszti munkát végeztek. Részesem voltam az úgynevezett feudális ledolgozó rendszernek, ami azt jelentette, hogy ha vállaltunk kukoricaművelést, ott kapáláskor lókapázni kellett a kukoricát. A lókapázás és más mezőgazdasági, lovakkal végzendő munka ellenében napszámot kellett tölteni a ló tulajdonosának. Ez lehetett kaszálás, mákkapálás vagy más betakarítás.

– *Szülei elkötelezettek voltak-e politikailag?*

– Nem. Egyik sem. Szegényparaszti emberként politikával nem foglalkoztak. A család eltartása, a gyerekek nevelése volt a fő tevékenységük. Édesanyám a kilenc gyerek nevelése mellett vállalt varrást, mosást, szövést, amikben persze a gyerekek is igyekeztek segíteni.

– *Játszott-e valamilyen szerepet életében a vallás, részesült-e vallásos nevelésben?*

– Református volt a családjunk. Érdekes, hogy szüleim nem voltak templomjáró emberek, de azt megkövetelték gyerekkorunkban, ifjúkorunkban, hogy a vasárnapi istentiszteletre elmenjünk. Ez főként a délutáni istentiszteletet jelentette. Az általános iskolában volt hitoktatás és a vasárnapi iskolában egy órán át megtanították nekünk az Újszövetséget. Minden héten vasárnap délután egy órákor vasárnapi iskolába kellett menni, és ott egy órán át főként az Újtestamentumban taglalt ismereteket tanultuk.

– *Önt vagy családját érte-e valamilyen közvetlen represszió vagy hátrány 1945-öt megelőzően?*

– 1943-ban engem igen. A vasárnapi iskola előtt fáradtak voltunk, mert különböző emberek, a pap, meg a jegyző földjein éppen vasárnap délelőtt kellett dolgoznunk. Ezért dacból mi, fiúk nem mentünk el a vasárnapi iskolába, hanem felmáztunk az iskolaudvaron a fára és ott vártuk meg, míg az óra véget ért. Fél háromra kellett a templomba délutáni istentiszteletre menni. Mentünk a templomba és énekeltük, hogy „Majd ha nékem sok pénzem lesz, felülök a repülőre, úgy elszállok mint a fecske, magasan a levegőbe”. Ennek az lett a következménye, hogy az istentisztelet után, a jegyző felesége volt a tanítónőnk, bezártak minket a község jégvermébe. Ott a csendőrök faggattak minket, hogy miért ilyen nótát énekeltünk stb. Mikor a szülők megtudták, hogy bezártak bennünket, hat óra körül engedtek ki minket, tiltakozásuk hatására. Nem volt rendbontás, csak a községi jegyzőt meg a bírót kérték, hogy ne bántsák a gyerekeket. De egyébként semmi más represszió a családomat nem érte. Annyi talán még hozzátartozik, hogy 1944 nyarán, júliusban, három bátyámat mint leventét elvitték. Az volt a szöveg – sajnos a falu jegyzője, ezt később tudtam meg, nyilas párttag volt –, hogy az oroszok elől viszik el a felnőtt férfiakat. (Egyik bátyám sem volt még katonaköteles korú.) Két bátyám karácsony körül érkezett haza, majdnem 4–5 hónapig távol voltak, és a középső bátyám pedig csak 1945 májusában. Azt várták, hogy majd keletről jön az oroszok támadása, és kihajtottak bennünket lövészárkot ásni, ami majd védte volna a falut. De tévedtek a falu vezetői, mert pont fordítva, másik irányból jött a támadás már 1944 októberében.

– *Tagja volt-e ifjúsági szervezetnek?*

– 1944 előtt nem, illetve levente voltam, kötelező volt leventének lenni, talán két évig. Ez azt jelentette, hogy 1943–44-ben például fapuskával gyakoroltattak bennünket és meneteltettek. Továbbá az akkori vezetőkről és a kormányzóról és feleségéről bizonyos ismereteket

megtanítottak. Ifjúsági szervezetnek, az EPOSZ-nak, az Egységes Parasztifjúság Országos Szövetségének tagja voltam. Színjátszó csoportban, ezt a falusi tanító szervezte, nagyon sok szerepet megtanultam. Több darabban voltam főszereplő. Érdekes, hogy ezek részben Erdélyből származó színjátékok voltak, viszont például Molière *Fösvény* című darabját is játszottuk. Miután az ifjúsági szervezet színjátszó körében vettem részt, 1949-ben a megyei ifjúsági szervezet felhozott Budapestre egy hétre a Világifjúsági Találkozóra.

– *Hol végezte iskoláit? Folytatott-e felsőfokú tanulmányokat?*

– Elég későn végeztem iskolákat, először egy négy hónapos törzskönyvezői állattenyésztési tanácsadói tanfolyamot Keszthelyen. Ennek alapján 1950. júniustól 1951. augusztusig a mohácsi járási mezőgazdasági osztályon törzskönyvező voltam. De már akkor, 1951-ben, a mohácsi járás termelőszövetkezeteiben egyetemet végzett főagronómusok, főállattenyésztők működtek. Én pedig a hét elemimmel meg a tanfolyamommal ezeknek kellett volna, hogy tanácsot adjak? Mondtam, hogy ez így nem megy, én tanulni szeretnék. Ezt követően egy év után megszereztem a szakérettségít 1952 júliusában. Ezután 1952 és 1956 között a Közgazdasági Egyetem hallgatója voltam, 1956-ban kaptam diplomát.

– *Nappali tagozaton tanult?*

– Igen, nappali tagozaton.

– *A későbbiekben járt-e politikai iskolába, szerzett-e politikai főiskolai diplomát?*

– Tulajdonképpen nem. Amit a munkásmozgalomról és a párt történetéről tudni kellett, az az egyetemi tananyag része volt. Például tanították nekünk a Szovjet Kommunista Párt történetét is. Nem is szorgalmazta senki később, hogy politikai iskolára menjek, egy eset kivételével: 1970-ben elküldtek Moszkvába a Szovjet Kommunista Párt Főiskolájára tizhetes tanfolyamra. Ezt lényegében egyfajta továbbképzésként fogták fel. Ezenkívül soha semmilyen politikai jellegű tanfolyamon vagy iskolán nem vettem részt.

– *Beszél-e valamilyen idegen nyelvet?*

– Most már nagyon keveset. Oroszul, franciául tudtam. Az egyetemi évek alatt franciául is tanultam, sőt volt egy rövid idő, mikor angolul is elkezdtem tanulni, de aztán az valamiért abbamaradt.

– *Milyen napilapokat, folyóiratokat olvasott rendszeresen?*

– Egyetemi hallgatóként a *Szabad Népet*, majd a *Népszabadságot*. Majd a *Társadalmi Szemlé*t és a *Pártéletet*, amelynél később elég sokáig szerkesztőbizottsági tag is voltam.

– *Hogyan és mikor ismerkedett meg a kommunista ideológiával, a munkásmozgalommal?*

– Főként egyetemi éveim alatt. 1952-ben tagjelöltként vettek fel az MDP-be, 1952-ben pedig párttag lettem. Ebből következően az egyetemen az egyik hallgatói alapszervezet titkára is voltam. Tulajdonképpen ez volt számomra az iskola a munkásmozgalomra nézve.

– *Az egyetem elkezdése előtt mi volt a foglalkozása?*

– Húszéves koromig földműves voltam, aztán másfél-két évig a helyi igazgatási szervezet alkalmazottja.

– *Politikusi karrierjét megelőzően mi volt a foglalkozása, milyen beosztásokban dolgozott?*

– Az egyetem elvégzése után három évig ott maradtam tanársegédnek, és ezzel párhuzamosan az egyetemi pártbizottság szervezőtitkára is voltam.

– *Mikor került a Tervhivatalba?*

– 1959-ben hívtak át az Országos Tervhivatalba, a Pénzügyi Főosztályra, ahol munkaerőtervezéssel, munkaerőgazdálkodás-tervezéssel és költségvetés-tervezéssel foglalkoztam hét évig. Aztán 1966-ban a pártközpont Gazdaságpolitikai Osztályára hívtak, és ott dolgoztam 21 éven keresztül.

– *Szolgált-e sorállományú katonaként?*

– Összesen hat hónapot. Egyetemi tanulmányaim idején minden nyáron egy hónapra bevonultunk katonának. Miután elvégeztük az egyetemet, három hónapos tiszti tanfolyamot végeztettek velünk 1956 novemberéig. Ezt részben Budapesten végeztem, részben Ercsiben.

– *Mi motiválta politikai szerepvállalását, milyen események gyakoroltak döntő hatást a világnézetére?*

– Igazság szerint nem törekedtem politikai szerepvállalásra, mindig felkérésre vállaltam a megbízásokat. Így volt az egyetemen is. Amikor a Tervhivatalban dolgoztam, ott is alapszervezeti titkár voltam. Nem volt nehéz, bonyolult munka. 1966-ban pedig hívtak a Gazdaságpolitikai Osztályra. Nem a politikai szerepvállalás volt számomra a meghatározó, hanem a szakmai feladat.

– *Véleménye szerint minek köszönhető, hogy a KB Gazdaságpolitikai Osztályának vezetője lett?*

– Annak, hogy 1966-tól tizennégy éven át – egy évig mint munkatárs, aztán majdnem nyolc évig alosztályvezető, majd 1976-tól osztályvezető-helyettes voltam. Az évek során egyre kiterjedtebb, jelentősebb feladatokat bíztak rám. Először munkaügyi kérdésekkel, szakképzéssel, továbbképzéssel foglalkoztam, majd később az éves tervezés kérdéseivel, költségvetési kérdésekkel, a bankrendszer kérdéseivel. Ezekon keresztül szereztem gyakorlatot. A Központi Bizottság 1980-ban nevezett ki osztályvezetőnek. Már a '90-es években kérdeztem meg Lázár Györgyöt, hogy hogyhogy rám esett a választás a gazdaságpolitikai osztályvezetői feladatokat tekintve? „Hát azért, mert Te ott voltál, és ismertél mindent” – ez volt a válasz.

– *Ezt követően 1986-ban lett a KNEB elnöke.*

– Többen is ajánlották, hogy menjek át a kormányba. Kádár János is megkeresett, és azt javasolta, hogy miután az egész közigazgatást ismerem, mert költségvetési, pénzügyi oldalról minden minisztériummal volt kapcsolat, és minden miniszterrel ismeretségem is, a kormányüléseken aktívan vegyek részt a vitákban és mondjam el a véleményemet.

– *Mivel töltötte szívesen a szabadidejét, járt-e vadászni?*

– Vadászni nem jártam. Főként olvasással, írással töltöttem a szabadidőmet, elég sok gazdaságpolitikai írásom jelent meg abban az időben. Olvasni nagyon szerettem, főként történelmi regényeket, ismeretterjesztő műveket és szépirodalmat. Amíg a lányom és a fiam kicsi volt, sokat jártunk sétálni, kirándulni. Aztán később, amikor már nagyobbak lettek, 1974-ben magánostól vettem egy kertet Érden. Most is megvan, immár 34 éve.

– *Házastársa mivel foglalkozott, tagja volt-e a pártnak, milyen társadalmi háttérrel bírt?*

– A feleségem az érettségi után, én akkor ismertem meg, 19 éves korában, elvégezte az ELTE történelem-könyvtár szakát, és könyvtáros lett. Előbb a Közgazdasági Egyetem

könyvtárában dolgozott, később pedig szakmunkásképző intézetekben tanított, de mellette könyvtáros is volt. Feleségem szülei párttagok voltak. Édesapja sajnos korán meghalt, én nem ismertem.

– *Felesége munkáscsaládból származott?*

– Igen. Anyósom egy papírgyárban dolgozott és alapszervezeti titkár is volt. Lehet, hogy a feleségemnek is volt némi szerepe abban, hogy én is érdeklődni kezdtem a munkásmozgalom iránt. Ő valamikor a '60-as évek elején lépett be a pártba.

– *A pártvezetésből állt-e valakivel személyes jó viszonyban, barátságban?*

– Jó viszonyban voltam Berecz Jánossal, Horn Gyulával, akivel sok közös munkánk is volt, mert a külpolitika gyakran összefüggésben állt a gazdaságpolitikával. Ilyen esetekben a pártvezetés mindig fontosnak tartotta az egyeztetést. Ezek elsősorban munkakapcsolatok voltak, szorosabb barátság nem alakult ki, kivéve talán a pártgazdasági osztályon dolgozó, sajnos már elhunyt Farkas Gyulát leszámítva. Vele egyidős voltam, egy napon születünk. Vele jó barátságban voltam.

– *Meséljen nyugdíjba vonulásáról!*

– 1989-ben, akkor Németh Miklós volt a miniszterelnök, a népi ellenőrzés megszüntetéséről határoztak, amivel én nem értettem egyet. Nem magam miatt, hanem mert a népi ellenőrzési szervezetre véleményem szerint szükség volt. Nem is működött rosszul. De nem hallgatták meg a véleményemet. Miután a szervezet megszűnt, nem volt értelme, hogy engem ott tartsanak, de Németh Miklós arra sem vállalkozott, hogy ő személyesen elmondja nekem, hogy hogyan gondolkodik erről. Bár én 1989 augusztusában írtam neki egy négymondatos levelet, hogy mikor leszek hatvanéves, egészséges vagyok, munkaképes vagyok, és készen állok az ilyenkor szokásos beszélgetésre. Ilyenkor szokásos beszélgetést, mivelhogy a pártközponthoz hat évig velem dolgozott a Gazdaságpolitikai Osztályon, legalább ötvenet, százat hallott. Tehát tudta, hogy én mit írtam le. Szóba sem állt velem. Kiadta a Miniszterelnöki Hivatal akkori vezetőjének, Raft Miklósnak, hogy készítsék elő a nyugdíjazásomat.

– *Hogyan vélekedett az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmusról?*

– Én a mechanizmus határozat előkészítésének időszakában kerültem a Gazdaságpolitikai Osztályra, ami 1968-ban lépett hatályba. A bevezetés előkészítésével és a működési tapasztalatok elemzésével kapcsolatban is kaptam feladatokat. Pozitívan fogadtam, hogy reformirányzat indult el, bár akkor még a reform kifejezést nem szívesen fogadta a pártvezetés. Aztán később már ők is tudomásul vették, hogy bizony, ez reformjellegű lépés volt.

– *Őn tehát egyértelműen támogatója volt a reformnak?*

– Egyértelműen. Sőt, 1984-ben egy második reformhatározat előkészítésében is részt vettem.

– *Mennyiben volt elégedett, értett egyet a párt káderpolitikájával, a vezetők kiválasztásának elveivel, és annak gyakorlati megvalósulásával?*

– Amennyire tudtam, figyelemmel kísértem, mert közvetlenül ilyesmivel csak a gazdaságpolitika területén foglalkoztam. Miniszterhelyettesek, államtitkárok és egy bizonyos vállalati vezetői kör felmentése, előléptetése, kinevezése ügyében volt szerepem nekem is. Ha elvtelenséget láttam a javaslattevők részéről, vagy az adott személyek részéről, azt

szóvá tettem és megakadályoztam. Én a karrieristákat nem támogattam, de tudtam, hogy más területeken elég sokszor elvtelen kompromisszumot kötnek. Azonban a káderpolitika egészéért a Párt- és Tömegszervezeti Osztály volt a felelős, és nem mi. De gazdaságpolitikai területen feladataink nekünk is voltak ezzel kapcsolatban. Az 1980-as évek elején néhány munkatársat már pályázat alapján juttattunk vezetői beosztásba intézetnél vagy vállalatnál. Ezen meglepődtek a Politikai Bizottságban, és a KB Titkárságán is, de mi mondtuk, hogy szerintünk ez a jövő.

– *Köszönöm a beszélgetést.*

Budapest, 2008. július 30.

Beszélgetés Hámori Csabával²

A KISZ KB első titkára (1984–88), az MSZMP Pest Megyei Bizottságának első titkára (1988–89)

– *Kérem, beszéljen a származásáról, családi háttéréről! Szülei elkötelezettek voltak-e politikailag?*

– Apám állatorvos, genetikával foglalkozó kutató volt és a tudományok doktora (DSc) fokozatot érte el. Édesanyám könyvelőként dolgozott az Országos Mezőgazdasági Fajta-minősítő Intézetben. Van egy bátyám, aki szintén állatorvos.

Szüleim 1946-ban költöztek Budakeszire, én már ott születtem. Az eredetileg majdnem kizárólag sváb lakosokból álló község nemzetiségi összetétele a második világháború után teljesen átalakult. Az 1946-ban a községből kitelepített svábok helyére települtek be a reszlovakizáció következtében Felvidékről elűzött magyarok és az észak-erdélyi menekültek. Kialakult az a furcsa helyzet, én ugyan nem vagyok német származású, de barátaim mind sváb gyerekek voltak. Tehát kisebbségi voltam egy kisebbségen belül, ami nagyon érdekes gyerekkort eredményezett, és rendkívül toleránssá tett mindenféle kisebbségi probléma kezelésében. Hozzáteszem, hogy édesapám felvidéki származású, édesanyám viszont részben délvidéki, bácskai, részben pedig dunántúli. Egyik nagymamám pedig szlovák volt, nem is beszélt jól magyarul.

Szüleim nem voltak politika iránt érdeklődő emberek, az ilyesmi hagyományosan távol állt a családtól. Egyik nagyapám lakatos volt, a másik pedig gépészmérnök. A lakatos nagyapámtól rengeteg dolgot tanultam, elsősorban a mesterségem manuális részét, eredetileg gépészmérnök vagyok. Anyai ágon a gépészmérnök nagyapám, Bárány Nándor viszont tudós ember volt, a Műszaki Egyetem professzoraként a Finommechanika, Optika

² Hámori Csaba 1948-ban született Budakeszin. A BME Gépészmérnöki Karának elvégzése után a Hőenergetikai Tanszéken tanársegéd 1973-tól. 1975-től 1980-ig a KISZ Budapesti Bizottságának függetlenített munkatársa, a szervezési osztály vezetője, majd 1977 és 1980 között a KISZ Budapesti Bizottságának első titkára, a KISZ KB Intézőbizottságának és Titkárságának tagja. 1980 és 1984 között az MSZMP Budapest XIX. Kerületi Bizottságának első titkára, majd 1984 és 1988 között a KISZ KB első titkára. 1988-tól az MSZMP Pest Megyei Bizottságának első titkára, 1989-től a megyei ügyvezető elnökség elnöke. 1984 és 1989 között az MSZMP KB tagja. 1985-től a Politikai Bizottság, majd 1989-től a Politikai Intézőbizottság tagja. 1985 és 1994 között országgyűlési képviselő. 1989-ben belépett a megalakuló MSZP-be. Forrás: Kiss József (főszerk.): *Az 1990-ben megválasztott Országgyűlés almanachja*. Budapest, 1992, Magyar Országgyűlés – Jelenkutató Alapítvány.

Tanszéket vezette. 1966-ban ment nyugdíjba. Ő egyébként abba a kőszegi katonai középiskolába járt, melyet Ottlik Géza is megörökített az *Iskola a határon* című művében.

– *Játszott-e valamilyen szerepet életében a vallás, részesült-e vallásos neveletésben?*

– Mindkét szülőm római katolikus volt. Édesanyám vallásos, templomjáró asszony volt, édesapám viszont nem volt vallásos. Engem is megkereszteltek, a teljes nevem Hámori Csaba Péter Pál, de nem jártam az akkor egyébként a budakeszi katolikus sváb gyerekek számára szokásos hittanórákra. Viszont a barátaim többsége járt, így ilyen formában a katolikus környezet jelen volt a gyermekkoromban.

– *Családját érte-e valamiféle közvetlen represszió vagy hátrány 1945-öt megelőzően?*

– A professzor nagyapám, aki egyformán rossz véleménnyel volt Ferenc Józsefről, Horthy Miklósról és Rákosi Mátyásról, fiatal tisztként részt vett az Északi Hadjáratban. Emiatt a Horthy-korszak első néhány évében mellőzték, de mivel kiváló mérnök volt, a későbbiekben kulcsszerepet játszott a légvédelmi löelemképző kifejlesztésében.

– *Milyen napilapokat, folyóiratokat olvasott először rendszeresen?*

– Fiatalkoromban elsősorban a sportrovatot olvastam.

– *Hol végezte iskoláit? Folytatott-e felsőfokú tanulmányokat? /nappali, felnőttként esti, levelező, tudományos fokozat/*

– Az általános iskolát Budakeszin végeztem, középiskolába a budapesti József Attila Gimnáziumba jártam. Maximális pontszámmal vettek fel a Műszaki Egyetemre, ami akkor húsz volt. E mögött volt egy jó középiskolai eredmény, és egy jó felvételizsga-eredmény is. Tehát nem a nagyapám miatt lettem a Műegyetem hallgatója. Akkoriban nem volt egyszerű bejutni.

– *Van-e politikai iskolai végzettsége?*

– Igen. A Műszaki Egyetemen 1973-tól 1980-ig tanítottam. Először főállású tanársegédként, majd később félállásban, végül óraadóként. A Politikai Főiskola levelező tagozatát 1980-ban kezdtem és 1984-ben végeztem el vörös diplomával.

– *Beszél-e idegen nyelvet (nyelveket)?*

– Németül, angolul és oroszul beszélek.

– *Szolgált-e sorállományú katonaként?*

– Az érettségi után egy évig szolgáltam sorkatonaként. A leszerelésemkor léptettek elő törzsőrmesterré, jelenleg tartalékos törzsőrmester vagyok. Lokátoros voltam, tehát légvédelmi távolsági felderítő. 1968-ban szereltem le. A katonaság számomra ellentmondásos tapasztalatokat jelentett, de mindenképpen pozitív hatásai is voltak rám.

– *Hogyan és mikor ismerkedett meg, hol találkozott először a kommunista ideológiával, a munkásmozgalmal?*

– Politikával a KISZ-ben találkoztam először, gimnáziumi éveim alatt. Az osztályomban megválasztottak KISZ-titkárnak. Döntő jelentőségű volt számomra, hogy amikor az egyetemre kerültem, olyan emberekkel találkoztam, akik baloldali elkötelezettségűek voltak, és szakmailag is kiválóak. Nekem az volt az első szempont, hogy valaki jó mérnök és jó tanár legyen, és ezek az emberek, ezen túlmenően, akkor számomra imponáló ismeretekkel rendelkeztek az akkor még előttem kevésbé ismert politika világában is.

18 éves koromban olvastam el Lenin *Állam és forradalom* című művét, és valamivel korábban a *Kommunista Kiáltványt*. Leginkább Lenin gyakorlati megközelítése fogott meg. Jóval később olvastam Engels *A természet dialektikája* című könyvét, amelynek számos gondolata akkor már túlhaladott volt, de megfigyelései, megközelítésmódja mégis nagy hatást gyakorolt rám.

- *Mikor csatlakozott a munkásmozgalomhoz, a párthoz?*
- Egyetemi hallgatóként nyertem felvételt az MSZMP-be 1970-ben.

– *Mi motiválta politikai szerepvállalását, milyen események gyakoroltak döntő hatást a világnézetére?*

– Értelmes dolognak tartottam, amit a KISZ-ben csinálni akartunk, és az egyetemi évek alatt ténylegesen azon voltam, hogy ifjúsági vezetőként olyan rendezvényeket szervezzünk, amelyek valamiképpen hasznosak. Nem a politika volt a középpontban, hanem a szakmai rendezvények szervezése és a szabadidő értelmes eltöltése: kirándulások, vezetőképző táborok, építőtáborok, vetélkedők stb. Jó ifjúsági élet volt akkor a Műegyetemen. A 7000 hallgató közül körülbelül 1000 ember a KISZ számára elérhető és mozgósítható volt.

- *Politikusi karrierjét megelőzően mi volt az eredeti foglalkozása?*

– Az egyetem elvégzése után tanársegédi állást kaptam a világhírű Heller László vezette Hőenergetika Tanszéken. Tanársegédi állásomat a tudományos diákköri munkásságom alapozta meg, valamint hogy egyetemistaként is dolgoztam a tanszéken.

- *Hogyan lett a KISZ függetlenített munkatársa 1975-ben?*

– Nehezen. Csak rábeszélésre. Nem jelentkeztem erre a funkcióra, hanem kifejezetten kapacitáltak, és többször is nem mondtam, mielőtt végül elvállaltam. Ezt követően a KISZ KB Szervezési Osztályának vezetője voltam egy éven át. Ezután 1980-ig a KISZ budapesti titkáráként tevékenykedtem, ekkor már nagyobb rálátásom volt az országos politikára is.

Ekkor Kispestre kerültem MSZMP Pártbizottsága első titkárának. Soha nem laktam korábban Kispesten, de érdekelt az új feladat, és szerettem is csinálni ezt a munkát. Ebben az időben nagy lakásépítési program zajlott a kerületben, ekkor épültek a tízeletes panelházak. Véleményem szerint ez egy pozitív program volt, mert ezt megelőzően a lakásviszonyok sokkal rosszabbak voltak a kerületben.

– *Véleménye szerint minek köszönhető, hogy 1984-ben Önt választották meg a KISZ KB első titkárának? Mi motiválta a tisztség elvállalásában?*

– Kispestről hívtak vissza a KISZ KB-ba. Nem törekedtem erre a tisztségre, mert 36 évesen úgy éreztem, hogy kiöregedtem az ifjúsági mozgalomból. Végül mégis meggyőztek, hogy vállaljam el a posztot. Ekkortól számítható igazán a részvételem az országos politikában.

- *Meséljen a KISZ első titkáráként eltöltött évekről!*

– A KISZ KB első titkáráként két fő hatás ért: az egyik, hogy az ifjúság mindig gyorsabban követi a társadalmi változásokat, és az akkori ifjúság, elsősorban a fiatal értelmiségiek, egyre több kérdést tettek fel a rendszer javíthatóságát illetően. Tehát, hogy javítható-e az általunk szocializmusnak nevezett, de Kelet-Európában meglehetősen kilógó magyar modell?

A másik, hogy az akkori magyar társadalom meglehetősen szűk irányító testületébe, ahol én voltam a legfiatalabb 38 évesen, bekerültem. A PB tagjaként minden második héten találkoztam az országi tényleges vezetőivel, láttam közlőrol dolgozni őket.

– *1985-ben a Politikai Bizottság tagja lett. Véleménye szerint miért éppen Önre esett a választás? Mikor vetődött fel először az Ön jelölése?*

– Az akkori politikai garnitúra lényegében idős emberekből állt. A Politikai Bizottságban hozzám közeli életkorú csak Maróthy László volt. Ekkoriban már teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy váltani kell, és ehhez fiatal, új arcok kellenek. Szerintem Maróthy és én is ilyen alapon lettünk PB-tagok. Ez lehetett tehát a bekerülésem magyarázata. Úgy gondolom, hogy nem voltak extra kivételes képességeim, de az akkori mérce szerint jó teljesítményt nyújtottam.

A jelölésem először 1984 őszén vetődött fel, amikor először vettem részt a PB-üléseim mint meghívott. Először a XIII. Kongresszust megelőzően hallottam egy jelölőbizottsági tagtól, hogy a PB összeállításánál az én nevem is felmerült, de ez még nem azt jelentette, hogy jelölnek is. Jelölésemről a kongresszuson értesültem a jelölőbizottság elnökétől, Gáspár Sándortól. Hogy ebben a kérdésben a döntő szót Kádár János mondta ki, abban biztos vagyok.

– *Mivel töltötte szívesen a szabadidejét, tagja volt-e az Egyetértés Vadásztársaságnak?*

– Fiatalabb éveimben kajakoztam és atletizáltam is. Egyetemi éveim alatt vadásztam először, kezdetben a Tolna megyei Kisszékelyi Egyetértésben. Csak jóval később lettem tagja a szintén Egyetértés nevű, állami és pártvezetőket tömörítő vadásztársaságnak. Most is szenvedélyes vadász vagyok. Újabban cikkeket írok külföldi vadászataimról a *Magyar Vadászlapba*.

– *Házastársa mivel foglalkozott, tagja volt-e a pártnak, milyen társadalmi háttérrel bírt?*

– A feleségem gépészmérnök, eleinte a MOL elődjénél, az ÁFOR-nál, később pedig az Olajipari Tervező Vállalatnál dolgozott. Az olajipari létesítmények biztonságtechnikai területeivel foglalkozott. Ma már nyugdíjasként, de most is dolgozik magántervezőként. Tagja volt a pártnak, de – annak ellenére, hogy közösségi ember – pártfunkciót soha nem viselt.

Édesapja, aki ma is él – 90 éves –, kiváló szerszámkészítő volt. Bár nincs egyetemi végzettsége, de mivel nagyon jó szakember volt, az Orion gyár főtechnológusaként is dolgozott egy rövid ideig. Végül a szerszámüzem vezetőjeként ment nyugdíjba. Édesanyja szövőnő volt Újpesten, majd a Szalag- és zsinórgyár hevedergyáregységének vezetője körülbelül tizenöt éven át. Mindketten országos eredményeket értek el kajak-kenuban: anyósom kétszeres országos bajnok volt, apósom pedig a válogatott tagja volt tíz éven át.

– *Az állami és pártvezetők közül állt-e valakivel (valakikkel) személyes jó viszonyban, barátságban?*

– Kifejezetten jó viszonyban voltam Szabó Istvánnal. Mint igazi okos parasztember, soha nem a dolgok retorikai részét nézte, hanem mindig azt kereste, kutatta, hogy valójában mi van a szavak mögött. Véleményem szerint Szabó István, Losonczi Pállal, Váncsa Jenővel és Burgert Róberttel együtt, mindig kiválóan képviselte az agrárium érdekeit.

Máig jó kapcsolatban vagyok Kapolyi Lászlóval és Maróthy Lászlóval. Baráti a viszonyom Fejti Györggyel. Pozsgay Imrével, Horváth Istvánnal és Berecz Jánossal szintén jól megértettük egymást annak idején.

– *Hogyan vélekedett az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmusról?*

– Pozitívan vélekedtem róla. Amikor középiskolai KISZ-titkár voltam 1963 és 1967 között, elvittem minket egy-két napos továbbképző táborokba. Nekünk ott már 1966-tól érvekkel azt magyarázták, hogy miért lesz az addig 60 filléres tantusz 1 forint, vagy hogy a vonaljegy ára miért fog megemelkedni 80 fillérről 1 forintra. Miért jut ez eszembe? Mert amikor három évvel ezelőtt Gyurcsány Ferenc meghirdette a nagy reformokat, azok nem voltak kellően kidolgozva és elmagyarázva a lakosság többsége számára. Ez súlyos hiba volt. Annak idején rászántak két évet, hogy az akkor szokatlan és meghökkentő dolgokat megértessék az emberekkel. Így az új gazdasági mechanizmus bevezetése Magyarországon társadalmi elégedettséggel járt. Ez volt tehát az alapvető különbség a gyurcsányi reformok és az új mechanizmus bevezetése között.

– *Mennyiben volt elégedett, értett egyet a párt káderpolitikájával, a vezetők kiválasztásának elveivel, és annak gyakorlati megvalósulásával?*

– Amikor bekerültem az úgynevezett pártelitbe, akkor megfelelő szakmai háttér nélkül már nem lehetett valakiből vezetőt csinálni. A nyolcvanas évekre a hozzáértés vált az elsődleges szemponttá. Ha az illető a szakmai kritériumoknak megfelelt, csak utána vizsgálták a politikai megbízhatóság kérdését. Ebben az időben már nem lehetett valaki országos vezető felsőfokú végzettség nélkül.

Sajnos viszont egyes megyékben még ekkor is éltek a régi beidegződések, a szűklátókörűség. Rossz híre volt például, kádermunka szempontjából, a Sikula György által irányított Hajdú-Bihar megyének.

De a pártközpontban és budapesti kerületekben egyre inkább magasan kvalifikált káderek dolgoztak. A XIX. kerületben például a közigazdász végzettségű Fabriczki András lett az utódom. A XIII. kerületi pártbizottság első titkára Deák Gábor lett, a XVIII. kerületé pedig Katona Béla.

– *Köszönöm a beszélgetést.*

Budapest, 2008. szeptember 2.

Beszélgetés Szabó Istvánnal³

A Kukorica és Iparinövény Termelési Egyesülés (KITE) elnöke, a nádudvari Vörös Csillag Termelészövetkezet elnöke (1952–90), a Termelészövetkezetek Országos Tanácsának elnöke (1967–89)

– *Kérem, beszéljen a származásáról, családi hátteréről! Mi volt a szülei foglalkozása?*

– 1924-ben születtem Nádudvaron, parasztcsaládból származom. 1945 előtt, miként a nevelőapám is, részben saját földön, részben bérelt földön gazdálkodtam. 1950-ben léptem be a nádudvari Vörös Csillag Termelészövetkezetbe.

– *Szülei elkötelezettek voltak-e politikailag?*

– Érdeklődtek valamelyest a politika iránt, de egyik párttal sem szimpatizáltak.

³ Szabó István 1924-ben született Nádudvaron. 1952 és 1990 között a nádudvari Vörös Csillag Tsz elnöke. 1967-től 1989-ig a Termelészövetkezetek Országos Tanácsának elnöke. 1962-től az MSZMP KB póttagja, majd 1966-tól rendes tagja 1989-ig. 1985 és 1989 között az MSZMP KB Politikai Bizottságának tagja. Forrás: Nyíró András (szerk.): *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Budapest, 1989, Interart Stúdió.

– *Játszott-e valamilyen szerepet életében a vallás, részesült-e vallásos neveletésben?*
– Nagyon vallásos és rendszeres templomjáró voltam 26 éves koromig. Mondok Önnek egy példát: 17 éves koromban beválasztottak a nádudvari Hangya Szövetkezet elnökségébe, pedig akkor még nem is voltam nagykorú. Az elnök, Futó Sándor mindig mondta vasárnaponként, hogy „Pista, ha kijövünk a templomból, akkor leül az elnökség a Hangya Szövetkezetben.” Tehát akkoriban teljesen természetes volt, hogy mindenki elment a templomba. 1950-ben, mikor beléptem a pártba, felhagytam a vallásgyakorlással, és azóta sem járok templomba. A vallást az ember magánügyének tartom, és tartottam korábban is, nem vitatkoztam azon, hogy van-e Isten, vagy nincs Isten.

– *Önt vagy családját érte-e valamiféle közvetlen represszió vagy hátrány 1945-öt megelőzően?*

– Nem ért minket semmiféle represszió.

– *Milyen napilapokat, újságokat, folyóiratokat olvasott rendszeresen?*
– 1945 előtt a *Magyarország* és a *Futár* című lap járt hozzánk. Volt rádió is, a szomszédok átjártak hozzánk hallgatni. A háború alatt például Angliát hallgattuk.

– *Tagja volt-e ifjúsági szervezetnek?*

– Nem voltam tagja. Persze leventébe jártam, de az akkor kötelező volt.

A különböző körök rendezvényeire, báljaira azonban, a többi fiatalhoz hasonlóan, én is eljártam. Négy kör működött a községben: egy népkör, egy polgári kör, egy nyenyolcas kör és egy ipartestületi kör, de utóbbi inkább szakmai szerveződés volt. De ezek nem különültek el élesen egymástól, rendszeres volt az átjárás a másik kör rendezvényeire.

– *Hol végezte iskoláit? Folytatott-e felsőfokú tanulmányokat? /nappali, felnőttként esti, levelező, tudományos fokozat/*

– Református iskolába jártam itt, Nádudvaron. Először hat elemit, majd plusz két osztályt végeztem. Már tsz-elnyökként a mezőgazdasági technikumot is elvégeztem Debrecenben. Ezt követően egy évig az agrártudományi egyetem hallgatója is voltam, de rengeteg munka volt a tsz-ben, így el kellett döntenem, hogy tanulok-e, vagy tsz-elnök leszek. Másrészt én is éreztem, hogy vannak hiányosságaim, és nem akartam protekcióval elvégezni az egyetemet. Végül a tsz-t választottam. Máig úgy gondolom, hogy jó döntést hoztam akkor.

Viszont Gödöllőn elvégeztem egy 14 hónapos termelőszövetkezetelnök-képző iskolát 1951 és 1952 között.

– *Van-e politikai iskolai végzettsége?*

– Különbőféle szemináriumokra jártunk, de Politikai Főiskolán nem tanultam. Például itt, a járásban a szemináriumokon többször nekikezdünk a *Szovjetunió Kommunista Pártjának története* című 700 oldalas könyvhöz, de általában a feléig jutottunk, aztán mindig abba maradt valamiért.

– *Beszél-e idegen nyelvet (nyelveket)?*

– Nem beszélek.

– *Szolgált-e sorállományú katonaként?*

– Igen, 1946. október 30. és 1948. október 30. között voltam sorkatona.

– *Hogyan és mikor ismerkedett meg a kommunista ideológiával, a munkásmozgalommal?*

– 1945 előtt semmi kapcsolatom nem volt a munkásmozgalommal. Volt itt, Nádudvaron '45-öt megelőzően is agrárszocialista mozgalom, ismertem a tizenkilences direktóriumi tagokat is, de nem érdeklődtem a szocialista eszmék iránt. Első ismereteimet katonakoromban szereztem a marxizmusról. Valamit tanítottak róla a már említett 14 hónapos tanfolyamon is, de azért nem vitték túlzásba, ott a szakmai kérdések voltak előtérben.

– *Milyen események gyakoroltak döntő hatást a világnézetére?*

– Nem 1945-ben, hanem csak 1950-ben csatlakoztam a párthoz. Addig nem nagyon érdekelt a politika, de nem tudnám megmondani, hogy miért. Nem hívtak, én meg nem mentem. De érzelmi alapon mindig is a baloldallal szimpatizáltam.

A Rákosi-rendszerrel volt egyszer egy komolyabb megütközésem. Ki akartak zárni a pártból, mert nem voltam hajlandó kizárni a kulákokat a termelőségvetkezetből. Azért is problémájuk volt velem, mert bevezettük az anyagi érdekeltséget, a részesművelést, ami nem felelt meg a szovjet agrárpolitikai téziseknek. Ki is zártak, de akkor már – 1953-ban – a Nagy Imre-beszéd után voltunk, és egy jó ismerősöm, Ambrus István azt tanácsolta, hogy fellebbezzek a döntés ellen. Engem nem nagyon érdekelt az egész, nem akartam fellebbezni. De ő elvitte a papírjaimat Kiss Károlyhoz, a KEB akkori elnökéhez, aki nem értett egyet a kizárással.

1956-ban nálunk nem oszlott fel a termelőségvetkezet, és nevet sem változtattunk. Leszavaztattuk a tagságot, három napig kint volt az urna a tsz udvarán. 500 tagból 147 azt mondta, hogy maradjon a szövetség, 110 vagy 90, pontosan már nem emlékszem, azt mondta, hogy kilép. A többiek nem szavaztak. Végül nem oszlott fel a tsz. Mikor lehetőség volt rá, én azonnal átigazoltam az MSZMP-be, nem vártam vele 1957-ig.

Úgy vélem, jó döntést hoztam, mert ha a két agrárpolitikát, amit a Rákosi és a Kádár csinált, összehasonlítjuk, óriási a különbség. A kádári agrárpolitikát látva, ami elsősorban Fehér Lajos nevéhez fűződik, végérvényesen elköteleztem magam a rendszer és a párt iránt. Úgy gondoltam, hogy az MSZMP az a párt, amelyik felvállalja a parasztság ügyét, amit Rákosi korábban nem vállalt fel. A Rákosi-rendszer agrárpolitikája csapnivaló volt: nem volt kenyér, nem volt hús stb. Csak 1967-ben értük el az 1938-as színvonalat. Fehér Lajosnak köszönhetően Kádárnál már el lehetett érni, hogy nem Moszkvában, hanem Budapesten hozták meg az agráriummal kapcsolatos döntéseket.

Mikor meghallgattam Fehér programbeszédét, azonnal megértettem, hogy ez mekkora változást jelent a korábbi gyakorlathoz képest. Polgárjogot nyert végre a részesművelés, ami „nádudvari modell” néven vált ismertté a magyar agrárközvélemény előtt. Innentől kezdve kezdtem aktívabban politizálni, és elkötelezettségemnek rendszeresen hangot is adtam. Kádár János nehezen ugyan, de végül azonosult az új agrárpolitikával. Kádár alatt óriási fejlődés ment keresztül a magyar mezőgazdaság. Megközelítettük a franciákat, a '70-es években pedig már kínálati piac volt húsból, kenyérből stb.

– *Hogyan választották meg a Vörös Csillag Tsz elnökének?*

– 1952. szeptember 30-án választottak meg a nádudvari Vörös Csillag Tsz elnökének, és 38 évig töltöttem be ezt a tisztséget. Abban az időben még nem volt titkos szavazás, nyílt szavazással választották meg a termelőségvetkezetek vezetőit. Akkoriban 5000 hold és 500 tag tartozott hozzánk. Eredetileg a korábbi elnököt jelölték újra, engem pedig elnökhelyettesnek. De a gyűlésen néhány tag felvetette, hogy engem akarnak elnöknek, és végül, az eredeti elképzeléssel ellentétben, meg is választottak. Akkoriban „társadalmi kedvenc” voltam Nádudvaron, mint már említettem, a Hangya Szövetkezet elnökségébe is 17 éves koromban választottak be.

– 1962-ben a Központi Bizottság póttagja, majd 1966-tól rendes tagja lett. Véleménye szerint miért éppen Önre esett a választás?

– Véleményem szerint azért, mert 1959-ben, mikor befejeződött Nádudvaron a mezőgazdaság szocialista átszervezése, egyik hétről a másikra 10 000 hektár holdat hoztak be a parasztok a tsz-be. Mi úgy lettünk 16 000 hektáros termelészövetkezet, az ország legnagyobb termelészövetkezete, hogy nem egyesülésből jöttünk létre, hanem a parasztok maguk hozták be a földet. Négy termelészövetkezet volt Nádudvaron, a másik háromba alig léptek be. Hozzám, a Vörös Csillagba viszont tömegesen. Ezt a politika nem hagyhatta figyelmen kívül. Rám Fehér Lajos figyelt fel. Azt hiszem, ezért lettem országgyűlési képviselő, és ezért választottak be a Központi Bizottságba is.

– A másik három szövetkezet miben különbözött a Vörös Csillagtól?

– Azok gyengén vezetett agrárproletár szövetkezetek voltak. '56-ban szétestek, aztán ismét összeálltak, miénk viszont nem oszlott fel. A parasztság látta a különbséget, ezért inkább hozzánk léptek be. Itt köszönt vissza az, hogy 1953-ban, mikor kizártak a pártból, nem zártam ki a kulákokat a tsz-ből.

– 1967 és 1989 között a Termelészövetkezetek Országos Tanácsának elnöki tisztét is betöltötte. Mikor és hogyan vetődött fel az Ön jelölése?

– Mivel az ország legnagyobb termelészövetkezetének elnöke voltam, ezért ha valahol agrárpolitikáról volt szó, mindig meghívtak. Fehér Lajos vitt be a párt mellett működő Szövetkezetpolitikai Munkaközösségbe. Itt merült fel, hogy létre kellene hozni egy érdekképviseleti szervet a termelészövetkezeteknek. De nem szakszervezeti, hanem gazdálkodási szinten, és ezen keresztül kell a tagok érdekeit képviselni. Tárgyaltuk is ezt a kérdést néhányszor a Fehér elnökletével működő Szövetkezetpolitikai Munkaközösségben. Én kezdetből elleneztem, mert nem láttam értelmét, hogy egy a SZOT-hoz hasonló bürokratikus kirakatszervezetet hozzunk létre a mezőgazdaságban is.

Végül mégis létrejött a Termelészövetkezetek Országos Tanácsa (TOT), és a Politikai Bizottság engem jelölt az elnökének. Pedig háromszor is a létrehozása ellen szavaztam, mondván, hogy nincs rá semmi szükség! De nem volt igazam. Később én is beláttam, hogy szükség van a TOT-ra, mert tényleg képes szolgálni az agrárium érdekeit. Csökkent a nyugdíjkorhatár, kiegyenlítődt a parasztok jövedelme, a termelészövetkezeteken keresztül egyben a parasztság érdekeit is képviseltük. A TOT-ban nem következett be az, ami a szakszervezeteknél, hogyha valaki párttitkárnak nem volt jó, akkor áthelyezték valamilyen szakszervezeti funkcióba. A TOT tisztségviselői csak tsz-tagok lehettek. Kifejezetten „szakmai” érdekképviseletként tudtunk működni.

– Véleménye szerint minek köszönhető, hogy az 1985-ös kongresszuson a Politikai Bizottság tagjává választották?

– Erre nem tudok egyértelműen válaszolni. Gáspár Sándor volt a jelölőbizottság elnöke, ő mondta, hogy jelölni fognak a Politikai Bizottságba Hámori Csabával és Grósz Károssal együtt. Kérte, hogy másnapra adjak választ, hogy vállalom-e. Végül elvállaltam, mert arra gondoltam, hogy az elért pozícióinkat így inkább meg tudjuk tartani. 1985-ben ugyanis már számos jele volt a problémáknak az országban: csökkent az életszínvonal, kritikus szintet ért el az eladósodás.

Kádár behívott magához a kongresszus után egy héttel, és azt mondta, történelmi mulasztást pótolnak azzal, hogy engem beválasztottak a PB-be, hiszen a másik két osztály képviselői is bent vannak a testületben. Én erre megemlítettem, hogy Losonczi elvtárs is PB-tag. Erre azt felelte, hogy: „ki emlékszik már arra, hogy Losonczi is paraszti származású volt?”

– *Kérem, meséljen a Politikai Bizottság tagjaként eltöltött évekről!*

– Mikor bekerültem a PB-be, a testület egy része – köztük én is – szürke eminenciásokból állt, fajsúlyos emberek már kevesen voltak a tagok között. Az a néhány év, amit a testület tagjaként eltöltöttem, már az MSZMP hanyatlása volt. A társadalmi viták egyre kielezettebbé váltak, Kádár János megöregedett, a Szovjetunióban gyenge emberek kerültek a vezető tisztségekbe, és a nemzetközi helyzet is kedvezőtlen volt a szocialista országok számára.

Az a PB, aminek 1985-ben tagja lettem, már csak sodródott az eseményekkel, és ezen már az új főtitkár, Grósz Károly sem tudott változtatni.

– *Véleménye szerint minek tudható be, hogy az 1989. áprilisi KB-ülésen kimaradt a PB-ből?*

– Nem indokolták meg, hogy miért hagytak ki a testületből. Úgy gondolom, azért maradtam ki, mert túl közel álltam Kádár Jánoshoz, „Kádár emberének” tartottak. Mikor KB-póttag és országgyűlési képviselő lettem, egyúttal az Elnöki Tanácsba is bekerültem. Két ciklusban, összesen kilenc évig voltam a NET tagja. Itt ismert meg egy kicsit jobban Kádár János, aki az Elnöki Tanácsnak is tényleges vezetője volt. De mikor engem kihagytak a PB-ből '89 áprilisában, akkor lényegében már megbukott a rendszer.

– *Kérem, meséljen nyugdíjba vonulásáról!*

– 61 éves koromban, mikor lejárt az ötéves tsz-elnöki ciklusom, felvettem a visszavonuláshoz, de – akkoriban már titkos volt a szavazás – ismét újraválasztottak. 66 évesen mentem nyugdíjba, a mandátumom vége lényegében egybeesett a rendszerváltással. Két helyen voltam még elnök a Vörös Csillagon kívül, de mikor nyugdíjba mentem, egyúttal a másik két elnöki tisztségről is leköszöntem. A KITE-nél azonban nem fogadták el a lemondásomat, és azóta még négy alkalommal újraválasztottak.

– *Mivel töltötte szívesen a szabadidejét, járt-e vadászni?*

– 70 éves koromig vadásztam, az Egyetértésnek is tagja voltam. De nem voltam szenvedélyes vadász, soha nem érdekelt igazán. Inkább csak a protokoll miatt jártam el. Viszont máig rendszeresen úszom. Nagyon szeretek olvasni is, főként a politikatörténet, a magyar államférfiak, politikusok – például Tisza István, Bethlen István, Horthy Miklós, Gömbös Gyula, Kun Béla, Károlyi Mihály – életútja érdekelt. De a szépirodalmat is kedvelem, Ady Endre a kedvenc költőm. A nádudvari kultúrház is az ő nevét viseli.

– *Házastársa mivel foglalkozott, tagja volt-e a pártnak, milyen társadalmi háttérrel bírt?*

– Feleségem Budapestről származik, az Agrártudományi Egyetemen szerzett gépészmérnöki diplomát. 1954-ben kihelyezték a nádudvari gépállomásra, így ismerkedtem meg vele. Ő is nagyon szeret olvasni. A rendszerváltás előtti utolsó tíz évben tagja volt a pártnak is. Édesanyja a budapesti nagyposta óvodájának vezetőjeként ment nyugdíjba, édesapja pedig a IX. kerületi húsipari vállalatnál volt főraktáros. Eredetileg hentesként dolgozott, de kiemelték, talán mert polgári iskolát is végzett. Apósom is párttag volt.

– *Az állami és pártvezetők közül állt-e valakivel (valakikkel) személyes jó viszonyban, barátságban?*

– Jó viszonyban voltam például Erdei Ferencsel és Fehér Lajossal.

– *Mit jelentett az Ön számára az új gazdasági mechanizmus bevezetése 1968-ban?*

– Levegőt jelentett, nem is keveset itt, nálunk. Azt hiszem, a mezőgazdaságban érvényesültek legjobban a változások. Megszüntették a kötelező tervet. Teljesen magunkra

voltunk bízva majdnem minden vonatkozásban, egyedül a személyi jövedelmet határozták meg felülről. Ez akkor rendkívül nagy szabadságot, de egyben felelősséget is jelentett számunkra. Egyéni érdekelttség nélkül nem működik jól a mezőgazdaság. Továbbra is megmaradt ugyan a Tervhivatal és a népgazdasági terv, amely le volt bontva megyékre, de üzemekre már nem. A többi szocialista országhoz képest nagy fejlődésnek tartom, hogy nálunk kimondták: a háztáji is termelhet árut.

Nem igaz, amit ma állítanak, hogy a magyar mezőgazdaság már 1985-re tönkrement. A mezőgazdaságban volt hatása az új mechanizmusnak. Míg korábban nem bukkant meg egy szövetkezet vagy egy állami gazdaság, a mechanizmus bevezetése után erre már reális esély volt, ha azt rosszul vezették.

– *Mennyiben volt elégedett, értett egyet a párt káderpolitikájával, a vezetők kiválasztásának elveivel, és annak gyakorlati megvalósulásával?*

– Csak részben. A hatvanas évek végén-hetvenes évek elején a fontosabb funkciók betöltését már képzettséghez kötötték. Ezt egyértelműen pozitívumnak tartottam. Nagy eredmény volt, hogy mezőgazdasági vonalon is lecseréltük az idősebb kádereket fiatalabb, képzetesebb, szélesebb látókörrrel rendelkező emberekre. De úgy gondolom, hogy a pártban ez nem ment olyan egyértelműen végbe, mint a vállalatoknál és a szövetkezeteknél. Nem a pártközpontra gondolok, hanem az alsóbb szintű pártszervezetekre.

Hibája volt az MSZMP-nek, és az egész Kádár-rendszernek is, hogy a szektarianizmus „bocsánatos bűn” volt, a revizionizmust viszont egyáltalán nem tűrték meg. A kétfajta „elhajlást” tehát nem egyforma szigorral ítélték meg. Pedig a XX. Kongresszuson Hruscsov kimondta, hogy a szektarianizmus a fő veszély, elvetve az osztályharc éleződésének tételét is. Később, 1958-ban azonban Hruscsov kénytelen volt engedményeket tenni a balosoknak, és ismét a revizionizmus elleni küzdelem került az első helyre.

– *Köszönöm a beszélgetést.*

Nádudvar, 2008. szeptember 3.

„Az életet már megjártam...”

Beszélgetés Beke Józseffel

„Nekem áldott az a bölcső, / Mely magyarrá ringatott;”

(Arany János)

„Micsoda érték!” – érinti meg a Mátyás-iskola könyvtárának polcán a vaskos Petőfi-szótárt beszélgetőpartnerem, Beke József tanár úr, a Bányai Júlia Gimnázium volt magyartanára, évtizedekig igazgatóhelyettese. Ha valaki, ő már csak tudja: tavaly, a Radnóti-emlékév méltó zárásaként jelent meg az általa készített Radnóti-szótár, s nyelvészeti, irodalomtörténeti munkásságát olyan kiadványok fémjelzik még, mint a Bánk bán-szótár vagy a Zrínyi-szótár. A neves nyelvtudós a kilencvenes évek elején költözött családjával a Hunyadvárosba. „Hetvenkedő” nyugdíjasként sem pihen. Életprogramnak is beillő tervei véghezvitelében szívóssága és máig szigorú napirendje segíti.

– Eredetileg nagykorösi vagyok – tekint vissza életútjára Beke tanár úr. – Itt kaptam egy olyan irodalmi érdeklődést és indíttatást, amely annak ellenére továbbfejlődött bennem, hogy Kecskemétre, kereskedelmi iskolába kerültem. A háború utáni helyzetben a szüleim is akként gondolkodtak, hogy jó lenne minél előbb önálló keresethez juttatni. Itt aztán már második osztályos koromban olyan tanárom akadt a magyar–francia szakos Kiss István személyében, aki miatt én fél év múlva már eltökélten készültem a magyartanári pályára, ami abban az időben sem számított a nagy kenyeret adó szakmák közé.

1952-től a szegedi egyetem bölcsészkarán egy igen nehéz történelmi időszakban, de az egyetemi professzorok régi nagy generációjának keze alatt folytattam a tanulmányaimat. Elsősorban említem Mészöly Gedeon nyelvészprofesszort, aki olyan szaktekintélynek számított Szegeden, mint akkor Bárczi Géza Pesten. Azon kevesek közé tartoztam az évfolyamon, akiket elsősorban a nyelvészet babonázott meg. Ezt annak tulajdonítom, hogy már Nagykoröson a polgári iskolában, ami a mostani felső tagozatnak felel meg, a tanárain – talán a hely szelleméből adódóan – Arany Jánost jóval mélyebben megismertették velünk, mint a többi író, költőt. Ebből adódóan én a régi nyelvet jobban szerettem, mint a saját korombelit. Az archaikus nyelvnek van egy olyan – nehezen kifejezhető – varázsa, ami egy életre meg tudja fogni az embert. Ez vonzott néhány évtized múltán az Aranynál egy emberöltővel korábban élt Katona József vele rokon hangzású nyelvéhez is.

Első munkahelyem 1956-ban a nem sokkal előtte átadott kunszentmártoni gimnázium volt, ahol nyolc évet töltöttem. 1964-ben jöttünk Kecskemétre a feleségemmel, aki egyetemi évfolyamtársam volt. Ő a dolgozók önálló gimnáziumában, én pedig a Bányai Júlia Gimnáziumban kaptam állást. Bő egy év eltelt, mire szövetkezeti lakást kaptunk, s két gyermekünket is magunkkal hozva végleg letelepedtünk itt. Több mint három évtizedig dolgoztam ebben a gimnáziumban – közben huszonkét évig igazgatóhelyettes voltam Fischer István, majd Brenyó Mihály igazgatása alatt. Mellette közel húsz évig a Katona József Társaság jegyzője voltam. Meg is írtam ennek az igen mozgalmas időszaknak a történetét. Mindaz, amit most a Katona József Könyvtár szervez – a Költészet Napja, a Magyar Nyelv Hete, író-olvasó találkozók, irodalmi estek, előadások –, korábban a Katona József Társaság kebelén belül zajlottak.

– Épp 180 éve, 1830. április 16-án hunyt el Katona József városi főügyész, az első magyar nemzeti dráma, a Bánk bán szerzője. Mi indította a Bánk bán-szótár elkészítésére?

– A nyolcvanas évek közepén volt egy nagyon értelmes, olvasott tanítványom, aki egyszer megkérdezte tőlem: „Mi az, hogy pártütés?” Akkor fogalmazódott meg bennem, hogy – mivel a *Bánk bán* olyan alaplú, amit még sokáig fognak tanítani, s nem lehet tudni, hogy száz-kétszáz év múlva mit fognak belőle megérteni a diákok – érdemes lenne akár minden szavát magyarázatokkal ellátni, mert az ismeretlen vagy módosult jelentéstartal-
mú kifejezések száma idővel egyre több lesz. Megjegyzem, az általános és középiskolai tanárok egyre inkább küzdenek ezzel a problémával. Az irodalmi szemelvények alatt lábjegyzetben olvasható szómagyarázat ma már gyakran kevésnek bizonyul. Jóval több szó jelentését kell megmagyarázni a tanulóknak. Gondoljunk például Fazekas Mihály *Lúdas Matyijának* nyelvvezetére. Azt is tapasztaltam, hogy sok gyerek a „*Megállék a kanyargó Tiszánál*” sorban az ígét jelen idejűnek érzi. A szómagyarázatok állandó frissítésére, bővítésére lenne szükség, ezzel szemben az újabb kiadásoknál a tankönyvek, szöveggyűjtemények szerzői változatlanul átveszik az előző kiadás lábjegyzeteit.

Volt a Bánk bán-szótár elkészítésének egy prózaibb, de a korra jellemző motivációja is. Tudni kell, hogy a vezetői beosztásom ellenére én soha nem voltam párttag, márpedig egy ilyen nagy gimnáziumban nem csak az igazgatónak kellett volna annak lennie. Ezt a kíváncsalmat Fischer István többször is közvetítette felém, amire az volt a válaszom, hogy majd akkor szóljon, ha már választanom kell a párttagság és az állásom között. Hogy erre ne kerülhessen sor, tulajdonképpen ő találta ki, hogy legyen egy társadalmimunka-felajánlásom – amit akkoriban a pártvonalon igen respektáltak –, s akkor talán nem feszegetik tovább ezt a párttagságdolgot. Így történt, hogy társadalmi munka fejében fogtam hozzá a tudományos munkához, bár már ez előtt is publikáltam párszor a *Magyar Nyelvőr*-ben. Így készült el több mint ötévi munkával – Orosz László 1983-ban megjelent kitűnő kritikai kiadásának drámaszövege alapján – a Bánk bán-szótár, amit Katona József születésének 200. évfordulója alkalmából adott ki a Katona József Társaság 1991-ben.

– *Hogy született a Zrínyi-szótár?*

– A Bánk bán-szótárnak igen jó fogadtatása lett. A nyelvészeti szaklapokban többször is írtak róla, a következő évben pedig a Magyar Irodalomtörténeti Társaságtól megkaptam a Toldy Ferenc-díjat. Ezután keresett meg Kovács Sándor Iván professzor, nagy Zrínyi-kutató irodalomtudós, az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének tanára, később vezetője, hogy készítsem el a Zrínyi-szótárt is. Első hallásra nem lelkesedtem az ötletért, mert a Zrínyi-életmű tízszerese a *Bánk bán* szövegének. Míg ez durván 14 000 adatot tartalmaz (a szótár 6882 címszó 127 504 előfordulását dolgozza fel), addig a Zrínyi-életmű feldolgozása kb. 130 000 adat utánajárását igényelte. Végül mégis igent mondtam, s bő tíz év munkájának eredményeként jelent meg 2004-ben a Zrínyi-szótár. Az ezt követő időben a „melléktermékként” keletkezett magyarázó cikkeimet jelentettem meg a Magyar Irodalomtörténeti Társaság *Irodalomismeret* című folyóiratában.

– *Mikortól segítette a munkájában számítógép?*

– Csak úgy másfél évtizede. A Bánk bán-szótár még úgy készült, hogy először katalóguscédula nagyságú papírocskákra kiírtam minden szót a szöveggörnyezetével és szófaji sajátosságaival együtt. A 135 000 Zrínyi-cédula elkészítése négyünknek öt évig tartott, s tele lett velük egy nagy katalógusszekrény. A cédulázásban a feleségem mellett Bajtai Mária és Kristóf Antónia tanárnők voltak a segítségemre. A cédulák betűrendbe sorolásában pedig még a magyar fakultációra járó tanítványaim is részt vettek. Ezután kezdődhetett el az érdemi munka, a cédulák tartalmának a feldolgozása. Szerencsére 1996 elején a műszaki fordító fiam „kinőt” egy számítógépet, amit nekem adott, s ezzel folytattam a munkát. Később a Radnóti-szótár adatfelvitelét a számítástechnikában igen jártas másik

fiam egy programmal öt év helyett két nap alatt készítette el, ugyanis az Osiris Kiadótól sikerült megkapni a Radnóti-kiadás anyagát lemezen. A program kigyűjtötte a vizsgálandó szóanyagot, s azonnal betűrendbe is tette. Ennek eredményeként a Radnóti-szótár „röpke” három év alatt elkészülhetett.

– *Mi készítette az ugyanabban a században élő Radnóti szótárának összeállítására?*

– Az ötvenes évek elején a nem sokkal előbb tragikus körülmények között meghalt Radnótinak még korántsem volt olyan ismertsége és elismertsége, mint ma. A középiskolában sem tanítottak még róla, ennek ellenére Szegeden, a bölcsészkar folyosóin lévő tárlóban, az üveg alatt Juhász Gyuláé mellett már az ő kéziratait is kiállították. Egyetemista koromban ez a vitrines szekrény oda-odavonzott, s az itt olvasott Radnóti-sorok olyan mélyen megragadtak bennem, hogy már Kunszentmártonban elkezdtem róluk egy tanulmányt.

Mielőtt az 5153 címszót tartalmazó Radnóti-szótár elkészítésébe fogtam, közös barátunk által értesítettem tervemről a költő özvegyét, a most 98 éves Gyarmati Fannit. Ő először nem értette, miért kell a költő szavaihoz magyarázatokat fűzni, de néhány jellegzetes Radnóti-kifejezés után megértette, hogy sok olyan szó van, aminek a jelentését már csak a mi korosztályunk ismerheti. Amikor például Radnóti azt írja, hogy „személy harmadik”, a maiak közül kevesen tudják, hogy a vonaton a harmadosztályú, tehát legolcsóbb utazást jelentette: Szegedtől Pestig közel egy napon át tartott az út, mert a vonat minden „nagy fánál” megállt. Hovatovább a mai gyerekeknek már azt is magyarázni kell, mi az, hogy személyvonat.

– *Egy költői nyelv szótárát lapozgatva adja magát a kérdés, hogy nagy íróink, költőink koruk színtjén, annak jellemző szóhasználatával, grammatikájával fejezték-e ki magukat a műveikben, netán ilyen-olyan okból tudatosan archaizáltak, vagy egyfajta nyelvújítóként jóval koruk előtt jártak?*

– Nehéz erre egy szóval felelni. 2007-ben publikáltam is a *Magyar Nyelv* című folyóiratban, hogy Katona József saját korához képest régies nyelvhasználata a korhűség okán lehet tudatos, ugyanakkor sok modernnek számító, sőt az általa használt jelentésben csak később elterjedő szót használt a műben. Radnótit is nyelvújítónak tekinthetnénk abban az értelemben, hogy szavainak jelentésárnyalatai közül minden ötödik olyan egyéni szóhasználatot tükröz, amely a hétköztetes *Magyar Nyelv Értelmező Szótárában* sem található, de mivel ezek nemigen kerültek át a köznyelvbe, sajátos, egyéni szóhasználatról beszélünk. Különösen jellemzik Radnóti nyelvét az ilyen igenévi jelzők: átokbontó (találkozás), féleleműzte (madár), széljárta (sziklaszál), megtöretett (test), lángoktól ölelt (ország).

Egy biztos: a költők a köznyelvinél mindig emelkedettebb hangnemben szólnak meg, s minél inkább megyünk vissza az időben, ez annál inkább érvényes. Zrínyi korában a népesség igen kis hányada tudott egyáltalán írni-olvasni, s jellemző volt még másfél évszázaddal később, Katona korában is. Az emelkedettségnek nem mond ellent az, hogy az írók igyekeznek a beszélt nyelv közelében maradni. Jó példa erre Zrínyi, akinek kifejezett célja volt kora embereire hatni, hiszen a magyarság megmaradása forgott kockán. Szépirodalmi és hadtudományi műveiben is megszámlálhatatlanul sok szólást használt fel, pedig tudásban, műveltségben magasan a közemberek fölött állt, mást ne mondjak, több nyelven – németül, olaszul, törökül – beszélt. A szólások felhasználása a közérthetőség mellett már akkor is a megőrzésre irányuló szándékot, a nyelv gazdagítását szolgálta. Azt, hogy a török elleni harcunkban az idegenekre nem számíthatunk, ilyen hétköznapi szólással fejezte ki: „*Akinek nem borja, nem nyalja.*”

– Az amerikanizálódás folyamatát látva az ember hajlamos azt gondolni, hogy az elődeink által féltve őrzött nyelvünk elsivárosodik. Ön hogy látja ezt?

– Nem lehet állást foglalni amellet, hogy a mai magyar nyelv veszít, vagy épp gazdagodik-e a változások által. A nyelv egyszerűen csak él, s mint ilyen, folyamatos átalakuláson megy keresztül, amit leginkább pragmatikus okok magyaráznak. Az élet valóságát ábrázoló nyelvkészlet a kifejezések szintjén és a felhasználás módjában is igazodik az új igényekhez. Kétségtelen viszont, hogy régi szavaink ízes hangulata érezhető hiány. A nyelv igazi gazdagodása azzal érhető el, ha az új, mai történeket pontosabban kifejező szavak születése mellett kevesebbet engedünk „meghalni”: őrizzük, használjuk tovább az arra érdemes régi kifejezéseket.

– *Min dolgozik most?*

– Mivel a magyar irodalomban egyelőre a Zrínyi-szótár zárja a teljes életműre kiterjedő magyar írói szótárak sorát (a Radnóti-életmű teljes nagyságában majd az özvegy halála után válik hozzáférhetővé), ezért ahogy a Radnótit befejeztem, szinte azonnal hozzáfogtam Arany János költői nyelvének szótárazásához, persze annak a tudatában, hogy befejezése elég illuzórikus, hiszen megint a Zrínyiéhez hasonló nagyságú életműről van szó. Most 76 éves vagyok, s úgy számolom, ha az égi és földi hatalmak is úgy akarják, 2017-re, Arany születésének 200. évfordulójára talán már meg is jelenhetne.

– *Hogy telik egy napja?*

– Reggel fél hét tájban ülök oda a számítógéphez. Másfél-két óra múlva megreggeliem, majd folytatom a munkát. Délben átmegegyek a fiamékhoz ebédelni a Vajdahunyad utcába, s egy nagy séta után újból nekiülök itthon a munkának. Délután ezt még egyszer megszakítom sétával vagy – mióta egyedül maradtam – házimunkával. A Tinódi utcán lakom. Nagyon szép itt a környék. Az ember szívét-lelkét felüdíti a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság lombos fáinak látványa, a madarak csicserege, a játszódozó gyerekek vidámsága, s újabban gyakran visz az utam a Serleg utca szépen gondozott parkja felé is. Utána még egyszer nekifogok dolgozni, s úgy hét óra tájban „teszem le a lantot”.

– *Talán nem véletlen esett a választás Katonára, Zrínyire, Radnótira és most Aranyra, mert mindannyian erős hazaszeretetről, nemzetük iránt érzett felelősségről tettek tanúbizonyságot úgy a műveikben, mint emberi példamutatással.*

– Biztos, hogy ennek fontos szerepe volt a választásban. Az íróknak, költőknek abba a csoportjába tartoztak, akik végtelenül elkötelezettek. Költői hivatásukat a haza szolgálataként élték meg, s példát kívántak mutatni az utókornak. Azon túl, hogy nyelvészként mindegyikük erősen érdekelt, Radnótinak a költészete is nagyon megfogott. Egyéniségében viszont Arany alakja áll a legközelebb hozzám. Ez a „...bevert sárral: / Nem pöröltem, – / Félreálltam, letöröltem”-féle emberi magatartás mindig rokonszenves volt a számomra: magamutogatás helyett a csendes munka, amelynek vagy lesz elismerése, vagy nem. Minden könyvem úgy született, hogy amikor már elkészültem vele, akkor álltam oda valaki elé, hogy most már segítsen a kiadásában. Van, aki az elismerést munka nélkül akarja megszerezni. Van, aki csak úgy hajlandó bármihez is hozzáfogni, ha előre biztosítékot kap a munkája megtérüléséről, s van, aki leteszi az asztalra, ami tőle telik, s aztán az vagy kell, vagy nem kell. Ez utóbbi vagyok én, s ezt Arany is, Katona is így csinálta. Nagy baj, hogy a hazafias gondolkodás ma megreked ott, hogy ki mit vár el a társadalomtól, ahelyett, hogy mivel szeretnék szolgálni az éltető közösséget. Minden csak úgy készül el, ha valakik készítik. Nem méltó emberi magatartás, ha valaki úgy gondolja, ő majd csak a készből vesz.

– A nyugdíjazása előtti évben ítelték oda Önnek a Kecskemét Városért Oktatási Díjat, 2001-ben Pilinszky-díjat kapott, a Zrínyi-szótár megjelenésének évében pedig Kecskeméten az „Év emberévé” választották. Beke József mint szakíró sok mindent elmondott. Mit mond Beke József, a pedagógus?

– Az oktatás egész struktúrája – beleértve a képzésformáktól a tananyagot át az osztályozás mikéntjéig – rossz irányba mutat. Példának okáért nézzük csak a legutolsót. Ösztönzés nélkül soha nem várhatunk a gyerektől komoly teljesítményt. Egyszerű életkori sajátosság, hogy a munkát saját belátásukra, kényükre-kedvükre bízva nem fognak eredményesen dolgozni. Az osztályzásnál jobb motivációt pedig még nem találtak ki, és nem is fognak soha. Ebből aztán nemcsak az következik, hogy a mai gyerekek felső tagozatos korukra még nem tudnak rendesen olvasni, írni, számolni, hanem az is, hogy nem tanulnak meg, s később sem szeretnek dolgozni. Az oktatás hibájának könyvelem el, hogy ma szinte természetes a dolgok könnyebbik végét keresni.

Az én életemet alapvetően meghatározta az, hogy tisztességes emberek között éltem a családban. A szűkebb és tágabb rokonságra egyaránt jellemző volt a felfelé törekvés, a szó legnemesebb értelmében, amit csak áldozatos kemény munkával tudtak elképzelni, s amiért generációkon keresztül mindent meg is tettek. A nagyapám egyszerű parasztember volt. Minden fia iparos lett, a lányok iparoshoz mentek feleségül. Az ő gyerekeik egyrészt iparosok, másrészt értelmiségiek lettek. Ez a szabályos előrehaladás a XX. század törekvőbb családjait általánosságban is jellemezte. Az én generációmban – unokatestvéreim széles körében is – óriási szégyen lett volna, ha valaki nem tesz meg minden tőle telhetőt azért, hogy tanult, s szakmájában megbecsült emberré váljon. Többségében egyetemet végeztünk: orvos, tanár került ki közülünk. Ugyanez a munkaszeretet, s az ezzel együtt járó, egymást tisztelő, értékén becsülő emberszeretet mondható el a feleségem családjáról is. Nagyon sajnálnám, ha a következő generációkban ez nem így lenne. A két fiam után három-három, összesen hat unokám van. Bízom abban, hogy ezt a mentalitást ők is tovább fogják vinni.

Az interjút készítette: *Kada Erika*

Kelemen Lajos

Mi tesz hát csodát?

Győri László: A szó árnyéka

A halandóknak juttatott szavak olykor megrészegítik az embert, és alkalmasint ugyanez a kockázat érinti a hallgatni tudás képességét is. Ezért a művész, ha ad magára, egy feszes, szigorú belső rendet tartva, többnyire nem akármilyen igyekezet árán teremti meg a tulajdon személyes csöndjét és fedezi fel szavait. Az a gazdagság, amely minden érdemleges mű sajátja: csönd és a szó megfelelő arányából nyert bőség. S e gazdagság csöndjei és szavai egyaránt a szépség súlyával méretnek; e súly azonban, kivált a mai idők lármája s örvénye közepette, némelyekben talán a szárnyshúzóhoz hasonlatos könnyűség benyomását kelti, holott csakugyan annyira légies munka-e a repülés? S ha nem lejárt igény a repülés, a lélek röptének nem ez a finom, fényserű jelenés-e a lényege – belülről érint meg, szinte észrevétlenül, mégis roppant hatóerővel; olyannyira, hogy időnként képes örökre szólóan felszabadítani az embert.

Rég ki van kiáltva, hogy dilemmáink szétrombolása végett a fogalmakhoz és azok jeleihez kell fordulnunk. Szó ömlik szóra, beszéd beszédre, majd az segít. Viszont a gyakorlottak végső summája ennél azért bonyolultabb; fölmagasztalni a szavakat vagy kétely alá vonni; a költészetnek is ez egyik legelevenebb kérdése ma. A szó árnyékába húzódó Győri László mintha szintén a szószeretetés és a szógyanú között hajlana; akad verse, melyben annyi bizalom rezonál, hogy attól már-már égi írássá emelkedik a mű: „...a kapu két szárnyát végre kinyitotta (...) ez a két szárny röpitett fölfelé, / s ha nem tudnád, egyszer megtudod: / ezen a földön minden Istené.” (A győzelem) Másutt, másféleképp szólva a szóról, amint történetesen írótolllaihoz beszél, hogyne értenénk, hová céloz a keserű fölfortyanás: „Mit is írtok mostanában? / Mit is írtok ma általában? / Öröklétet nem találtam / / se betűben, se igében, / egyetlen szó egy ízét sem / örök szónak nem ítéltem.” (Tollak) Essünk túl a hasznos csalódáson: nem kisebb tett vitatkozni az embernek önmagával, mint minduntalan egyeznie, pláne a költészetben.

Hogy a vers pedig mennyire fölcserehlhetetlen és titokzatos jelenség, mi sem mutatja világosabban, mint az az arca, amely akár a folyó próza vigyázott színtelenségéhez és dallamtalan szárazságához ereszkedve is kiadja azt a fajta formai-tartalmi össz-szerűséget, amit egyebütt, az irodalom többi alakzataiban hiába is keresne az olvasó. A legelső vers lehetett pusztá jajszó, az öröm hangja; akárhogyan is: a legeslegelső vers két ölelkező, egymásra találó hang volt, talán finomak, talán érdekek, jelentésük mellékes; mindenesetre két összepasszoló, nélkülözhetetlen hang, amelyet a természet mint saját valóságos szülötteit parancsolt a találkozásra. Igaza van annak, aki ezt az összefüvetelt, a megfelelő szavak őszinte ölelkezését a mindenséggel méri. S talán Cervantes sem veti el nagyon a súlykot, mondván: „Nagy gondja nem lehet az embernek, azt tartom, ha közben verset költ.” Győri a cécómentes munkával kapcsolódik a Cervantes-féle fricskához, úgyhogy nála valamiféle szívés gürcölésnek tűnik az írás, miközben ósien ünnepélyes seregélés is, merthogy nincs hű és beszélő képe, amely alatt ne dobbanna ritmus, ne szólna zene. Egyfelől az élőbeszéd természetességét, másfelől a betűmuzsika tiszta varázsát viszi a versbe. Nem keresi a váratlant, a fölforgatottat, nincs benne extravagancia, és nemigen óhajt száztélmű lenni.

Mi tesz hát csodát A szó árnyékában? Éppen a proklamált csodátlanság. „...adjam a javát magamnak. / Dolgozom, élek, műben elomlik a vétek, / amely napról napra szaggat. / / Ahogy a részem, úgy élek egészen, / tetőtől talpig nyugodtan. / Ír, aki írhat, nem sért a papírlap, / de a szó árnyéka bosszant.” (Eveim enyve) Nem kérdés, ki írta ezt, mert természetesen Győri László írta. De szavaiból nem sejlik-e elő *Aurea mediocritas* és a *Carpe diem* szerzőjének, Horatiusnak kiegyensúlyozott, mértéktartóan szatirikus világszemlélete?

Győri László nem a nagy, regulázó eszmék, nem a korlátlanul vad öntépés költője. Nem is a túl tapintatos, pehely szépségeké. Az emelkedettség pózától távoli, földies, járókelő vers az övé; diskurálásra kész, szellemes, ironikus karakter. Ráadásul egy kicsit úgy tesz, mintha szántsándékkal csalná

a mesterséget; a hideg, vagy éppen magas művészkedés oly divatos attitűdjével ellentétben ő a testes, érzéki valóság rajzolásába fekteti intelligenciáját. Riporterkedve rajzolja, amit lát, amit tapint, s nem a lelkeség céltudatos leértékelése okán, hanem egy valamikori egész emléke nevében. Miután annyi iskola és program kapaszkodik a szellem méltósága után, s néz sötéten és kiábrándultan arra a mechanizmusra, amely az Isten világához szabott normákat vergődő törvényekké alakítja, Győri programja az efféle programok és az egyfelé látás tagadása. Kényeskedés, affektálás és laborokban kifinomított tendenciák nélkül kérdez, némely helyeken hunyorgó bonhómiáját sem álcázza: az élet napi zajlásában nincs-e meg, fájdalmas kényszerűségei közepette nem működik-e mégis a szabadság, a morál, a felelősség fel-támi érdemes lelki elve? A jó és rossz elfogulatlan átérése nem maga a termő bölcsesség?

No igen: az ösvények, például a jó gyalogútjai, nem örökre és mindenkorra hasított irányok. A kiteljesedés ára amúgy sem a tökéletesség; hibáink megszívódása, egy-egy kéréllhetetlen tapasztalat kamatja csak az, hogy az élet választ vár – ha létezne egyáltalán kiegyenlített állapot, nem vinne se előre, se hátra. Nem vinne sehová. A gyötrött napok, amelyekben élünk, a keserves bajlódás jobb esetben csupán valami szolid örületet szülhet, ha az ember már fölcillanti sem akarja az okulás presztízsét. Mind a kinnal, mind az örömmel, mind az abszurdal, mind a természetessel együtt kell lélegezni: ez az, ami tépett méltóságunkat megsokszorozhatja. A közös ellentmondások forrása itat mindnyájunkat. Makacsul ismételni és újjáteremteni – alighanem ennyi maradt. Egy költői officina működési szabályzatában mindez szövegmondás és alkotás egyszerre. Az élmény s következményei. Ahogy a kor napról napra változó képe visszasüt a műből, s ahogy a mű, önjereje hitében, fölébe emelkedik a kornak. E sajtáságos párhuzam ölt új és új alakot *A szó árnyékában*. Okosan, mértékletesen, nem akármilyen poétikai kultúrával. Ámbár a kész mű felületén ez majdhogynem csakis a tudósító mindegyre kitélő írásszenvedélye. A versek hőse megannyi hősietlen helyzetben. Szólóhegy, bor, egy kis agrárius ténykedés. Avagy: egy elgurult felni, járdán felejtett csavar, a rossz liszt, a balta története; sarokvas, hajnali harmat, vers a kútásóról, vers a falu hangjairól. S hát hogyne: a régi szó! „*Nem emlélek, én már nem kívánok / magunknak szebb és jobb világot, / de hogy szörnyű, nem hiszem, csak nyugalmát, a tudatát, hogy / van még csoda.*” (Rettenet)

A csoda... A csoda az, amikor a mindenség földmívése nem igazolni szándékozik teremtő tervét, hanem teketóriázás nélkül, egyszerűen végrehajtja. A romantikus felfogás hatalmas monumentumoktól nyomasztva, égszagot eszmék közt vergődve szereti látni a lírikust. Akinek maga a lét is kevés, újat akar, az újnál is újabbat, s a lét bús csügedettjeként folyton folyvást túlmeleg mértéken és határon, s akinek talán még a tüsszentése is mondanivaló. Aki észreveszi, átéli és belátja, hogy a természet, a számunkra megadatott való erőttől teljes, egészséges vagy végzetes elemei; szelídsége és kegyetlensége, a szakadatlanul keringő napok, a verőfény és a vihar: saját nemében eleve fennálló dolog, de a visszahozhatatlan és az örök dimenzióiban szemlélve, törvényeivel és fátumaival egyszerűsreminde természetföltöttek tetsző valami, az bizonyosan ismeri a csodák zamatát. S igazi elemében akkor van, amikor lényegtelennek látszó, mindennapi jelenségekből, mintegy mellékesen bontja ki a mágiát. A csoda emitt van, a hitben. Győri Lászlónál a csodához elég egy vén vályogház, lusta pillantgatás félig ébren, félig alva; bürök, mák, fecskék, egy szamar – tényleg naiv rajzolat, és semmi retentő távlat. Vagy mégis? Tessék csak figyelni a végére: „*veletek békülök / szempillám húnym béke van / vén vályogházamban vastag kergű házban / minden végtelen minden határtalan*” (Vén mák vén bürök) Győri mágiája nem a szuggerálva, bömbölve mesterkedett hit. Ő – ha hisz – csevegve törekedik hitet adni. Nyisd tgra a szemed, ne rettenj önnön mélyedbe látni!

Igen, vannak naiv, szemérmes, egyszerűségbe torkolló fordulatai, van muszájból beépített töltelék-anya, de még frivol kiszólásait sem tudja félvállról venni. Különbben is, a zöm: az elegáns, bravúros rimekbe öltözött vers, a kidolgozott kompozíció, mely legalább két dolog orgánuma: hogy itt egy költőnek létfeltétele a klasszikum s létfeltétele a munkamorál. Ha szólhat a dal virágoskertről, mért ne szólhatna az erkölcsről is; a virtuózt a világhoz való közelsége azonban nem engedi belefeledkezni édes zengésekre. „*Hazám nyúzott erkölcsére / látok, / a varjú rá mint dögtérre / károg. Úgy csipkedi, mintha bűzhöd / volna, / halott él mintha tükröt / volna (...)* Szenny van szóban, szenny van járdán, / szivben. / Ó, szabadság, hol az ábránd / innen?” (A látvány)

Azt mondják: az ábránd azé, amit érzünk, és sosem azé, amit látunk. A szó nevet ad a meglévőnek, ez nagy biztatás. A hiányokat az ábránd kereszteni. Tele van velük az életünk. Kit illet a látvány – kérdezi Győri László. Nosza, egyszer legyen rendes ez az élet: a szó árnyékába szorultakat engedje ki a szó fényébe. Hadd merészeljük megtapasztalni: mégis milyen volna: színről színre látni.

(Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010)

Bartusz-Dobosi László

„sír a Fiú velem”

Iancu Laura: névtelen nap

A Kortárs Kiadó „Kortárs vers” sorozatának *névtelen nap* című kiadványa megrendítő olvasmány. A Pécsi Györgyi által szerkesztett, alig több mint 130 oldalas, s borítóján Kokas Ignác *Törmelékcsendélet* című festményének „törmelékével” illusztrált kötet olyan mély metafizikai mondandóval lepi meg az olvasót, amely messze túlmutat mind az öncélú énversek nyelvi artisztikáján, mind a közéleti versek identitásvesztett helykeresésétől hemzsegő kötetek leg többjén.

Iancu Laurát verseiben az emberiség legfőbb létkérdései foglalkoztatják. Olyan dolgok, amelyek mindannyiunkat érdekelnek, csak nem merünk, nem tudunk, vagy nem akarunk róluk ilyen nyíltan beszélni. A költő helyettünk is megteszi. Nem arról beszél ezekben a versekben, amire vágyunk, hanem arról, amit megél. Annyira személyes minden sora, hogy még a depresszív, szürke tónusoktól hemzsegő kötet végigolvasása után sem érezzük nyomasztónak a versbeszéd összhangulatát. Minden sora kendőzetlen, szerepektől, álarcoktól mentes őszinteséget sejtet, amellyel a költő szinte az intimitás határait súrolva tárja ki előttünk a lelkében dúló gyötrelmes és szédítő mélységeket. Versei olyanok, mint az azokat kiváltó motivációk: reflektálnak a költő hangulataira. Ha játékból készülnek, játékosak, ha szomorúságból, akkor szomorúak. Iancu Laura lírája azonban – ahogy ezt ő maga állítja – „Sebköltészet” (*Te. Én.*), inkább valami szakadatlan fájdalomból táplálkozik. Nem rejteget semmit, gyógyulni akar. S ebből a gyógyulni akarásából bontakozik ki költői világa.

Már címválasztása – *névtelen nap* – is sokatmondó. A kisbetűs forma önmagában is azt a névtelenséget sugallja, amit aztán a nyomtatékosítás kedvéért még ki is mond. Ezzel válik egy adott nap minden más nap alternatívájává. Tulajdonképpen lényegtelen az ennél pontosabb definiálás: minden nap ugyanolyan, minden nap ugyanaz. Az idő fogalma marginálissá válik, nincs tovább értelme az éjféli mesterséges limesének. „az idő végül / – ahogy a létezéshez illik – / az idő végül nem érkezik” (*Farsang*), vagy máshol „akkor az idő nem mélység / nem körülmény” (*pénteken*).

A kötetben szereplő versekben alig találunk klasszikus strófákat s központosítást. A gondolategységek önkényesen tördelik a sorokat, versszakokat, és nem fordítva. A forma mégsem visz alárendelt szerepet, nagyon is beszédes. A rövid, tömör versek egymás utáni sorjázása a fel-felszakadó zokogás képét juttatja eszünkbe. A költő kevés szóval „sírja” el a benne feszülő kétségeket, fájdalmakat. „sírok egy Fa alatt / sírok a hold alatt / sírok hogy rám feküdt az éj” (*sírok*). Ettől versei sűrűk, tömények lesznek, s a materiálisan karcsú kötet értelmezéstechnikailag többszöri nekifutást igényel. Jelentéstartalmainak sokfélesége csak ilyenkor mutatkozik meg. Ezek pedig leginkább a halál, a fájdalom, a szerelem hiánya, a nyelv válsága, az anyaság, a gyermekkor és az Isten elvesztése témakörök szerint rendeződnek.

Iancu Laura képalkotási technikája mély, és mégis egyértelmű. Ettől lesz a kötet a tematikai sokféleség ellenére is homogén. A hét ciklusba sorolt versek akár egybe is tartozhatnának, nem érzünk közöttük lényegi különbségeket. Egészében nézve mondandójának mégis van íve, kerete. A szülőföldtől a „szülőföldig” tágul ki-szűkül be a látóhatár. Ebben többek között olyan költőelődök, maga által választott lírai „előzmények” mély gyökereiből táplálkozik, mint Kányádi Sándor és Hervay Gizella munkássága. Érezzük, hogy ez nem csupán geográfiai kapocs közöttük, hanem sok esetben szellemi-lelki közösségvállalás is. Mindezek ellenére Iancu Laura költészete önálló marad, s a maga által választott modern poétikai formákat követi. Formailag szokatlan líráját, a hagyományos trendeket tekintve besorolhatatlannak érezzük.

Egy helyen saját magát „*tört ostyá*”-ként említi (*Ősz előtt*), ami a hitbéli kételyek és a magánéleti otthontalanság közgyónásaként is értelmezhető, s erőteljes pilinszkys élményvilágot sugall. Ugyanezt a kételyt, vívódást sugallja a „*hiába nyitott / ha üres / a sír*” (*Rekviem*) néhány sora és a hátsó borítón, vélhetőleg a szerző által megfogalmazott rezümé is: „...omlatag öröklétben van, amíg van.” A nyitott,

ám üres sír képében és az omlatag öröklétben rejlő ellentmondások olyan ontológiai kérdéseket feszegetnek, amelyekre nincs jó válasz. „Ebben a világban két irányba nyílik és záródik az ajtó, ám a kilincs csak egy kézre hajlik. / A két világot s a hinni akaró, de kételyekkel terhes költői világot elválasztó ajtó motívuma önmagában nem eredeti kép, bőségesen található rá példákat a kortárs lírában. Egy olyan ajtó azonban, amelynek a kilincse csak egy irányból nyílik – vélhetőleg nem a mi oldalunkról –, olyan öntudatlannak tűnő teológiai mondandó takar, amelynek alig-alig találjuk párját a kortárs lírában. Talán a fiatal, pécsi illetőségű költő, Halmai Tamás *Kalligráfia* (Pro Pannónia Kiadó, 2010) című kötetében érzünk ehhez hasonlóan megfogalmazott élményvilágot. „Háza négy felől ajtó” – mondja Halmai az *Emberfia* című versében. Költészetbe foglalt teológia. Nem állítom, hogy kettejük lírája egymásra reflektáló költészet, de a kapcsolat nyilvánvalóságát Halmai Tamás Iancu Laurának dedikált, a fentebb említett kötetében megbújó *Confessio* című verse is alátámasztja.

Mindezek alapján kétségtelen bizonyossággal kijelenthetjük, hogy a szakralitásnak nagy szerepe van Iancu Laura költői képzetében, a transzcendencia jelenléte még a legnagyobb kételyek közben sem lehet kérdéses: „e rendezett büntetések közt // sír a Fiú velem” (*Amikor imádkozni*). Az *Ezutó* című versben megfogalmazott egzisztenciális borzongás mindenestre egy állandó, de „sebesült” istenkapcsolatra utal: „az éjszaka darabjaiban / istenláz ráz. Megaláz.”

Iancu Laura versei tehát drámai mélységekbe és kozmikus távlatokba mutatnak. Drámaisága különösen abban mutatkozik meg, ahogy a legfőbb költői eszköztől, minden líra fundamentumáról, a nyelvről beszél. A mondatokat pusztán lecsupaszított szavak halmazának, a verseket „várandós törtémelek”-nek látta (Te. *Én.*). Verseiben egymást követik a költői identitásvesztéstől való félelem szülte sorok: „mállik a szó / a vásott ajkakon” (*Tavaszi*); „nem hisznek bennem a / szavak” (*Körös-körül*); „szibbadt ujjaimban kevés a tinta” (*Parafrázis*). A szavaknélküliség, a kiüresedés fájdalma érződik ki a lírai közeg egészéből.

Kozmikumosság pedig abban látjuk, hogy a kötetben szereplő 103 versnek mintegy harmada a biblikus élményvilág szóhasználatának formakincseiből merít. A tartalomból szemezgetve ilyen verscímekre bukkanhatunk, mint *Rosarium*, *Péter*, *A názáreti, nagycsütörtök, nagy péntek, húsvét, feltámadás, Kr.*, *Szentek* stb. A költő apokaliptikus látomásokon keresztül fogalmazza meg az istenkeresésben a lírai én saját szenvedéstörténetét. „látogatás nélküli jelenés / korbácsolt igézet / szavak helyett fekete üstök / az Atya nem becézget // falakra húzott falak / nem állnak nem dőlnek: vannak // a raktáron nincs már oxigén / bőrömmön vért ont a harmat” (*Látomás*).

A legmeggrázóbbak azonban mégis azok a versek, amelyekben a költő az anyaság, az életadás utáni vágyódás témáját dolgozza fel elementáris erejű képekkel. Ezt a gondolatkört a „testemen mint kihűlt tájon” (*lenyomtat*) sor jéghideg borzalma koronázza. Az ebben rejlő feszültség az egész kötetben végigvonul. Az ugyanebből fakadó tehetetlenség kiváltotta elkeseredés olyan megrázó sorokban robban ki, mint a „a 0,3 kilogramm, hiába vert, hiába várt: / lakat a lelken; parlagon rom; / aláír a hasogató fájdalom, / balszamozz! hullaszag van” (*Rosarium*). Hasonlóan megrázó a néhány oldallal később festett temetői hangulat is: „nem vagyok anyja életnek / ázik a meddő muskátli // ablakomra / árnyéket vet a kopjafa” (*kopjafa*). Ezt érezzük a kötet lelki értelemben vett mélypontjának. Nem az elvesztett, hanem a soha el sem nyert életadás hiányának fájdalma bontakozik ki a versben. A kopjafa sírkerti árnyéka rávetül a versbeszéd egészére. A szerelem, a Te és Én viszonyrendszer meddősége megmásíthatatlannak tűnik.

Az anyamotívum azonban egy másik megközelítésből – a gyermek szemszögéből – is jelen van a lírai közegben. Iancu Laura itt, mint egy gyermek, akit „... kicsomagolt a nagyanyák álma” (*in illo tempore*), szinte párbeszédet folytat anyjával. „Hányszor kértem, anyám, / vigyázz magadra!” (*Faoltás*); „leválsz anyám mosolyomról” (*ne ölelj*); „amikor imádkozni tanítottál” (*amikor imádkozni*); „görbe hátad hajlatán / nyugszik a szürke éj / megfáradtál anyám” (*Szentek*); „kötakarók alatt / fázom / anyám” (*rekvém*). A költő ezekben a sorokban mintegy metamorfózison megy keresztül: újra gyermek lesz. Ez a motívum pedig az ártatlanság, s az ezzel járó gondtalanság utáni vágyakozásban válik érthetővé, értelmezhetővé.

Iancu Laura köteté nem vidám olvasmány, versei az „Agóniá”-tól a „Szünőföld”-ig mutatnak. Születésü haláláig a „rozsdás ég” (*harangok*) alatti otthontalanság önmarcangoló félelmeinek kegyetlensége vezeti sorsunkat: „átok s átok közt / bomlok / haszontalan” (*Az égre*). A temetői hangulat ellenére – „Temetőt rak bennem a lét.” (*A feladó*); „mintha mindenki meghalt volna” (*tudom tudod*) – a figyelmes olvasó olyan sorokra bukkanhat, mint a „nincs egyedül akit magára hagy az ég” (*Keleten*), vagy a „nem lehet árva az kinek / feltámadnak halottai” (*Kányádi Sándor*). Hinni akarunk abban, hogy Iancu Laura sorai nem véletlenül otteledezt sorok, hanem egy évről évre előtűnk bontakozó költői életmű egyre táguló horizontjának sarokkövei, kiindulási pontjai lesznek!

(Kortárs Kiadó, Budapest, 2009)

Kapecz Zsuzsa

Nem mondom meg a nevem

(Petőcz András: Másnap – Feljegyzések a háborúból)

Petőcz András 2007-ben publikálta *Idegenek – Harminc perccel a háború előtt* című regényét. A történet főhőse és narrátora egy nyolcvéves kislány, akit a hazugságra és erőszakra kódolt világban, megannyi brutalitás után, egy rejtett alagútban látunk utoljára, amint a szabadságot ígérő szomszéd országba szökik. A regényben olyan falvakat és városokat ismerünk meg, ahol mindenki idegen, menekülő civil vagy megszálló katona. Végig nem derül ki, pontosan hol és mikor történik mindaz, amiről a kislány mesél. Valahol Európa peremén járunk, mondta a szerző egy interjúban, de asszociálhatunk ázsiai, afrikai, dél-amerikai helyszínekre és etnikumokra is. Talán a huszadik, talán a huszonegyedik században vagyunk, ez sem konkretizált, csak az bizonyos, hogy harminc perc múlva kitör a háború, és az, hogy a közelmúlt történéseit figyelembe véve, a fikciót gyalázatos módon mindig felülírja a valóság.

Az *Idegenek* elnyerte a Márai-díjat, és erős kritikai visszhangja volt. Számosan méltatták a témaválasztást, a nyelvi bravúrt, és Camus, Kafka, Füst Milán, s a kortársak közül Agota Kristof hatását érzékelték. „Már-már rémületesen könnyen olvasható Petőcz műve. Sehol egy felesleges mondat... Pattognak a rövid sorok, katonásan... Nagyon rapid, s intenzív ez a nyelv... Hatásvadász? Lehet. Nem tudom. De hogy hatásos, az biztos!” (Fodor Tünde). „A tagolás... furcsa szaggatottságot visz a szövegbe, és sajátos prózaritmust alakít ki... a ritmus meghatározza az olvasás élményét” (Rónai András).

A regény zárt, romlott világa, a valódi nevét letagadni kényszerülő „Anna” esendősége és bátorsága, a beszélni túsdrámára és más terroreseményekre vonatkozó áthallások, a *Für Elise* és az *Örömóda* dallamait elnyomó pattogós katonainduló harsogása sokáig kísértte, mondhatni kísértette az olvasót, ezért fokozott kíváncsisággal vártuk a folytatást. Az idei könyvhét egyik újdonságaként jelent meg a *Másnap – Feljegyzések a háborúból* című kötet, a Noran Könyvesház gondozásában.

Petőcz a második regényt is egy Camus-idézettel indítja (míg az alcím Dosztojevszkijt juttatja eszünkbe). Az *Idegenek* mottója a *Közöny* egyik részlete: „Talán az arcán mozgó árnyék miatt volt olyan, mintha nevetett volna”. Camus regényének eredeti címe, *L'étranger*, szó szerinti fordításban: az idegen. Petőcz, aki évekig élt Franciaországban, egy interjúban beszélt arról, hogy napjainkban mennyire fontosnak érzi a különbözőséget, a kívülállást, a másságot, a marginális létet, s önmagát is egyfajta értelmiségi passzív rezisztensként határozza meg: „Mindannyian idegenek vagyunk, még a szülőföldünkön is.” Erre rímel a regény karakterei közül az öreg Gersom alapállása: „*Illegalításban élek ebben a városban, ahol megszülettem, ahol nevelkedtem. Apró lakásban, huszonhét négyzetméteren húzom meg magam... Illegalításban szeretek létezni, mert ezt tartom egyedül értelmes cselekvésnek...*” A Camus-szöveg másik fontos eleme az árnyék. A magyar nyelvnek van egy szép kifejezése a lélektelen létezésre, hogy valaki csak árnyéka önmagának. Nem véletlen, hogy a *Másnap* is egy Camus-idézettel kezdődik: „*Olyan volt ez, mintha csak kopogtam volna, röviden, négyyszer, balsorsomnak ajtaján.*” Igen, a második könyv a balsors krónikája, Anna valódi sorsa ugyanis az alagútban, mint egy sírban, lezáródott. Már korábban, nagyjából apja eltűnésének idején véget ért a valamennyire védettnek nevezhető gyerekkor, anyja halálával pedig szálegyedül maradt az ellenséges világban, s innen kezdve már csak önmaga árnyékaként vesz részt az eseményekben. Valójában nem bízik senkiben, még a gondtalannak tűnő kamaszkori években sem, a számára fontos embereknek, hiába kérdezik, nem mondja meg az igazi nevét, nem mutatja az igazi arcát, akárhogy próbálkozik Amelie, Sophie, Gersom. Nomen est omen, az időközben felnőtt nővé érő Anna más nevet is használ néha, de Anna-Aysa mindig csak egy árnyékéletet él, a pártfogó-nevelő Sophie kényelmes lakásában ugyanúgy, mint a föld alatti óvóhelyen. A szépség és a szabadság iránti vágy végül arra készíti, hogy a látszólagos biztonságból a tengerparti apartmanház

bizonytalanságába költözzön. A tenger szakadatlan hullámszát figyeli, mintha az ő balsorsának, s mintegy az emberiség végjátékának utolsó színhelye visszautalna a bibliai kezdetekre, a sötét víz, az őskáosz teremtő, egyben tisztító erejére.

Az *Idegenek*ben a gyerek Anna egyfolytában fél és menekül. A *Másnap* felnőtt Annája egyszer csak megelégedi az elrejtőzést. Tudatos, átgondolt döntéssel megy a szabad ég alá, a tengerhez, és amikor az apartmanház többi lakóját evakuálják, ő a parton marad, s nyugodtan várja a megszálló katonákat. „...a hosszú, vörös hajamat hajgumival fogom össze, és felveszem a legszebb ruhát, amit csak találok itt, ezekben az élettelen, üresen kongó apartmanlakásokban, hogy a lehető legszebb legyek, ha majd találkozom velük.” Anna-Aysa nyugodtan várja a barbárokat, már félelem nélkül gondol a saját pusztulására. Mít veszíthet? A különféle nációjú, de egyformán kopaszra nyírt katonákat kicsi kora óta látja maga körül, s egész addigi életét egy hátizsáknyi motyóval megoldotta. A halál a mindennapjainak részévé vált. Az úgynevezett szabad világban is, évek óta, rendre a halálhoz kötődtek a tevékenységei, gondozta a felrobbantott osztálytársai sírját, elalvás előtt felidézte Amelie megölésének körülményeit, gyászolta az anyját, a tévében és a moziban öldöklést látott, a hullaházban megkereste Gersomot, kikérte onnan, és eltemette. Elhallgatások, hazugságok, titkok, s mindennekeft a halál kíséri Anna-Aysát, olyan modern kori Eurydikévé válik, aki feljön a föld alól, mégis az árnyékvilágban marad.

A második regényben Petőcz szaggatott nyelvezete még egy jelentésrteget kap. Úgy érezzük, mintha a főhős a valódi nevével, a szüleiével, a normális élet lehetőségével együtt az anyanyelvét is elvesztette volna, a másik ország nyelvét pedig, ahol iskolába járt, mégsem sajátította el tökéletesen. Egy furcsa, tagolt minimálnyelven beszél, ami egyúttal hajaz a biometrikus azonosítók, számítógépek, mobilok, haditechnikai eszközök bázisszókincre épülő kommunikációjára, vagyis a jövő nyelvére.

Az *Idegenek*ről írt tanulmányában Dobás Kata kiemelte, hogy a regény ereje a bizonytalanság fenntartásában rejlik, nincs egyetlen nevesített fogódzó sem, s így megőrizhetjük az illúziót, hogy Anna tragédiája nem érinti a mi életünket. A *Másnap* már nem ajándékozta meg az olvasót az önáltatásból táplálkozó távolságtartással. Anna élményeinek egy jelentős része a szomszéd, szabadnak hitt ország fogyasztói társadalmának kényelméhez kötődik. A tévézés, az autózás, a szekrényben felhalmozott ruhák, a cornflakes és a frissen facsart narancs, s különösen a fürdőköpeny használatának fontossága már az első napokban megrázó kontrasztot mutat a kislány addigi múltjával, a hátrahagyott hétköznapokkal. Éppen a jólét döbentti rá később, hogy bármelyik percben idegenné minősülhetünk, azonosítóink működésbe lépnek, és hajléktalanként kell menekülnünk. A mű a gyerek Anna és a felnőtt Anna karakterének felépítésével fejlődéstörténetként is megállja a helyét, így elmondhatjuk, hogy az utóbbi évek egyik legfontosabb nőregényét Petőcz tette le az asztalra.

„Az iskola a laktanya mellett van” – ez a történet egyik alapmondata. „Óbudán laktunk gyerekkoromban, és a Vörösvári úton, az iskola mellett egy szovjet katonai laktanya volt. Ez is benne van ebben a regényben” – vallotta Petőcz. A szovjet laktanyák többsége azóta apartmanházzá alakult át, de a növekvő munkanélküliség és az erősödő nacionalizmus közegeben bármikor felhangozhat egy pattogós induló, elnyomva a Für Elise dallamát:

„Még mindig nem jöttek meg a barbárok. De tudom, hogy itt vannak valahol, a közelben. Minden pillanatban megjelenhetnek. Azt képelem, hogy először is helikopterekkel pásztázzák majd végig a partot, azt kutatva, hogy élnek-e még erre olyanok, akik idegenek lennének abban a világban, amit ők akarnak majd itt is meghonosítani, felépíteni.

Igy képelem, de lehet, hogy minden másképpen lesz.”

(Noran Könyvesház, 2011)

Pienták Attila

Első vérig

(Nyilas Atilla: Az Egynek álmai. Álmoskönyv)

Nyilas Atilla 2008-ban jelentette meg kilencedik kötetét *Az Egynek álmai. Álmoskönyv* címmel. (A gyönyörű kiállítású könyv – külleme Tellinger András munkáját és persze Szabó-Lencz Péter festményét dicséri – némileg elbizonytalanít ugyan, de nem zavaróan: a borítón *Álmoskönyv Nyilas Atillától* szerepel, a kolofonban pedig *Az Egynek álmai, avagy Álmoskönyv. Versek Nyilas Atillától*, ám e játék szép és szellemes.) Ez esemény.

Nyilas világéletében kísérletező hajlamú költő volt s recenzens, megvallja, hogy örvendetesen gyakran publikált kötetait vegyesen fogadta, hol (nagyobb részben) elismerően, hol (ritkán) fanyalagva. Most különös dolog történt: az *Álmoskönyv* mintegy visszamenőleg értelmezi át a nyilasi életmű percepcióját. Kísérletezései, furcsa, olykor bizony meddőnek ható újításai ebben a kötetben olyan tökéletes és átütő poétikai formává sűrűsödtek, mely tökéletesen új szemléletmódot, ha tetszik paradigmaváltást realizál költészetünkben. Nagy szavak mind, de kijelenthető, hogy e kötet ismeretében másként lehet verset írni ugyan, de a Nyilas által megnyitott poétikai eljárást figyelmen kívül hagyva, ahhoz képest a saját költészeti irányt valamiképpen nem deklarálva már nem.

Voltaképpen egyetlen fő okban áll az *Álmoskönyv* fordulata: a megvalósított ötletben, a kimunkált szemléletben, a megcsináltságban, amit másként újító poétikai aktusnak is nevezhetünk. Kötetekben másfél évtizede inkarnálódó művészetét figyelemmel kísérve többször leírtuk már, hogy a szerző a benne eredendően meglévő sajátos költői potenciált miként kamatoztatja szövegeinek egyre magasabb szintjein (ez a territórium-hódítás úgyszólván kötetről kötetre kimutatható), a korai szöviccektől a szintagmatikus és mondatszint félreismerhetetlen markírozásán át a jellegzetesen nyilasi versépítés, majd vershangulat kimunkálásáig, utóbb a bonyolult kötetkompozícióig. Innentől logikus és voltaképpen kiszámítható volt, amit azonban nem lehet kiszámítani mégsem: hogy a költő egész tulajdon poétikája válik eddig kimondatlan dolgokkal teljesebbé, és – hiszen a jubilációra éppen ez ad okot – egyszerűsmind mássá. A helyzet ugyanis az, hogy *Álmoskönyvével* Nyilas nemcsak saját költészetét haladta meg, még csak nem is egyedül saját poétikáját, hanem a magyar költészetét úgy, amint van. (Irodalmi gondolkodásunk és kritikai életünk elmaradottsága kényszerít hozzáténnünk: a meghaladás a latin *qualitas* és a magyar *minőség* szó árnyaltabb jelentésében értendő.) Nyilas ezúttal álom-verseket, álomból való verseket, avagy álmokról szóló verseket közöl, ismerősökéit, közelállókéit, ritkásan a magáét. Minthogy nevünk kinyomtatva áll a kötetben, nem hallgathatjuk el: a szerző gyűjtötte az álomleírásokat, melyekből verseit írta. Remek ötlet. De vajon csupán ötlet? Az elmúlt század borzalmas zeneműve (már ami a lelki életről szőtt makacs fantazmagóriák harsogását illeti) Freud *Álomfejtésével* vette kezdetét – Nyilas könyve ennek a ricsajnak szép, lágy és csúfondáros kadenciája. És ne kerteljünk, hiszen máskor is megírtuk már: az irodalom világa tünőfélben, az új század a mozgóképé (napi gyakorlatunkra ne tekintsünk: eddig nem is sejtett mozgóképeké, mindennél kábítóbb virtualitásoké), s lám, az ízig-vérig költő Nyilas új kötete is efelé mutat, minden kinézis legmagasabb szintje, az álom megidézése révén.

Irodalomtörténészek számára nyilván emines feladat lesz kinyomozni, vajon a felkérés nyomán született álomleírásokat miként s mennyire transzformálta verssé a költő. Itt és most nem ez a fontos. Itt és most az a fontos, hogy egyáltalán merte továbbálmódni az álmokat. Nem csupán művészi, de tagadhatatlanul emberi bátorságra is szükség volt ehhez. Mégpedig fantáziadús bátorságra. Meglehet: a költészet álom. Akkor hát: álmokból álmot? Nyilas, úgy véljük, a költészet fölfedezetlen vizein hajózik. Nem abban az értelemben csupán, amennyiben minden vers ismeretlen vizekre evez, s a maga tengeróceánja titkos szigeteinek privát felfedeznivalóihoz kínálja kulcsul önmagát, hanem tisztán poétikai értelemben, a vers megcsináltságának szempontjából. Irodalmunkban sokan többféleképpen álmodták tovább saját álmaikat¹, alapvetően kétféle, a lelki alkatból következő módon: extrovertált,

1 Az álmaikat álmódó magyar költőkről beszélünk, nem a teljes magyar költészet primitív kettéosztásáról. Vannak például szemlélődő költőink is.

kivetítő vizionarizmussal, mint Vörösmarty, Petőfi és Ady, illetve introvertált, a lelki laboratórium bezárt ajtajai mögött pedánsan méricskélve, mint Arany, Babits és József Attila. Mindegyikük mondhatná, Kosztolányival: „*Szavam, ha hull, tömör aranyból / érem. / Mindegyiken képmásom, mint királyé / s a peremén / a gögős írás: / én.*” Nyilas új könyve itt új rést a poétikai hagyományon. Természetesen nem arról van szó, hogy a költő egy másik személy bőrébe bújlik, s mintegy „helyette” írja a verset, alkotja az illető álom-versét. Nem, itt merészebb dolog tanúi vagyunk: „álmoskönyv”, de „Nyilas Atillától”. A másik valós személy álmát kitudván maga bújlik belé ebbe az álomba, s ezzel – bizony: óhatatlanul! – a másik személyiségébe is, egyben a másik személyiségét is átfuttatja a sajátjában. S mivel ez a másik nem fikcionált, tehát súlytalan személyiség (mint például Weöres Sándor vagy Kovács András Ferenc esetében), hát senki nem állíthatja, hogy ezúttal nincs tétje a művészet játéknak. Azért mondjuk: Nyilas a költészet fölfedezetlen tengerein hajózik, tehát veszélyes vizeken evez. A veszély, művészi szempontból abban áll, hogy ha csak már ezzel a kötetével nem ért el odáig, melyikkel jut el ahhoz a ponthoz, amikor már nem is művészetet művel. A művészet súlytalan, tét nélküli, egyetlen célja a szórakoztatás (az illékony katarzis sok színéből bátran válogatva), Nyilas újító alkotói eljárásmodjában viszont könnyű észrevenni, hogy immár vérre megy a játék. A játék pedig sohasem megy vérre, mert akkor már nem játék – a művészet pedig mindig játék.

Meggyőző, ahogyan a *Sanzon-töredék*, a maga tinglitanglis módján tudomásul venni látszik a fen-tieket:

*Beszállunk egy időgépbe,
és elrepülünk a Boldog Végbe.*

*Az álom ez az időgép,
és maga az álom a Boldog Vég.*

(Örömről a jóféle nyilasi rock 'n' roll költészet szólal meg itt – *(sugar)free* című kötetét –, akár az eddig másként ismerős *Lázbeszéd*ben, vagy a nagyon lennonos *A szupervizorban*.) Már embert próbálóbb olvasmány a sellő hosszú három szakasza epikus küszködésével, és a megunhatatlan *Bordélyházban*, mely a kötet kijelölt poétikai turistajelzése (talán pontatlan így, Nyilas nem ennyire szigorú, egyáltalán: jó tudomásul venni, hogy a szerző tisztában van újító jelentőségével, de csak amennyire ez elegáns) nélkül is a klasszikus álom-versek közé tartozna. Ideje is feltenni a kérdést: van ilyen kategória? Álom-vers? Mi a kritériuma, ha van? Kubla kán tündérpalotát épített Xanaduban – ez feltűnően nyugodtan van kijelentve, mintegy a mihezertás végett, s meglehetősen sok álom-vers felütése követi mintáját. Nyilas is alkalmazza, így, találmára kiemelve, a *Projekció*, *Az utazás* vagy a *Szabadtéri sakk* esetében. De ez halovány fogódzó csupán, s úgy gondoljuk, amint az *Álmoskönyv* formai, tematikai, képi tarkasága önmaga igazolja, úgy a világirodalom sem illusztrál másként: felesleges egy ilyen vers-kategória elméleti kreálására tett kísérlet. Nyilas egy ponton próbálkozik bizonyos rendszer kialakításával, ez pedig a verseknek a tartalomjegyzékben tematikusnak tűnő alcímbeosztása. A versek mini ciklusai azonban a kötetben nem maradnak együtt, egybeolvasásukhoz a tartalom oldalszámait kell figyelembe venni. Úgy érezzük, ez a megoldás nem tesz hozzá jelentős mértékben a kötethez, igaz, nem is zavaró – magunk leginkább az egyes verseknek a szerző általi olvasatára vélünk következtetni belőle.

Ismételjük: ez a kötet túllép azon, hogy egyes verseit izlelgessük, méricskéljük, noha jólesik az is. Helyette egy viszonylag ritka irodalmi jelenségre kell felfigyelnünk, arra, hogy a szerző radikális poétikai aktusával kilép a művészet keretei közül, alkotói eljárása életté és valósággá válik. Az élet pedig sebezhető, s Isten a tudója, hány vércsepp hullt eddig, s mennyi fog Nyilas veszélyes lelkigyakorlata nyomán. Ezen a ponton minden a szerző intelligenciáján múlik. Közeli példát említhetünk: Bret Easton Ellis, miután életre hívta papíron túlmutató hőstét az *Amerikai psychóban*, nem véletlenül írta meg tizennégy évvel később *Holdparkjában*, sutácskán és esendően, a mesés föloldást, önmagát is beleértve mindenki megnyugtatására. Különös kíváncsisággal várjuk Nyilas következő kötetét, mert – nem árt még egyszer hangsúlyozni – pályája eddigi legjobb és legfontosabb könyvével nagyon veszélyes vizekre tévedt.

(Miskolc, Szoba Kiadó, 2008)

Bereti Gábor

Otthonunk az irónia (?)

Bazsányi Sándor: „Fehéret, feketét, tarkát...”

Aki tanulmányokat és esszéket ír, ajánlott annak időnként összegyűjteni és könyv alakban kiadni munkáit. Mert az időben és térben egymástól távol eső, a művekben szétszórta jelen lévő sejtések és felismerések így egy fedél alá kerülve színesítik és fölerősítik egymást, és az írói arcél eladdig homályban maradt vagy bizonytalan vonásait karakteresebbé rajzolják. Bizonyára Bazsányi Sándor is tisztában volt ezzel, midőn az elmúlt évtizedben született esszéit a *„Fehéret, feketét, tarkát...”* – *Változatok az iróniára* című kötetbe összegyűjtötte és közreadta. Segítve ezzel az olvasót, hogy szembesülhessen az ironikus mibenlétével, s hogy megismerhesse az ironikus esztétizálás általa alkalmazott módját, értelmezését és határait.

Bazsányi gondos szerzőként nem hagyja magára olvasóját, s hogy a kíváncsiskodót metódusa titkai beavassa, már a gyűjtemény bevezető tanulmányában jelzi, hogy *„valamiféle rendszeres, összefoglaló igényű Bevezetés híján”* egy óvatos pillantást kell vessünk az irónia feneketlen kútjába (14.), ahol is megpillanthatjuk az irónia alapszerkezetét, mégpedig *„az egymást feltételező látszat és leplezés klasszikus szókratészi”* képlete által. Hogy olvasóját a szakszerűség minimumához segítse, mellyel már nem tévedhet el a kötet gazdag témavilágában, a múlt kútjából merítve az irónia modern fogalmának premisszáit a kialakulás négy jelentésváltozatának felidézésével tárja elénk: 1. Kulturális emlékezetünk kezdetén az *eironeia* az álknóság, a megtévesztés jellemhibájára utaló szitokszó volt. 2. Később *„az igazmondás (alétheia) középértékének (meszotész) vonatkozásában beszélhetünk két szélsőségről, a valóságnál többet mutató kérdésről (alazoneia) és a kevesebbet színlelő szerénységről (eironeia)”*. 3. Majd a gúnyosan szerénykedő Szókratész lesz a korabeli retorikai irónia mintája, aminek alakváltozatai az urbanitas, a dissimulatio, a simulatio és az ironia; *„noha eldöntetlen, vajon ekkor miféle viszony áll fenn az irónia mondott és gondolt, színlelt (simulatio) és leplezett (dissimulatio) rétegei között: ellentétesség, vagy másságon alapuló”*. 4. A kérdés végül a későbbiekben kialakuló *„esztétikai iróniában dől el a másság javára”,* amennyiben *„az ironikus természetű műalkotás minden egyes befogadója mást”* gondolhat *„a szerző (feltételezhető) szándékához képest, de az összes többi befogadó értelmezéséhez képest”* is (17.).

Mint látjuk, szerzőnk az irónia struktúrájához tartozó premisszákkal dolgozik, azok görög (latin) névváltozatait is rendre kiemelve, s ezt a kötet esszéiben végig következetesen alkalmazva, már csak azért is, hogy ezáltal még érzékletesebben demonstrálhassa, az irónia alakváltozatai az elemzett, éppen aktuális téma esetében miként alkalmazhatók elképzelései igazolására. De feltehetőleg azért is, mert Bazsányi szerint *„az irónia alakzata jócskán hozzájárulhat ahhoz, hogy hermeneutikusan fellazítsuk a hagyományos retorika és a modern esztétika avantgardista ízű szembeállítását, hogy a régiség fényében értelmezzük saját modernségünket, hogy áteresszünk bizonyos ajánlatokat onnan ide, illetve kíváncsian visszapillantunk innen oda”* (17.). Többek között éppen ez, a kötet egészen nyomon követhető igény teszi érdekessé, izgalmassá, feszültségtelivé tanulmányait.

Kötetét franciás könnyedség, olaszos bővérűség, időnként bőbeszédűség, és akikkel nem szimpatizál, azokkal szemben hűvös, mondhatnánk poroszos távolságtartás jellemzi. Ez utóbbiak körébe tartozókként a Lukács-iskolát, Lukács Györgyöt, a lukácsistákat és az exlukácsistákat említhetjük. Másokkal is vitába keveredik természetesen, elég ha csak Nadas Pétert említjük, de a velük szembeni polémia érezhetően végig a közös platform, a közös tábor keretein belül marad. A létiróniát otthonukként megélik körén belül.

A kötet két fő fejezetre oszlik, amelyeket harmadikként az ezekkel egyenrangú *Függelék* egészít ki. Ezt követi a *Képek*, a Bibliográfia és *Az írások* eredeti megjelenésének helyei jegyzéke. Az első fejezet tizenegy tanulmányát főleg külföldi, klasszikus szerzőnek szenteli, míg a másodikban a magyarok, akik mindegyikét két esszével is megtisztel, Kertész, Nádas, Esterházy, Sándor Iván, Spiró, Oravecz, Krasznahorkai, Závada, Rakovszky, Márton László, Kukorelly, Térey és Bán Zoltán András, következnek.

Kérdőjelek és oppozíciós fogások keresése nélkül is érdemes Bazsányi-szövegeket olvasni, mert gondolatainak érezhető előzménye van, mert még fiatal, negyvenes éveiben járó szerzőként már négy kötetet jegyez, egy olyan műfajban, amely a jó stílusérzék és íráskészség mellett alapos esztétikai, irodalom- és eszmetörténeti, filozófiai, szociológiai stb. ismereteket igényel. S amióta a jó esszé a maga polihisztorát keresi, Bazsányi esszéit olvasva minden kétséget kizáróan mondhatjuk, hogy szerzőjükben az ő munkái megtalálták a maguk polihisztorát. Hiszen csupán a bibliográfiában felsorolt forrásmunkák majd tucatnyi oldalt tesznek ki. Talán ezért, hogy már viszonylag hamar, a közel ötszáz oldalas és lefegyverzően témagazdag gyűjteménnyel való ismerkedés elején felmerül az olvasóban, hogy az iróniának az elemzett műveken belül vajon hol húzódnak a határai. A sejtés is korán megfogalmazódik, hogy tudniillik, valószínűleg a műfajokon belül. S midőn munkásságok vagy konkrét művek elemzése során, a szerző kalauzolásában bebarangoljuk az irodalom, az irodalomelmélet, a filozófia, az esztétika, a képző-, a színház-, a zeneművészet stb. tereumait, arra is kíváncsivá válunk, hogy az ő olvasati segítségét követve rábukkanhatunk-e ennek a műfaji sokféleségnek, az őket az iróniától mégiscsak elkülönítő, létező, alaktani határait. S döntő kérdésként merül fel, hogy ezt egyáltalában, csupán az irónia premisszáit alkalmazva, felfedezhetjük-e?

De miről is van itt szó voltaképpen? Szerzőnk a kötet szemléleti irányát jelöli ki Petőfi *Nemzeti dal* című verséhez fűzött megjegyzésével. „*Talán jót tesz Petőfi versének, ha időnként nem szónoki-hazafias(kodó), hanem valamiféle műelemző összefüggésben vizsgáljuk – különben még elfelejtjük, hogy a szabadságról szóló költemény, ontológiai értelemben, mégiscsak az olvasás és az értelmezés szabadságelvű közegében létezik. Kis túlzással élve: számomra a »rabok legyünk vagy szabadok« alternatívája (lévén elsődleges szándéka, hál' istennek, politikailag okafogyott) leginkább az olvasás szabadságáról szól.*” (16.) Bazsányi, midőn a vers igazságtartalmát elsődleges és másodlagos szándékot hordozó részekre bontja, egyben egy olyan relativizáló gesztust is tesz, mellyel a verstartalom olvasati lehetőségeit egymással szemben kijátszhatóvá teszi. Mintha a költemény nem egyszerre létezne egy történelmi, az ő szavaival szólva szónoki-hazafias(kodó) és egy, a műelemzés számára esztétikai közegben. Mintha ezek elsődleges és másodlagos jelentéshordozóként egymás alternatívái lehetnének, és nem együtt és egyszerre képviselnék a költemény üzenetét.

Mintha a modernitásban a mű már nem egységes szövegtestként előzné meg minden későbbi olvasatát, s ontológiai értelemben nem ebbéli adottságaként tételeződné azok számára etalonként jelentő kútforrásként. Az irónia, az ironizáló esztétizálás premisszáit a léttelenség dimenziója helyett csupán az olvasás-értelmezés „szabadságelvű”, virtuális közegében alkalmazva tűnhet úgy, mintha a „*rabok legyünk vagy szabadok*” alternatívája csak az olvasás szabadságáról szólna. Az pedig, hogy a szabadság alternatívája a világtörténelmi emancipációs folyamat jelenlegi stációjában politikailag okafogyottá vált volna, enyhén szólva is kétséges.

Bazsányi, mint látjuk, egy olyan iróniatörténeti olvasattal dolgozik, amely nem nélkülözi, nem nélkülözheti a virtualitás mozzanatát. Már csak azért sem, mert az értelmezés a tükröződésekben kiteljesedő másság (az ironikus szerkezetű műalkotás) esetében is ugyanazokat a diszciplínákat alkalmazza, mint az ellentétességet hordozó, s ezzel együtt az is-is lehetőségeinek sokféleségét, a vagy-vagy adottságaiban összefogó retorikai irónia esetében. Itt tehát nyilvánvaló kapcsolat, átfedés létezik, ami egyúttal a másság forrása is. A virtualitás tehát nem akkor jelenik meg, amikor a másság iróniája visszahajlik retorikai elődjéhez, s az esztétikai is-is olvasati lehetőségét a vagy-vagy retorikai adottságaiban foglalja össze, és még csak nem is akkor, amikor ezen változatok minőségét egyként az irónia imperatívuszaival tárja fel, hanem akkor, amikor a műalkotás szemantikai adottságait annak szemiotikai, a társadalmi beágyazottságára utaló feltételeire is vonatkoztatja. Mert ebben az esetben már nem a másság vagy a retorizáltság esztétikai iróniájának minőségeivel, hanem ezeknek az alakzatoknak a műben működő igazsághoz való viszonyával szembesülünk. S e szembesülés, avagy a műalkotásnak a mindenkori környezetével való érintkezése indukálja azt a teret, amelyben a műalkotás mint esztétikai létező, mint virtuális igazság van jelen és működik.

Bazsányi az irónia témaválasztásával megkomponálja azt a szemléleti fő szöveget, amely köré szervezi a hangzás akusztikáját, s az így egységgé rendeződő esszépartitúra az, ami harmonikus és szép. De ez még akár csupán az önmagáért való szépség is lehetne, amely gyönyörködtető hatását és

energiáit pusztán koherenciájából nyeri; izgalmassá ezáltal is majd csak a hatásfunkciótól válik. Az érzelmi és értelmi hatás határai mentén, ahol már az önmagára hajló reflexivitásán túli élete kezdődik. Ahol, kilépve önmagából, a megelőzöttség magába konvertált tapasztalatait sugározni kezdi, s nem csupán önmaga létéért létezik. Az esztétizálás Bazsányi-féle variánsai is hatásfunkcióik által nyerik el igazi jelentőségüket, s korunk pólusos szerveződésű világában nem csupán a belső, olvasati, de a létejlenséget idéző külső, értelmezői fragmentumaikban tükröződve nyerik el sokrétű, a virtualitáson túl is érvényes, anyagszerűen létező, valódi jelentéstartalmukat.

Ahhoz, hogy ironia tárgyában „*az emberhez méltó szabadság értelmében*” (68.) vizsgálódhassunk, át kell lépünk az esztétizálás limesét, s abban a tartományban is otthonosan kell mozognunk, amelyben az ironikus modalitású esztétizálás titkainak a feltárását szolgáló, Bazsányi választotta eszköztár alkalmazása már csupán részleges eredményekkel kecsegtethet.

Ezért az esztétikai ironia Bazsányi-féle, a másság jelenségét fölerősítő, abban, ha csupán virtuálisan is, de az egész világ számára otthont kínáló, egyúttal az ellentétességet elimináló, annulláló értelmezésével szemben élünk a gyanúperrel, feltételezvé, nem csupán arról van-e szó, hogy a befogadó és az ironikus szerkezetű műalkotás viszonyában a másság, csupán mint kortünet, mint divat válik meghatározó jelentőségűvé. Az esztétikai ironia eme modern változatában a másság jelenthet-e egyebet, mint azt, hogy a szerző (feltételezett[!], gondoljunk csak a *Nemzeti dal* elsődleges és másodlagos és n-edik[!] jelentésére) szándékához képest a befogadó mást gondol, mást gondolhat. Azaz a másság itt a befogadónak a szerzői szándéktól eltérő, vagy annak éppen ellentmondó olvasói-értelmezői szabadságát jelenti. S éppen azáltal jelent szabadságot, hogy a modernitásban a másság az eltérő, sőt, a nyíltan ellentmondó és nem színlelt (simulatio) vagy leplezett (dissimulatio), azaz az ironián innen, hanem éppenséggel az ironián túli, egyfajta egyenlőséget, egyértelműséget feltételező (olvasati etalon) lehetőségén nyugszik. Mert az így polarizálódó viszony teszi lehetővé, hogy az igazsággal, noha az esztétikum sajátosságából fakadó módon, de mégiscsak kapcsolatba kerülhessünk.

Az igazság viszont, úgy is mint faktum, általános érvényű. Egy mű esztétikai minőségéhez tartozik azon tulajdonsága, hogy képes akár nagy számú befogadót is segíteni az igazság felismerésében. S ez az általános, mert egyszerre esztétikai, ideológiai, elméleti stb. érvényű élmény sokak számára az a faktum, amely az egyéni olvasatok másságaiban nem esik szét, nem fragmentálódik, hanem, mondhatnánk, éppen ellenkezőleg, a befogadói tudat(ok)ban, mint felismert igazság jelenik meg. Ez lenne a katarzis jelensége, amely mellett természetesen akár a normatív igényeket plauzibilissé tevő szándék is ott munkálhat. Avagy, Niklas Luhmann szavaival: „*Az embernek a maga részéről azért van szüksége elméletre, hogy eredményesen szálljon szembe az őt fenyegető hatalmakkal. De ez az ember nem inkább csak az elmélet találmánya, nem egyszerűen csak saját elméletének önleírása? Ha ez azonos lenne azzal az empirikus objektummal, amit a szubjektum névvel szokás illetni, akkor nem kellene-e feladni ezt az elméletet, mivel teljesen nyilvánvaló, hogy ötmilliárd egyidejűleg létező és cselekvő embert józan ésszel egy közös diskurzusra rábírnai egyszerűen képtelenség.*” (Luhmann: *Látom azt, amit te nem látsz*. Osiris Kiadó, Bp., 1999, 118. l.)

Az esztétikai másság jelenségének Bazsányi-féle értelmezése a relativitás parttalan lehetősége előtt nyit utat, az esztétikai ironia érvényességi körét a létezés ismeretelméleti, antropológiai, transzcendentális, metafizikai stb. dimenzióira is kiterjesztve. A kérdés tehát, ahogyan az fentebb megfogalmazódott, nem a hagyományos retorika és a modern esztétika avantgardista szembeállításaként, vagy ennek hermeneutikai fellazíthatóságaként teendő fel, mert akkor a kérdésben rejlő logika útját bejárva elkerülhetetlenül a parttalan ironia jelenségéhez érkeznünk meg, hanem az esztétikai ironia és a mégiscsak létező lét valóságának az egymáshoz való viszonyaként, a lét és a gnóvizist az esztétikum sajátossága szerint szolgáló ironia viszonyaként.

Mindent összevetve: Bazsányi Sándor esszégyűjteménye igényes, sokrétű, és nem utolsósorban tanulságos munka, amit bátran ajánlhatunk az érdeklődő közönség figyelmébe.

(Kalligram, Pozsony, 2009)

Bartha Ákos

Történelem alulnézetből

Csonka Mihály élete és világképe (Szerkesztette: Romsics Ignác)

„Majdnem egész életemet, míg gyermekeim kezébe át nem adtam a gyepőt, a magunk 75 holdra lepadt gazdaságában, tanyán éltam le.” (9.) – kezdi élettörténetét Csonka Mihály (1875–1964) kiskunhalasi gazda, akinek háromezer oldalnyi „szövegfolymából” Romsics Ignác akadémikus történész szerkesztett háromszáz oldalas, élvezetes olvasmányt. Parasztírónk élete valóban kész regény – csakúgy, mint megannyi sorstársáé, akik felnőttek a „boldog békeidőkben”, harcoltak, raboskodtak (és világot láttak!) az első világháborúban, majd megtapasztalták a forradalmak korát, a román megszállást, végigélték a Horthy-rendszert, megélték annak összeomlását, az új világháborút, a „népi demokráciát”, majd a szocializmus kiépülését; benne egyre fogyó birtokuk bevégeztetésével, a tévesítéssel. Azonban, szerzőnk élete alkonyán, az ötvenes években – muzeológus, néprajzi gyűjtő unokaöccse biztatására – papírra is vetette mindezeket. Méghozzá élvezetes stílusban.

„1875. október 19-én, kedden születtem Kiskunhalason. Azért tudom ilyen pontosan, mert ott voltam.” (14.) A kemény kötésű borítón látható főszereplő gyermekkori életét és kissé szövevényes családi hátterét – édesapja elhalt testvérének feleségét vette el – hasonló mesélőkedvvel mutatja be. Írásában meglevenednek a korabeli tanyasi élet elmaradhatatlan részletei, a gazdálkodás kellékei, az ünnepek, a szórakozási lehetőségek, de még a gatyahordási szokások is. Megtudhatjuk, hogy a „suhintás” nem anyai tenyereset, hanem egyfajta ételkészítési módot jelentett, valamint részletesen olvashatunk egy korabeli disznótorról, ahol farkasfalkák is fel-feltűnnek (minthogy százhusz éve még rendszeres látogatók voltak a Duna–Tisza közén). Az elemi iskolai élmények is meglevenednek a lapokon; a megtévesztő nevű Bornemissza tanár úr és társai még egy olyan kor emlékei, ahol a tanító időnként bizony ver(et)te a diákokat (nem pedig fordítva). A párválasztás szigorú rituáléja szintén különlegességként hat ma, a szöveg például nem utal rá, hogy a főhős egyáltalán beszélt volna négyszemközt kiszemeltjével eljegyzésük előtt.

Mindeközben szó szerint „képet kaphatunk” a korabeli Halasról, köszönhetően Romsics Ignácnak, aki (tér)képekkel, a szerző által készített (alap)rajzokkal, családfával és a kötetet értelmező utószóval is ellátta a szöveget, melyet értő szelektálással, a függő beszéd „fogyasztható” dialogizálásával tállalt élénk. Emellett a szerkesztő magyarázatokkal, helyesbítésekkel, a vonatkozó szakirodalmat is felvonultató lábjegyzet-apparátussal is segíti a kötetben való tájékozódást amellett, hogy a kutatók igényeit is figyelembe véve minden alfejezet végén megjelöli az aktuális forrás lelőhelyét. Az anyagok ugyanis alapvetően két gyűjteményben, a budapesti Néprajzi Múzeumban és a kiskunhalasi Thorma János Múzeumban találhatóak (bár részleteket már többen, több helyütt közöltek belőlük). Talán csupán a kötet eleji idézet kiválasztása nem túl szerencsés, félreérthető konnotációja miatt.

Az eleinte inkább néprajzi fókuszú érvényesítő szövegben fokozatosan kerülnek előtérbe a mentalitástörténeti érdekességek, mint például a szerző féltestvérének sikertelen „kupeckedési” kísérleteit érezhetően elítélő részek. Míg a tanya és a népelet bemutatása a parasztság mindennapjait, ünnepeit, életkörülményeit eleveníti meg, addig ezek a – néhol nem is különáll, hanem sorok között áthallható – rezonanciák arról vallanak, hogy mit gondolt Csonka Mihály a körülötte zajló világról. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy alapvetően retrospektív narrációval van dolgunk, hiszen a szöveg többnyire nem a történetekkel párhuzamosan, naplószerűen készült, hanem sok évtizeddel később, egy teljes élet és egy fél évszázad tapasztalatával nyert írott formát. Erre reflektál is a szerző, hiszen a váltakozó számú és személyű elbeszélésben alapvetően az emlékező attitűd („régében a parasztok”, „régébbi időkben mi”, „szokásom volt”) és a szubjektívizáló jelleg dominál. Utóbbi már-már kinyilatkoztatássá csap át helyenként; az obszcenitást sem nélkülöző markáns véleményalkotás legerősebben a kötet végén található – egyébként meglehetősen sekélyes – elmélkedő fejezetben („Palackposta”) a legszembetűnőbb.

Ennél sokkal érdekesebbek azok a valóban csupán kommentszerű információtorédek, melyeket nem szándékolt elmékedési céllal, hanem az átélt események kapcsán jegyez meg parasztírónk. Mindenekelőtt az első világháborút taglaló részeket lehet itt kiemelni, ami alighanem a szerző szerint is életének legmeghatározóbb élménye volt. A helyzet paradox. Csonka Mihály számára a világtörténelem első industrializált halálgyárának köszönhetően tárul ki a világ, és ez a tapasztalatgazdagodás az egyébként is meglepően nyitott, barkácsoló, a repülés iránt szenvedélyesen érdeklődő gazdát megismerteti más kultúrákkal, illetve saját (háborús) hazája működési mechanizmusával. Az ésszerűtlen, kapkodó mozgósítás, a mindennemű pusztulás miatti mély fájdalom (és a traumatizálódás tünetei) szövik át ezeket a részeket. A helyzet azonban azért is ellentmondásos, mert parasztagzánk később hadifogságban némán is jobban érti a „csíziót” Voronyeys mellett, „ellenséges” orosz parasztagzánál dolgozva, mint „saját” hadseregének magyar nyelvű, kispesti kiképzőtáborában.

Az orosz gazdálkodás szegényes módjáról részletesen tudósító szerzőnknek mindemellett nincsen jobb véleménye a kommunizmusról sem, legyen szó annak épp uralomra kerülő szovjet módozatáról („*A bányán aztán már kezdett egy kissé mutatkozni a bolsevizmus. Nem úgy ment a munka, mint azelőtt*” [196.]), vagy a fogság utáni magyar kommünről („*A kommunisták egyik vezetője egy csavargóból lett pirosítóásó, Kovács Sándor lett*” [218.]), vagy éppen az ötvenes évekről („*Ebben az újabb korban azonban az lett a jelszó, hogy nem kell a föld, nem kell a magántulajdon, ne legyen senkinek, csak az államnak! Vagyis minden a miénk, de mégis sincs semmink. Ugye furcsa!*” [276.]). Ahogy a kötet szerkesztő meg is jegyzi: „*Csonka Mihály rendszerkritikus bölcselkedéseit a kor mércéje szerint minden további nélkül »rendszerellenes izgatásnak« lehetett volna minősíteni.*”

Nosztalgikus elbeszélői perspektíva – megfelelően a kor „epitheton ornans”-ának – leginkább az 1914 előtti „boldog békeidők” taglásakor figyelhető meg. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a szöveg hőse ekkor nőtt fel, majd lett önálló, családos gazda, másrészt pedig abból a tényből fakad, hogy gyermekkorában volt élete folyamán legnagyobb a családi birtok. Ebben a kontextusban élettörténetének egy folyamatos hanyatlástörténetnek kellene lennie, azonban a szövegben mégsem uralkodik el a melankólia vagy az elkeseredettség. Talán legjobban a „küzdelmes élet” kissé elcsépeelt közhelyével foglalhatnánk össze a szerző világát, akinek hol ismeretlen hatalmak küzdőterén kellett megmaradnia (a világháborúkban), hol saját boldogulásáért kellett küzdenie a jól ismert, mindenkori hazai hatalommal (a „nagyfejúekkel”) szemben.

Szintén alapvetően elégedetten gondol vissza a szerző a Horthy-korszakra („*1920-tól volt alkotmányunk [sic!], rendes miniszterek, akik kormányozták az országot*” [226.]), ám a következő lapon már a szavazási anomáliákról és a csendőrterrorról is megemlékezik (itt talán megért volna egy lábjegyzetet a választójog titkosságának-nyíltságának korszakbeli alakulása). Emellett valószínűleg nem érdektelen mentalitástörténeti adalék egy parasztember vallomása Trianonról, még akkor sem, ha szerzőnk nem is teljesen értetlen a magaskultúrától (lévén százötven kötetes magánkönyvtára és lapelőfizetési is voltak). Trianonnak és minden következményének szerinte „*mind a háború az oka*”, így a nyaranta Halason is rendszeresen megforduló „*szegény jó tótocskáinkat is elcsatolták tőlünk*” (226.), tehát „*oda van a szép Magyarországunk, ami évszázadokig közös hazánk volt*” (226.). Vonatkozó, nosztalgikus fejtegetései akkor is érdekesekek, ha több kérdő mondatot tartalmaznak, mint kijelentőt. Vagy éppen ezért érdekesekek.

Kérdéseink persze nekünk is lehetnek. Meglepő például, hogy bár sohasem volt általános a (grafománia határát súroló) emlékirat-készítés a parasztság körében, ennek ellenére, mint a kötet szerkesztője rámutat: „*az ország közgyűjteményeiben hatalmas, több százezer oldal terjedelmű közöletlen anyag található*” paraszti életüdtörténetekből. Ebben nyilvánvalóan közrejátszott, hogy eddig (viszonylag) széles körben elsősorban a – népből kiemelkedett – népi írók (önélet)írási voltak ismertek és érdekesekek, míg a „belül” keletkezett alkotások leginkább csupán a néprajzos szakemberek érdeklődési körébe tartoztak (illetve születtek remek, mentalitástörténetileg is érdekes, a társadalomtörténeti oktatásban is kiválóan hasznosítható szépirodalmi alkotások, mint például Oravecz Imre Ondrok Gödréje).

Látnunk kell tehát, hogy posztmodernnek nevezett korunkban nemcsak a nagyvárosokban vált fontossá az archiválás; letűnt idők emlékeinek professzionális, vagy éppen – nem pejoratív értelemben vett – amatőr megmenekítése a következő nemzedékek számára.¹ A „dokumentum-emlékezet” professzionális színterek esetében a levéltári, könyvtári anyagok ugrásszerű gyarapodásában nyilván-

1 Erre az archiválási szenvedélyre emlékeztet Pierre Nora is, az emlékezhelyek fogalmát bevezető nagy hatású munkájában. Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*. Bp., 2010. 20–24.

nul meg mindenekelőtt (illetve újabban ezek digitalizálásában), ám az amatőr szcena is hasonlóképpen bővül. Ide vehetjük az oral history manapság már digitalizált háttérrel segített módszerét, vagy éppen a bővülő memoáirodalmat, amit immáron nem annyira politikai elvárások, „csupán” a piaci igények és lehetőségek határoznak meg.

Annál is inkább lenne üdvözlendő az ilyen – fiókokban lappangó, vagy csak szűk szakmai, esetleg családi körökben ismert – anyagok előtérbe kerülése, minthogy értelemszerűen egyre kisebb esély van még élő embereket megszólaltatni például a Horthy-korról, vagy éppen a paraszti kultúráról. Egy korszak sokrétű megismeréséhez ugyanakkor – a kétségkívül nélkülözhetetlen levéltári anyagokon túl – szükségesek a kellő forráskritikával kezelt emlékanyagok is, bennük a mindennapi élet levéltárákból nemigen, vagy csak nehezen megismerhető („mikrotörténeti”) varázsával. Vagyis, ahogyan Károlyi Mihályné írja (Csonka gazdurammal egy évben született) férje emlékiratainak előszavában; azzal a bizonyos human touch-csal, ami a nagy történeteket is emberközelivé teszi.² Csonka Mihályé is ilyen történet – (csak éppen) egy kisember nagy története.

(*Osiris Kiadó, Budapest, 2009*)

2 Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Bp., 1978. 8.

A 2011-es Katona József-esszé pályázat eredményhirdetése

A Katona József Társaság és a Forrás által meghirdetett pályázatra 19 pályamunka érkezett az ország minden részéről, illetőleg határon túlról is. A pályázat egészében színvonalas és sikeres.

A zsűri döntése:

- I. díj: Imre Zoltán, *(Nemzeti) kánon és (nemzeti) színház*
- II. díj: Szabó József, *Reflektorfényben Az ember tragédiája*
- III. díj: Puskás Anikó, *Kötelezők újrátöltve: Bánk bán junior*

A zsűri közlésre javasolja még Demény Péter írását: *Egy dráma ráncai*, illetőleg Pál Mónika írását (átdolgozva): *Társadalomkritika a kortárs magyar drámákban*.

A zsűri a döntését rövid megbeszélés után, egyhangúan hozta meg.

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

